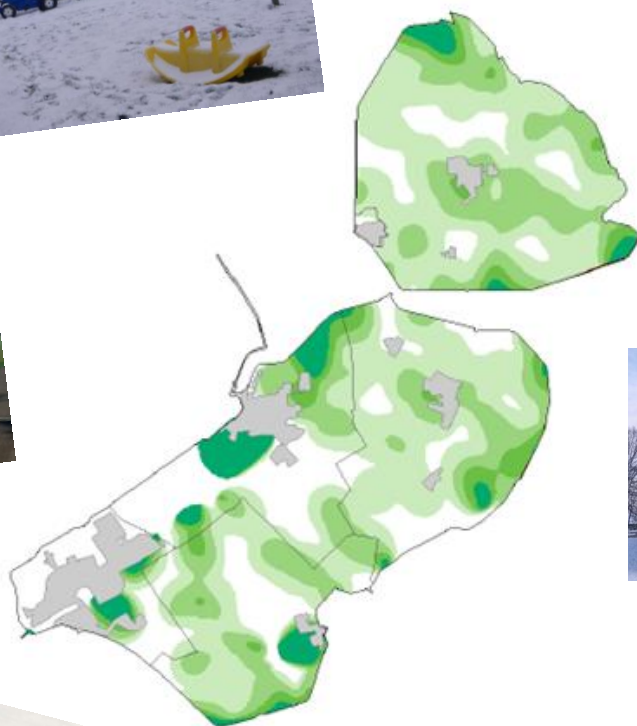

Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw in de provincie Flevoland

MSc Thesis Rural Sociology
RSO-80436
Wageningen, februari 2011

Hedwig Brandsma
MSc Organic agriculture
Specialisatie B consumer and market
Registratie nummer: 820302119130

Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw in de provincie Flevoland

MSc Thesis Rural Sociology
RSO-80436

Leerstoel groep RURALE Sociologie
Wageningen UR
Februari 2011

Hedwig Brandsma
MSc Organic agriculture
Specialisatie B consumer and market
Registratie nummer: 820302119130

Begeleiders:

Dr. ir. D. Roep
Ir. H.A. Oostindie

Tweede examiner:

Prof. dr. ir. J.S.C. Wiskerke

Inhoudsopgave

Voorwoord

Samenvatting

1	Inleiding	1
1.1	Probleemverkenning	1
1.2	Achtergrond	2
1.3	Doel- en vraagstelling	5
1.4	Methode	6
1.5	Leeswijzer	7
2	Multifunctionele Landbouw	8
2.1	Beschrijving en typering multifunctionele landbouw	8
2.1.1	Achtergrond multifunctionele landbouw	8
2.1.2	Het MFL- debat: 'maatschappelijke re-integratie' van de Nederlandse landbouw	10
2.1.3	Definiëring multifunctionele landbouw	11
2.1.4	'Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw' onderzoeksproject fase 1	18
2.2	Aspecten rond multifunctionele landbouw	25
2.2.1	MFL bedrijven: activiteiten, bedrijfsomvang, gezins- en bedrijfsinkomen	25
2.2.2	Ontwikkeling van MFL bedrijven	26
2.2.3	Drijfveren en aanleiding MFL activiteiten	27
2.2.4	Bedrijfs- en organisatievorm	29
2.2.5	Verknoping van activiteiten op MFL bedrijven	29
2.3	Multifunctionele landbouw in Nederland	30
2.4	Multifunctioneel landbouw in Flevoland	34
2.4.1	Landbouw in Flevoland	34
2.4.2	Multifunctionele landbouwbedrijven in Flevoland	35
3	Beschrijving en analyse van de MFL bedrijven	43
3.1	Overzicht van de MFL bedrijven	44
3.1.1	De ondernemers en locatie bedrijven	44
3.1.2	Agrarische en agrarisch gerelateerde activiteiten	44
3.1.3	De multifunctionele landbouw activiteiten	45
3.1.4	Bedrijfsomvang	49
3.1.5	Gezins- en bedrijfsinkomen sinds de start van de MFL activiteiten	53
3.2	Ontwikkeling van de MFL bedrijven	57
3.2.1	Overzicht ontwikkeling MFL activiteiten	57
3.2.2	Categorieën in starttijd en aantal MFL activiteiten	59
3.2.3	Inschatting ontwikkeling van de agrarische en MFL activiteiten door ondernemers	66
3.3	Drijfveren en aanleiding MFL activiteiten	69
3.3.1	Behoeftte aan 'anders te boeren'	70
3.3.2	Bedrijfsinterne overwegingen	73
3.3.3	Externe stimuli	76
3.3.4	Multifunctionele landbouw door omstandigheden	76
3.4	Bedrijfs- en organisatievorm	78
3.4.1	Inrichting van de arbeid	78
3.4.2	Bedrijfsopvolging	84
3.4.3	Factoren in verdere bedrijfsontwikkelingsplannen	86
3.5	Verknoping van de activiteiten	87
3.5.1	Verknoping agrarische en MFL activiteiten	87
3.5.2	Verknoping van de MFL activiteit met elkaar	93
3.6	Samenhang tussen de aspecten en andere opvallende punten	99
3.6.1	Samenhangende punten vanuit de aspecten	99
3.6.2	Ontwikkeling MFL in Flevoland	100
4	Conclusie	102

5	Discussie.....	107
5.1	Discussie rond doel- en vraagstelling.....	107
5.1.1	De vraagstelling: de dynamiek en robuustheid van MFL in Flevoland	107
5.1.2	De doelstelling: met kennis een bijdrage aan het debat, onderzoek en beleid	110
5.2	Het debat rond MFL en de resultaten van mijn onderzoek	111
5.2.1	Het debat rond MFL.....	112
5.2.2	Specifieke aandachtsvelden rond de discussie maatschappelijke meerwaarde MFL	112
5.3	Reflectie	116
5.3.1	Onderzoeksmethode en het verzamelde materiaal	116
5.3.2	Persoonlijke reflectie	116
	Referenties	118

BIJLAGEN:

Bijlage 1. Definities en afbakening zes MFL sectoren volgens TFMFL en het LEI	II
Zorgboerderijen	II
Agrarische kinderopvang	II
Boerderijverkoop	II
Agrarisch natuurbeheer	III
Recreatie en toerisme	III
Educatie.....	III
Bijlage 2. Enquête Dynamiek en Robuustheid MFL	IV
Bijlage 3. Afleestabel: aantal en percentage	XV
Bijlage 4. Berekening quotum	XVI
Bijlage 5. Definities arbeidskrachten en NGE	VII

Lijst van afkortingen:

CBS	= Centraal Bureau voor de Statistiek
LEI	= Landbouw Economisch Instituut
MFL	= Multifunctionele landbouw
NGE	= Nederlandse grootte-eenheid
TFMFL	= Taskforce Multifunctionele Landbouw
VAK	= Volwaardige arbeidskracht

Lijst van tabellen

Tabel 2.1 Sleutel thema's die van invloed zijn op de ontwikkeling van MFL	19
Tabel 2.2 Overzicht analyse kansen en knelpunten rondom afzonderlijke MFL activiteiten	21
Tabel 2.3 Totaaloverzicht omzetschattingen voor 2007 en 2009 voor Nederland	30
Tabel 2.4 Totaaloverzicht van het aantal bedrijven met verbreding en omzet (in mln. euro)per provincie en Nederland, 2009	31
Tabel 2.5 Aantal en oppervlakte landbouw bedrijven Nederland en Flevoland	34
Tabel 2.6 Arbeidskrachten in landbouw in Nederland en Flevoland.....	35
Tabel 2.7 Aantal en oppervlakte per NGE categorie voor Nederland en Flevoland	35
Tabel 2.8 Aantal bedrijven per MFL activiteit.....	36
Tabel 2.9 Ontwikkeling van het aantal bedrijven met multifunctionele activiteiten ten opzichte van het aantal landbouwbedrijven in provincie Flevoland, 2005-2009	36
Tabel 2.10 Aantal landbouwbedrijven per gemeente en totaaloverzicht van aantal bedrijven met MFL activiteiten per gemeente 2007-2009	39
Tabel 2.11 Totaaloverzicht omzetschattingen voor 2007-2009, Flevoland.....	42
Tabel 3.1 Aantal geïnterviewde ondernemers per gemeente.....	44
Tabel 3.2 Overzicht agrarische en agrarisch gerelateerde activiteiten	45
Tabel 3.3 Overzicht aanwezige MFL activiteiten	46
Tabel 3.4 Totaal aantal MFL activiteiten per bedrijf.....	47
Tabel 3.5 Overzicht aantal MFL activiteiten totaal Flevoland en steekproef	48
Tabel 3.6 Arbeidsinzet per bedrijf per VAK	49
Tabel 3.7 Arbeidskrachten landbouw Flevoland	50
Tabel 3.8 Beschrijving van bedrijven: hectare, quotum, bedrijfsomzet en omzet per VAK	51
Tabel 3.9 Omzetschatting per MFL activiteit steekproef.....	52
Tabel 3.10 Omzetschattingen per bedrijf Flevoland (2007-2009)	53
Tabel 3.11 Percentage gezinsinkomen uit primaire productie, nieuwe bedrijfsactiviteiten en inkomen van buiten het bedrijf	54
Tabel 3.12 Gezinsinkomen uit primaire agrarische productie en nieuwe bedrijfsactiviteiten	55
Tabel 3.13 Opbrengst uit verbreding.....	55
Tabel 3.14 Verandering gezins- en bedrijfsinkomen sinds de start van MFL activiteiten	56
Tabel 3.15 Tevredenheid inkomen	56
Tabel 3.16 Patroon van opvolging verschillende MFL- activiteiten	58
Tabel 3.17 Overzicht bedrijven die langere tijd MFL activiteiten hebben	61
Tabel 3.18 Overzicht bedrijven die meteen of vrij snel drie of meer MFL activiteiten zijn begonnen	63
Tabel 3.19 Overzicht bedrijven die het op lange termijn bij twee MFL activiteiten laten.....	64
Tabel 3.20 Overzicht bedrijven die met 1-2 activiteiten zijn begonnen.....	64
Tabel 3.21 Ontwikkeling van de MFL activiteit(-en) sinds de start.....	67
Tabel 3.22 Ontwikkeling van de primaire agrarische productie sinds de start van MFL activiteiten	67
Tabel 3.23 Bedrijfsinvesteringen	67
Tabel 3.24 investeringsplannen	68
Tabel 3.25 Drijfveren bij start MFL activiteiten	69
Tabel 3.26 Bedrijfsindeling arbeid	79
Tabel 3.27 Verloop arbeidsinzet sinds start MFL.....	79
Tabel 3.28 Factoren in verdere bedrijfsontwikkelingsplannen	86
Tabel 3.29 Verknoping agrarische en MFL activiteiten.....	88

Lijst van figuren

Figuur 1.1 Visuele weergave mogelijke categorieën vanuit de onderscheiden aspecten	6
Figuur 2.1 Structuur van rurale ontwikkeling op het niveau van het agrarische bedrijf	14
Figuur 2.2 Dichtheid multifunctionele landbouw in Nederland, 2009	32
Figuur 2.3 Samenstelling multifunctionele activiteiten per provincie, 2009	33
Figuur 2.4 Spreiding multifunctionele activiteiten in provincie Flevoland	37
Figuur 2.5 Verhouding multifunctionele activiteiten ten opzicht van het totaal aantal landbouwbedrijven in provincie Flevoland 2009	38
Figuur 2.6 Samenstelling multifunctionele activiteiten per gemeente in provincie Flevoland, 2009	40
Figuur 2.7 Ontwikkeling aantal multifunctionele activiteiten per gemeente in de provincie Flevoland over de periode 2005-2009	41
Figuur 3.1 Overzicht levensduur eerste MFL activiteiten en generatie gestart met MFL activiteiten	59
Figuur 3.2 Categorieën levensduur eerste MFL activiteiten en aantal activiteiten	60
Figuur 3.3 Aantal MFL activiteiten per bedrijf op volgorde van aantal MFL activiteiten	94

Voorwoord

Voor u ligt het verslag over de dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw in de provincie Flevoland. Er zijn negentien multifunctionele landbouw ondernemers in Flevoland geïnterviewd. Voor mijn onderzoek heb ik de provincie Flevoland gekozen als onderzoeksgebied. Naast praktische redenen (dat ik mensen ken die in Lelystad wonen en van daaruit relatief makkelijk bedrijven kan bezoeken) heb ik voor Flevoland gekozen als onderzoeksgebied omdat ik het een intrigerend gebied vind, de landbouw is als het ware op de tekentafel is ontworpen. Flevoland is een relatief jonge provincie ontworpen voor grootschalige moderne landbouw. Flevoland is duidelijk anders dan andere gebieden in Nederland, minder toeristisch en minder beperkingen op bedrijfsniveau. Dat juist multifunctionele landbouw in Flevoland voorkomt is interessant. Wat drijft deze ondernemers? Daarnaast is Flevoland voor mij een relatief onbekend gebied (behalve dat ik er al jaren met de auto doorheen rijd). Ik vind het interessant om het Nederlandse platteland en de mensen die er wonen op een andere manier te leren kennen. Ik gebruik de woorden 'ik' en 'mijn' in dit verslag. Voor mij redelijk ongebruikelijk. Ik heb over het algemeen met plezier gewerkt aan mijn onderzoek mede omdat het een interessant onderwerp is. Graag wil ik de volgende mensen bedanken. Mijn scriptie begeleiders vanuit de Leerstoelgroep Rurale Sociologie: Dirk Roep en Henk Oostindie. De onderzoekers waarmee ik op pad ben geweest om de enquêtes af te nemen in Flevoland: Pieter Seunike en Els Hegger. Daarnaast natuurlijk al de mensen met hun morele steun en die nu en dan een stukje van mijn verslag wilden doorlezen: Wouter, Baukje, Luc, Henk, Lamkje, Elsbeth en José. Natuurlijk mijn huisgenoten in het bijzonder Mirte met wie ik vele pauzes heb doorgebracht. Daarnaast wil ook alle mensen bedanken waarmee ik vele sportieve uurtjes heb doorgebracht. Zonder al die basketbal, volleybal, bosu, yoga, hardloop, wandel en zwem activiteiten had er nu geen verslag gelegen om al die bewegingstekorten te compenseren.

Hedwig Brandsma, Wageningen, februari 2011

Samenvatting

Inleiding

Multifunctionele landbouw (MFL) is een veelomvattende term. Mijn onderzoek is ondersteunend aan het onderzoeksprogramma '**Dynamiek en robuustheid van multifunctionele Landbouw**' van de leerstoelgroep Rurale Sociologie van de Wageningen Universiteit. Dit onderzoeksprogramma is inhoudelijk ondersteunend aan de activiteiten van de **Taskforce Multifunctionele Landbouw** (TFMFL). In de tweede fase van het onderzoeksproject '**Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw**' is er door middel van 120 interviews, met multifunctionele ondernemers in meerdere regio's, aanvullend inzicht en kennis verkregen over MFL. Vanuit het project zijn er zes gebieden in Nederland gekozen. Deze gebieden zijn uitgezocht om een indruk te krijgen van regionale verscheidenheid. Met mijn onderzoek wordt voorgebouwd op het project 'Dynamiek en robuustheid multifunctionele van landbouw'. Mijn onderzoek geeft een **verdieping** van het verzamelde materiaal van één gebied, namelijk de provincie Flevoland.

Doel- en vraagstelling

Het doel van mijn onderzoek is **meer kennis** te krijgen over MFL door middel van een **beschrijving en analyse** van MFL bedrijven in één regio. Met meer kennis over MFL tracht dit onderzoek bij te dragen aan het debat rondom dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw in Nederland. Hierbij is gebruik gemaakt van de volgende **vraagstelling**: wat is de dynamiek en robuustheid van MFL in Flevoland? Dit op het gebied van de volgende vijf **aspecten**. 1. De agrarische en de MFL activiteiten; 2. de ontwikkeling van de activiteiten; 3. de drijfveren en de aanleiding van de MFL activiteiten; 4. de bedrijfs- en organisatievorm en 5. de verknoping van de activiteiten.

Resultaten en conclusies

De populatie van mijn onderzoek bestaat uit **negentien MFL bedrijven**. Zestien bedrijven hebben bewust voor MFL activiteiten gekozen, bij drie bedrijven was er sprake van toevalligheden in het starten van MFL activiteiten. De **levensduur van de eerste MFL activiteiten** van de geïnterviewde bedrijven heeft een gemiddelde van ruim 14 jaar. Met een levensduur van minimum 2 jaar en een maximum van 40 jaar. De geïnterviewde ondernemers hebben een gemiddelde van **ruim drie verschillende MFL activiteiten**, met een minimum van één en een maximum van zes MFL activiteiten. Op 58% van de bedrijven komt huisverkoop voor. Gevolgd door streek eigen productie en agro-toerisme met beide 42%, agrarisch natuurbeheer, zorgactiviteiten, educatieve activiteiten met 37%, 'andere' MFL activiteiten op 32% en kinderopvang op 21% van de bedrijven.

Er zit een relatief hoog percentage **grote bedrijven** in de steekproef als je kijkt naar **bedrijfsomvang** vergeleken met gemiddelde grootte van bedrijven in Flevoland. In het speciaal op het gebied van de **arbeidsinzet** en het **grondgebruik**. Er zijn geen aanwijzingen dat de steekproef bedrijven niet representatief zouden zijn voor Flevoland.

Er zijn **vier categorieën** te onderscheiden bij de bedrijven in de **ontwikkeling** van de MFL activiteiten over de tijd: 1. Het geleidelijk uitbouwen en uitdiepen van MFL activiteiten over de jaren heen tot drie of meer MFL activiteiten; 2. Met drie of meer MFL activiteiten beginnen; 3. Met één of twee MFL activiteiten beginnen en het daar bij houden; 4. Met één of twee MFL activiteiten beginnen. Hierbij is het onduidelijk welk ontwikkelingspad deze bedrijven gaan volgen in de toekomst. Deze bedrijven kunnen de MFL activiteiten geleidelijk uitbouwen of beperken. Er zijn **drie belangrijke ontwikkelingspaden** te onderscheiden: a) Pad van geleidelijk uitbouwen en ontplooiën van MFL activiteiten; b) Pad van snelle uitbouw MFL activiteiten; c) Pad van beperken van MFL activiteiten. Deze ontwikkelingspaden kunnen in verder onderzoek vergeleken worden met de andere aspecten. Met drie

of meer MFL activiteiten beginnen is als het ware een nieuwe bedrijfsvorm die steeds meer voorkomt. Hierbij zijn de **synergie effecten** belangrijk (activiteiten die elkaar versterken).

Er is een breed scala aan **positieve drijfveren** van de ondernemers belangrijk in het opzetten van MFL activiteiten. Iets minder dan de helft van de ondernemers heeft de 'behoefte aan 'anders' te boeren' sterk ontwikkeld en één derde heeft de 'bedrijfinterne overwegingen' sterk ontwikkeld.

Voor de helft van de bedrijven komt gemiddeld 39% van de **bedrijfsomzet** uit de MFL activiteiten. Eén derde van de bedrijven kunnen de agrarische en MFL activiteiten niet los van elkaar koppelen. De MFL activiteiten zijn economisch belangrijk voor meeste bedrijven. Dit geeft ook de **robuustheid** van de MFL activiteiten aan.

De meeste bedrijven die bewust voor MFL activiteiten hebben gekozen gaan door met het ontwikkelen van hun agrarische activiteiten. Er is **geen krimp van MFL activiteiten** als de ondernemers eenmaal zijn begonnen met de MFL activiteiten, dit heeft mede te maken met **synergie effecten**. Als de ondernemers eenmaal één MFL activiteit beginnen breiden ze deze activiteit meestal uit (**uitdiepen**), of de ondernemers ontwikkelen meer MFL activiteiten. De ondernemers die uitbreiden werken toe naar succesvolle combinaties van activiteiten. Vooral de combinaties huisverkoop, streekproductie, agri-toerisme en educatie doen het goed. Tevens komt het uitbreiden van één MFL activiteit voor, hierdoor versterken deze activiteiten elkaar, bijvoorbeeld in agro-toerisme. Ook synergie effecten in combinaties met de 'andere' MFL activiteiten en de zes MFL activiteiten komen voor. Er zijn minder synergie effecten bij zorgactiviteiten en kinderopvang.

Discussie: Het debat rond MFL

Duurzaamheid en meer recente overgangen naar een **duurzame maatschappij**, zijn de heersende concepten in beleid en onderzoek. Het begrip **multifunctionaliteit** wordt gebruikt bij het inschatten van **duurzame plattelandsontwikkeling**. Het debat rond MFL draait om de **maatschappelijke betekenis van MFL**. **Beperkte ruimte**, de behoefte voor en de neveneffecten van **agrarische modernisatie** en een **groeierende vraag vanuit de maatschappij** naar **voedsel en ruimte** op het platteland domineren het debat. **Het modernisatie perspectief** heeft voor decennia gedomineerd in de landbouw. Het groeiende volume en intensiteit van productie zorgde voor een reeks aan **milieu, sociale en economische problemen**. Tegenwoordig is er een herwaardering van aspecten die de landbouw evenzeer kan bieden naast voedselproductie. De vraag is in hoeverre MFL bijdraagt aan een gehele maatschappelijke meerwaarde. Is de meerwaarde van MFL meer, dan de meerwaarde van de landbouw met het modernisatie perspectief? Je kunt in het debat rond MFL activiteiten onderscheid maken tussen verschillende **schaalniveaus**: 1. de verschillende **agrarische en MFL activiteiten**; 2. **het agrarische bedrijf**; 3. verschillende **sectoren** rond MFL sectoren in de landbouw en sectoren buiten de landbouw en 4. de betekenis van MFL voor **één gebied**. Hier volgen enkele voorbeelden waaruit de meerwaarde van de MFL blijkt.

In Flevoland vindt MFL plaats op relatief **grote bedrijven** met soms **veel arbeid** (vergeleken met andere gebieden in Nederland), dit draagt bij aan de **plattelandsontwikkeling**. Mede omdat MFL meer arbeid aantrekt. MFL creëert meer arbeid dan de primaire landbouw, die door schaalvergroting juist arbeid uitstoot. Hierdoor creëert MFL **werkgelegenheid** en **inkomsten** in het gebied. MFL is geen bedreiging van de primair agrarische landbouw in Flevoland, waar sommige groepen mensen bang voor zijn, de ondernemers willen in de agrarische activiteiten blijven investeren. Daarnaast ontwikkelt MFL zich als een nieuw soort bedrijfsmodel, waardoor synergie effecten verschillende MFL activiteiten plaatsvinden. Dezelfde synergie effecten kunnen voor een versterking van de MFL activiteiten op verschillende MFL bedrijven zorgen. Er is ruimte voor meer MFL activiteiten in Flevoland.

1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft het kader van mijn onderzoek 'dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw in de provincie Flevoland' aan. In §1.1 de probleemverkenning; de huidige stand van zaken van multifunctionele landbouw (MFL). In §1.2 een aantal achtergronden die betrekking hebben op mijn onderzoek: de Taskforce Multifunctionele Landbouw (TFMFL), het onderzoeksprogramma '*Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele landbouw*'. In §1.3 de doel- en vraagstelling van mijn onderzoek. In §1.4 de methode en in §1.5 een leeswijzer voor het gehele onderzoeksverslag.

1.1 Probleemverkenning

Multifunctionele landbouw is een breed begrip dat zich lastig laat afbakenen. De begrippen **verbrede landbouw** of **geïntegreerde landbouw** vallen tevens onder dezelfde noemer. MFL was vroeger 'iets' wat agrarische ondernemers naast de agrarische productie deden. Tegenwoordig neemt de complexiteit van MFL enorm toe, MFL komt meer voor en in meer verschillende vormen, dit maakt MFL lastig om in hokjes te plaatsen. Tevens wordt MFL, meer dan vroeger, geaccepteerd en gewaardeerd als een **bewuste bedrijfsvorm** om een inkomen mee te verkrijgen. Door de verscheidenheid van de definities rond MFL is het verschillende onderzoeksmateriaal lastig met elkaar te vergelijken. Er kunnen daardoor moeilijk eenduidige bevindingen over MFL worden gegeven (Oostindie *et al.*, 2009). Bijvoorbeeld bevindingen over de betekenis van MFL voor de Nederlandse agrarische ondernemers en de maatschappelijke meerwaarde van MFL (o.a. betekenis voor plattelandontwikkeling). Kortom er is ontbrekende kennis op het gebied van multifunctionele landbouw en de betekenis van MFL heeft vaak meerdere kanten wat het probleem meerduidig maakt. Daarnaast is met de verschillende definities een stukje werkelijkheid afgebakend en is er voor gekozen een ruime definitie van MFL te nemen voor dit onderzoek.

Probleem bij het kwantitatieve informatie verzamelen

Het CBS en het LEI verzamelen cijfers over de landbouw en het platteland, onder andere d.m.v. de jaarlijkse Landbouwtelling. De Landbouwtelling¹ is een jaarlijks terugkerende telling voor de agrarische sector. Het doel van de telling is inzicht te krijgen in de ontwikkelingen die zich binnen de Nederlandse land- en tuinbouw voordoen (www.hetInvloket.nl). Door de afbakening bij het verzamelen en door het middelen van de cijfers wordt er echter veel informatie gemist. In de landbouwtelling worden alleen naar bepaalde kerncijfers gevraagd, dit om het simpel te houden. Op vrijwillige basis kunnen agrarische ondernemers sinds een aantal jaar informatie over MFL activiteiten invullen. Doordat er in de landbouwtelling niet verplicht naar MFL gekeken wordt is het beeld vaag. Sinds een aantal jaar verzamelt het CBS meer data over de MFL. Echter, er is maar voor een aantal recente jaren een **ontwikkeling van MFL in de tijd** bekend (zie de rapporten 'Kijk op multifunctionele landbouw' o.a. Roest *et al.*, 2010).

¹ Landbouwstructurenquêtes worden al meer dan 100 jaar gehouden; vanaf de Tweede Wereldoorlog jaarlijks. Oorspronkelijk was de Landbouwtelling een CBS enquête, later een gezamenlijke enquête van het CBS en het landbouwministerie. Sinds 2002 is het een onderdeel van de zogeheten gecombineerde data inwinning (GDI ook wel 'gecombineerde opgave'), die door Dienst Regelingen (onderdeel van het ministerie van Economie, Landbouw en Innovatie) wordt uitgevoerd. Daarbij wordt de gegevensverzameling voor de landbouwtelling gecombineerd met de inwinning van gegevens voor diverse administratieve regelingen. Het wordt gehouden onder agrarische bedrijven. Onder agrarische bedrijven wordt verstaan bedrijven die gewassen telen of dieren houden met als doel deze, of de producten die daaruit voortkomen, te verkopen (zie referenties: CBS landbouwtellingen).

Ontbrekende kennis achter de cijfers

Achter simpele cijfers speelt zich een complexe werkelijkheid af, het is lastig om alleen vanuit de cijfers een beeld te krijgen van agrarische bedrijven. Echter er is niet alleen **economische kennis (kwantitatieve data over aantallen en omzetten)** nodig, er is tevens kennis nodig over wat er zich werkelijk afspeelt achter de cijfers (**kwantitatieve data**) van de landbouw en de MFL.

Achtergrondinformatie is nodig om de cijfers juist te kunnen interpreteren in de toekomst. Er is ontbrekende kennis over de dynamiek (=beweging, ontwikkeling (van Dale, 2006)) en robuustheid (=stevig gebouwd, synoniem: sterk, krachtig, (metonymisch) een robuuste gezondheid (van Dale, 2006)) van de multifunctionele landbouw. Met meer kennis van de MFL kan worden geschat wat de MFL werkelijk voor betekenis heeft voor de landbouw, het platteland en de maatschappij. Er kan meer kennis over MFL verkregen worden door naar de MFL bedrijven toe te gaan en te vragen wat er allemaal gebeurt op deze bedrijven: diepte interviews met MFL ondernemers. Door deze kennis met eerdere onderzoeken te vergelijken kan voor een bepaalde populatie bedrijven een specifiek beeld worden gevormd: bijvoorbeeld hoe belangrijk de MFL activiteiten zijn voor de ondernemers, hoeveel arbeid ze gebruiken, hoeveel ze omzetten en wat voor invloed de MFL activiteiten hebben op de agrarische activiteiten.

1.2 Achtergrond

Om mijn onderzoek naar multifunctionele landbouw in de provincie Flevoland te kunnen positioneren in de ontwikkelingen rond MFL worden in deze paragraaf enkele achtergronden gegeven.

In 2007 is de Taskforce Multifunctionele Landbouw (TFMFL) opgericht. Hiermee beoogt het ministerie van LNV een **impuls** te geven aan de **verdere opschaling en professionalisering** van multifunctionele landbouw in Nederland. Het ministerie van LNV (nu ELI) wil zich inzetten om agrarische ondernemers te faciliteren in de keuze van een (nieuwe) **bedrijfsstrategie** (Venema *et al.*, 2009). De TFMFL is voortgekomen uit de initiatieven van Veelzijdig Platteland. Het oprichten van de TFMFL begon met het **Manifest Veelzijdig Platteland**. Ondertekenaars van dit manifest vragen aan de politieke partijen:

‘Ondersteun de vorming en de activiteiten van een Taskforce Multifunctionele Landbouw voor een veelzijdig en ondernemend platteland voor iedereen; maak dit veelzijdig platteland tot een speerpunt voor het nieuwe Kabinet vanuit verschillende ministeries’.

Het manifest resulteerde erin dat eind 2007 de toenmalig landbouwminister Verburg de Taskforce Multifunctionele Landbouw installeerde. De Taskforce verbindt publieke en private partijen en heeft de volgende doelstellingen:

- Marktontwikkeling;
- Ruimte bieden aan ondernemers die bijdragen aan een veelzijdig platteland;
- Versterken van ondernemerschap;
- Meer en beter toegankelijke kennis.

De TFMFL ondersteunt initiatieven uit de multifunctionele landbouw die beantwoorden aan de **groeien de markt** naar **rust, ruimte, zorg, recreatie en lekker eten**. De TFMFL doet dit door **belemmeringen en kansen** aan te pakken vanuit de **samenwerking** tussen private en publieke partijen (www.multifunctionelelandbouw.nl). De TFMFL heeft als opdracht een bijdrage te leveren aan een **omzetverdubbeling** van de multifunctionele landbouw in vier jaar. Om de ontwikkeling van de MFL sector te kunnen vaststellen is een goede **monitoringssysteem** noodzakelijk. Een eerste verkenning van de MFL is gedaan in het achtergronddocument ‘Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact’ (Schoorlemmer, *et al.*, 2009). In dit document is een inzicht gegeven in de **afbakening van definities**, inzicht in de **kenmerken** van de agrarische bedrijven met multifunctionele activiteiten en een

eerste indicatie van de omzet en impact van MFL activiteiten (de zogenaamde nulmeting). Inmiddels is er voor het jaar 2009 een vervolg van de meting van de omzet en impact van MFL activiteiten op het platteland verschenen. Hierbij is gebruik gemaakt van de opgedane ervaringen van de nulmeting (Roest *et al.*, 2010). De TFMFL hanteert een **afbakening** gericht op **zes MFL sectoren** om gericht te kunnen monitoren. Deze zes sectoren zijn: zorglandbouw, recreatie, agrarische kinderopvang, boerderijeducatie, agrarisch natuur- en landschapsbeheer, productie en verkoop van streekproducten (zie Bijlage 1. Definities en afbakening zes MFL sectoren volgens TFMFL en het LEI).

Het **onderzoeksprogramma ‘Dynamiek en robuustheid van multifunctionele Landbouw’** is inhoudelijk ondersteunend aan de activiteiten van de Taskforce Multifunctionele Landbouw. De hoofdvraag van het project luidt: **Welke factoren zijn van invloed op de dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw?** Het project wordt uitgevoerd door medewerkers van de Leerstoelgroepen Rurale Sociologie, Educatie & Competentiestudies en Economie van Consumenten & Huishoudens van het Departement Maatschappijwetenschappen van Wageningen Universiteit. Het project, met een looptijd van twee jaar, wordt gefinancierd door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en het is in maart 2009 van start gegaan (Oostindie *et al.*, 2009). Mijn onderzoek is ondersteunend aan het project ‘Dynamiek en Robuustheid van MFL in Nederland’ en geeft een **diepgaande analyse** en **beschrijving** over de dynamiek en robuustheid van de agrarische bedrijven in één gebied.

Het onderzoeksprogramma ‘Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw’ bestaat uit verschillende fases. Fase 1 is afgerond en heeft tot een rapportage geleid: Rapportage fase 1: stand van zaken. Er is op basis van analyse van lopend en recent afgerond Nederlands en Europees onderzoek en interviews met diverse experts een aantal **seleutelthema’s** onderscheiden die van invloed zijn op de ontwikkeling van multifunctionele landbouw. Deze thema’s zijn: **1) macro ontwikkelingen, 2) de institutionele omgeving, 3) gebiedskenmerken, 4) bedrijfskenmerken en 5) persoonsgebonden factoren**. Per thema worden de belangrijkste factoren benoemd die de ontwikkeling van multifunctionele landbouw in positieve of negatieve zin (kunnen) beïnvloeden. In het project is deze verkenning van **succes- en faalfactoren** vervolgens nader uitgewerkt voor de zes activiteiten die de Taskforce onderscheidt binnen multifunctionele landbouw: 1) zorglandbouw, 2) agrarisch natuur- en landschapsbeheer, 3) agro-toerisme, 4) streekproducten, 5) boerderijeducatie en 6) agrarische kinderopvang. In de eerste fase van het project is tevens de **maatschappelijke betekenis** van multifunctionele landbouw aangehaald. Door middel van een discussiestuk gebaseerd op de **stand-van-zaken analyse** en een discussiebijeenkomst met een tiental experts binnen Wageningen UR (Oostindie *et al.*, 2009)². Vanuit de inventarisatie naar MFL zijn punten naar voren gekomen waar kennis over de MFL ontbreekt:

- Kennis over het **regionale schaalniveau** van MFL. Mede omdat de maatschappelijke meerwaarde van MFL zich het best op **gebiedsniveau** laat benaderen als de uitkomst van een breed scala aan factoren, kansen en belemmeringen (Oostindie *et al.*, 2009).
- MFL blijft **omstreden** als gevolg van de huidige co-existentie van concurrerende **duurzaamheidparadigma’s** binnen de Nederlandse landbouw en meer of minder reële intra- en intersectorale **spanningsvelden**. Verdere inhoudelijke analyse is nodig (Oostindie *et al.*, 2009).
- Het onderzoek van Leerstoelgroep Rurale Sociologie kan een bijdrage leveren aan de diverse **kennislacunes**. Deze kennislacunes maken het vooralsnog moeilijk om tot gefundeerde conclusies te

² In hoofdstuk 2 van deze scriptie worden de belangrijkste punten uit deze inventarisatie van het onderzoeksprogramma ‘Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw’ weergegeven. Voor achterliggende informatie zie de uitkomsten van de eerste fase in het verslag: ‘Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw’; Rapportage fase 1: stand van zaken.

komen rondom de meerwaarde van MFL in relatie tot **duurzame agrarische, plattelands- en regionale ontwikkeling** (Oostindie *et al.*, 2009).

Kennis vanuit het **perspectief van agrarische bedrijfsontwikkeling**:

- Dynamiek in agrarische en MFL activiteiten
- Mate van MFL uitdieping middels de komst van aanvullende activiteiten
- Verlies aan MFL karakter in de tijd
- Bedrijfsopvolging

Fase twee van het project '**dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw**' gaat door middel van **interviews met multifunctionele ondernemers** in **meerdere regio's** aanvullende inzichten en kennis proberen te vergaren over deze **kennislacunes** (Oostindie *et al.*, 2009). Vanuit het project zijn er zes gebieden in Nederland gekozen. Deze gebieden zijn gekozen om een indruk te krijgen van regionale verscheidenheid. De gebieden hebben verschillende MFL activiteiten en tradities, agrarische karakteristieken, landschappelijke kwaliteiten en stedelijke druk. Naast selectie op bovengenoemde criteria, heeft ook de beschikbaarheid van eerder onderzoeksmateriaal van de Leerstoelgroep Rurale Sociologie een rol gespeeld. Het gaat om de volgende gebieden: Het Groene Woud, Flevoland, Laag Holland (ook wel Waterland genoemd), Zeeland (**Walcheren en Zuid-Beveland**), Noordelijke Friese Wouden en de Drentse Wolden (Oostindie *et al.*, 2009).

Het onderzoeksprogramma '**Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw**' gaat er van uit dat multifunctionele landbouw op **diverse punten afwijkt** van gangbare landbouwontwikkeling. Men veronderstelt dat MFL afwijkt in termen van ontwikkeling en uitbouw van **nieuwe markten, ketens, samenwerkingsverbanden** als ook **ondernemerscompetenties**. Beleid, regelgeving en risicomanagement met betrekking tot voedselproductie zijn ook factoren die van invloed zijn op het **perspectief** van multifunctionele landbouw (Wiskerke, 2009).

Multifunctionele landbouw heeft een **eigen dynamiek** vergeleken met de gangbare landbouw op het gebied van: **innovatie, marktcreatie, verwaardiging van 'groene' diensten en beleving, gebiedsontwikkeling en toekomstontwikkelingen**. Agrarische ondernemers moeten hierdoor andere competenties en vaardigheden ontwikkelen. Zoals: **dienstverlening, samenwerking en gebiedsgericht werken**. Als multifunctionele landbouw een volwaardige sector wil worden is **professionalisering en opschaling** vereist. Er moet aandacht komen voor: ontwikkeling nieuwe markten en product markt combinaties, ontwikkelen van ketens, ontwikkeling van nieuwe institutionele arrangementen, wegnemen van onnodige belemmeringen in wet- en regelgeving en het versterking van het ondernemerschap (andere kennis, competenties en vaardigheden) (Wiskerke, 2009).

1.3 Doel- en vraagstelling

Het onderzoek 'Dynamiek en Robuustheid van MFL in Nederland' vergelijkt zes verschillende gebieden in Nederland met elkaar. Mijn onderzoek bouwt voort op het project '*Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw*' en geeft een verdieping van het verzamelde materiaal van één gebied.

Doelstelling

Het doel van mijn onderzoek is **meer kennis** krijgen over MFL door middel van een beschrijving en analyse van MFL bedrijven in één regio. Mijn onderzoek draagt bij aan de kennis rond MFL op **regionaal schaalniveau**. Mijn onderzoek tracht bij te dragen aan **het debat** rondom de dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw in Nederland. De resultaten van het onderzoek kunnen een **bijdrage leveren** aan:

- a) verder onderzoek;
- b) beter inzicht in het inwinnen van data over MFL;
- c) goed beleid;
- d) kennis voor agrarische ondernemers geïnteresseerd in MFL.

Met meer kennis van MFL bedrijven en MFL ondernemers krijgt men een beter inzicht in deze manier van ondernemen. Door het inventariserende karakter van mijn onderzoek kunnen **verdere studies** hierop gebaseerd worden. Tevens kan door het diepgaande inventariserende karakter van mijn onderzoek gekeken worden in hoeverre de **bestaande data collectie** overeenkomt met de werkelijkheid en waarnodig aanpassingen gedaan kunnen worden om een concreter beeld te krijgen. Met meer kennis kan van deze MFL sectoren **overheidsbeleid** doeltreffender worden aangepast en ontwikkeld. Daarnaast kan mijn onderzoek van betekenis zijn voor **agrarische ondernemers** al dan niet ondernemers met al MFL activiteiten. Ondernemers kunnen kennis opdoen over hun bedrijfsinrichting.

Vraagstelling

Wat is de dynamiek en robuustheid van MFL in Flevoland?

- Op het gebied van de volgende aspecten:
 - agrarische en MFL activiteiten;
 - ontwikkeling activiteiten;
 - drijfveren en aanleiding MFL activiteiten;
 - bedrijfs- en organisatievorm;
 - verknoping van de activiteiten.
- Wat zijn de overeenkomsten en de verschillen tussen de bedrijven? Hebben de bedrijven overeenkomende aspecten en dimensies? Zijn de bedrijven in bepaalde categorieën in te delen?
- Resulteert MFL landbouw in andersoortige landbouw?

Door te kijken wat er allemaal op de bedrijven gebeurt (de dynamiek) kan een beeld verkregen worden van wat MFL betekend en in de toekomst kan gaan betekenen (maatschappelijke meerwaarde). Tevens kan inzicht verkregen worden in de robuustheid van de MFL bedrijven (bijvoorbeeld blijven de bedrijven de MFL activiteiten uitoefenen in de toekomst?). Alleen al het omschrijven van MFL bedrijven op deze manier is al een resultaat omdat het, voor zover bekend, nog nooit eerder op deze manier gedaan is.

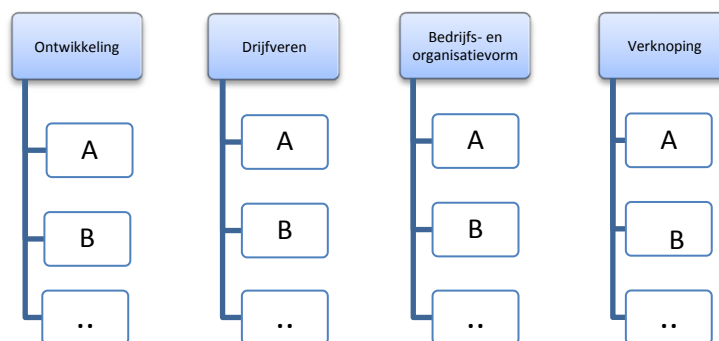
1.4 Methode

Mijn onderzoek is gestart met een **literatuurstudie** over multifunctionele landbouw. De basis van mijn onderzoek is empirisch materiaal over de praktijken van agrarische bedrijven met MFL activiteit(en). De doel- en vraagstelling wordt onderzocht door middel van een **beschrijving en analyse van een populatie van negentien MFL bedrijven uit de provincie Flevoland**. MFL is niet eenduidig, er worden verschillende definities gebruikt. Voor mijn onderzoek is er een duidelijke definitie van MFL nodig. De volgende definitie is aangehouden:

Tot de multifunctionele landbouw behoren agrarische bedrijven die naast hun veehouderij-, akker- of tuinbouwbedrijf andere activiteiten uitoefenen, gekoppeld aan het primaire landbouwbedrijf (Schoorlemmer *et al.*, 2009).

Voorbeelden van MFL zijn: agrarisch natuur- en landschapsbeheer, zorg, recreatie (agri-toerisme, boerencamping), educatie, agrarische kinderopvang, productie en verkoop van streekproducten, energie productie (windmolen) etc. Kort samengevat: onder multifunctionele landbouw vallen alle activiteiten die agrarische ondernemers ondernemen naast hun primaire agrarische productie. Alle agrarische ondernemers die aan de bovenstaande definitie voldoen behoren tot de '**onderzoeksgroep**'. Als onderdeel van het onderzoek 'Dynamiek en Robuustheid van MFL in Nederland' zijn er MFL bedrijven in Flevoland benaderd door onderzoekers van de Leerstoelgroep Rurale Sociologie van Wageningen Universiteit. Er zijn negentien MFL ondernemers in Flevoland aan de hand van een semi-gestructureerde vragenlijst (enquête) geïnterviewd (zie bijlage 2. enquête). Uit de interviews zijn **kwantitatieve en kwalitatieve data** verzameld. In de **interviewverslagen** (kwalitatieve data) zijn de verhalen van de MFL bedrijven en ondernemers aan de hand van **thema's** vastgelegd.

Vervolgens is er een **diepgaande analyse** gedaan op basis van interviewverslagen en kwantitatieve data. Bij de analyse is gekeken naar **verschillende aspecten** van de bedrijven. Deze aspecten zijn: overzicht van de agrarische en MFL activiteiten, ontwikkeling van de agrarische en MFL activiteiten, drijfveren van de ondernemers, bedrijfs- en organisatievorm en de verknoping van de agrarische activiteiten met de MFL activiteiten en de verknoping van verschillende MFL activiteiten met elkaar. Er is gekeken naar **overeenkomsten en verschillen** tussen de negentien bedrijven en gekeken of er **categorieën** van bedrijven te onderscheiden zijn (zie Figuur 1.1).

Figuur 1.1 Visuele weergave mogelijke categorieën vanuit de onderscheiden aspecten

Aan de hand van **vragen uit de enquête** en **ondersteunende uitspraken van de ondernemers** is een verhaal opgebouwd uit het materiaal. Tevens is gekeken of bedrijven in overeenkomende categorieën van de verschillende aspecten vallen. Daarnaast is er informatie (kwantitatieve data) verzameld over de

landbouw en MFL in Flevoland en Nederland (o.a. van CBS en LEI). De landbouw en MFL in Flevoland is vergeleken met Nederland als geheel. Tevens zijn er vergelijkingen gedaan, waar mogelijk, met de populatie bedrijven uit de steekproef. Er is gekeken of de bedrijven representatief zijn voor het gebied door ze met gemiddelden te vergelijken.

Voor mijn onderzoek heb ik de provincie Flevoland gekozen als onderzoeksgebied. Flevoland is voor mij een relatief onbekend gebied maar interessant omdat het een relatief jonge provincie is, ontworpen voor grootschalige moderne landbouw. Dat agrarische ondernemers in Flevoland juist daar ook kiezen voor MFL maakt het interessant.

1.5 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt een beschrijving en typering van multifunctionele landbouw gegeven en er worden nadere achtergronden gegeven over multifunctionele landbouw uit de literatuur. In §2.1 Beschrijving en typering multifunctionele landbouw. In §2.2 Literatuur aan de hand van verschillende aspecten. In §2.3 en §2.4 wordt er een overzicht gegeven van de MFL in Nederland en Flevoland. In hoofdstuk 3 worden de geïnterviewde bedrijven beschreven en geanalyseerd. In §3.1 een beschrijving van de bedrijven. §3.2 geeft de ontwikkeling van de agrarische en MFL activiteiten weer. In §3.3 van hoofdstuk drie komen de drijfveren van de ondernemers aan bod. §3.4 geeft een beeld van de bedrijfs- en organisatie vorm op de bedrijven. Arbeid speelt hierbij een belangrijke rol. §3.5 over de verknoping van agrarische en MFL activiteiten en synergie tussen de verschillende MFL activiteiten. §3.6 samenhang tussen de aspecten en andere opvallende punten uit het materiaal. In hoofdstuk 4 worden de belangrijkste resultaten gepresenteerd in de conclusie. Dit onderzoeksverslag eindigt met hoofdstuk 5 de discussie. §5.1 Discussie rond doel- en vraagstelling en §5.2 Het debat rond MFL en de resultaten van mijn onderzoek. Deze scriptie eindigt met §5.3 Reflectie.

2 Multifunctionele Landbouw

In dit hoofdstuk een beschrijvend en typerend van MFL en een beschrijving van de plaats die MFL inneemt in de provincie Flevoland.

In §2.1 Beschrijving en typering multifunctionele landbouw. Met een toelichting van MFL vanuit het project '*Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw*'.

§2.2 Literatuur aan de hand van verschillende aspecten. Geeft een toelichting vanuit de literatuur op de verschillende onderscheidende aspecten in dit onderzoek. Deze subparagraaf wordt afgesloten met een beschrijving van de MFL in Nederland.

In §2.3 een overzicht van de multifunctionele landbouw in Nederland. Met aantallen en omzet van de verschillende MFL activiteiten.

In §2.4 Multifunctioneel landbouw in Flevoland. In deze paragraaf een beschrijving van de multifunctionele landbouw in Flevoland. Met eerst een korte beschrijving van de landbouw in Flevoland in vergelijking met de rest van Nederland. Een beschrijving van de landbouw in Flevoland om een beeld te schetsen hoe de landbouw in Flevoland er uit ziet. Later in deze paragraaf wordt de bredere context geschetst van MFL in Flevoland.

2.1 *Beschrijving en typering multifunctionele landbouw*

In deze paragraaf:

§2.1.3 Achtergrond multifunctionele landbouw

§2.1.2 Het MFL- debat: 'maatschappelijke re-integratie' van de Nederlandse landbouw. Geeft een korte beschrijving van de achtergrond en geschiedenis van het debat rond MFL.

§2.1.4 Definiëring multifunctionele landbouw. In deze paragraaf de verschillende definities van verbrede en multifunctionele landbouw. Er wordt uitgelegd waarom het van belang is om een eenduidige definitie aan te houden. En dat het juist voor mijn onderzoek het belangrijk is om juist een ruime definitie aan te houden van multifunctionele landbouw.

§2.1.4 'Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw'

2.1.1 Achtergrond multifunctionele landbouw

De primaire functie van een traditioneel agrarisch bedrijf is **voedselproductie**. Alle activiteiten binnen een agrarisch bedrijf zijn daarop gericht. Bij verbrede landbouw worden de activiteiten uitgebreid ten behoeve van een andere functie van het bedrijf (Venema et al., 2009). Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het leveren van zorg (zorgboerderijen), produceren van windenergie en biogas, beheren van natuur, landschap, cultuurhistorie en toegankelijkheid (groene diensten), of het exploiteren van een boerencamping (agrotourisme en agrotourisme).

Meerdere functies van het platteland

De opkomst van multifunctionele landbouw in Nederland dateert van eind jaren tachtig. Het kreeg aanvankelijk gestalte door individuele agrarische ondernemers die zich naast landbouwproductie gingen richten op **agro-toerisme**, **weidevogel** en **perceelsrandenbeheer** en de **verwerking en vermarkting** (vooral via huisverkoop) van eigen producten als ook door agrarische ondernemers die omschakelden naar een **biologische bedrijfsvoering**, al dan niet in combinatie met eerder genoemde activiteiten. **De verslechterende bedrijfseconomische situatie** in de gangbare landbouw, **de groeiende maatschappelijke vraag** naar andere producten en diensten en **de innerlijke wens** om het roer om te gooien waren belangrijke **drijvende krachten** achter deze ontwikkelingstrend, die veelal werd gevat onder de noemer **verbrede landbouw** (Wiskerke, 2009).

Multifunctionele landbouw is een **ontwikkeling in de landbouw** die het resultaat is van een aantal ontwikkelingen. Door veranderingen in de **samenleving** en de eisen die de samenleving stelt aan de landbouw en het platteland is de landbouw niet meer de enige, belangrijkste en meest vanzelfsprekende speler op het platteland. Deze veranderingen zijn bijvoorbeeld liberalisering van de wereldmarkt, veranderingen in vervoerswijze, -kosten, en -snelheid, technologische ontwikkelingen, veranderende productiefactoren (stijgende arbeidskosten, grondprijzen, etc.) en gevolgen van de huidige productiewijzen op het milieu (Raad voor het Landelijk Gebied, 2000 in Schoorlemmer *et al.*, 2006).

Multifunctionele bedrijven leggen **verbindingen met hun omgeving** en de mensen die er wonen, werken of recreëren. Het beeld is dat de bedrijven daarmee veel betekenis hebben voor de **leefbaarheid van het platteland** (Roest *et al.*, 2009). De **ontwikkeling van een multifunctionele landbouw**, waarin **meerdere functies die het platteland** kan vervullen verenigd worden, werd het eerste genoemd in beleidsstukken in de jaren tachtig. Vooral sinds 2000 neemt de ontwikkeling van multifunctionele landbouw een sterke vlucht, maar nu worden ook **de belemmeringen** duidelijk. Het beleid van verschillende overheden blijkt tot op heden onvoldoende gericht op de ontwikkeling van de multifunctionele landbouw. De kans daarbij is dat multifunctionele landbouw een **niche** blijft die slechts voor een kleine groep pioniers in de agrarische sector een relevante bijdrage levert aan het inkomen (Schoorlemmer *et al.*, 2006).

Inkomens in de agrarische sector in Nederland

Inkomens in de agrarische sector in Nederland staan al jaren onder druk. Veel agrarische ondernemers proberen door het maken van strategische keuzes, hun inkomen en daarmee het continuïteitsperspectief van het bedrijf te handhaven of te verbeteren. Naast **schaalvergroting**, **kostenbeheersing** en **innovatie** wordt **verbrede landbouw** als een van de **strategische opties** gezien om het inkomen op peil te houden of te verbeteren (Venema *et al.*, 2009). Multifunctionele landbouw vormt in toenemende mate een **alternatief voor schaalvergroting en specialisatie** (Schoorlemmer *et al.*, 2006). Om voldoende inkomen van het bedrijf te kunnen (blijven) genereren zijn schaalvergroting en specialisatie jarenlang de richtingen geweest waarop ondernemers en beleid hun aandacht hebben gevestigd. Sinds ongeveer tien jaar lijken er echter ook andere ontwikkelingsrichtingen in de land- en tuinbouw kansrijk. Ondernemers kiezen niet meer alleen voor schaalvergroting en/of intensivering maar ook voor het uitbreiden van hun bedrijfsactiviteiten. Dit wordt gedaan door **op bedrijfsniveau meer schakels van de keten te integreren** (bijvoorbeeld verkoop aan huis) of door **niet-agrarische activiteiten te beginnen** zoals natuurbeheer, zorg, recreatie, educatie en energieproductie. Deze activiteiten worden onder de noemer 'multifunctionele landbouw' geschaard (Schoorlemmer *et al.*, 2006).

Pioniers in multifunctionele landbouw

Op de internet website van de Taskforce Multifunctionele Landbouw is te lezen dat de basis voor multifunctionele landbouw in de laat half jaren negentig van de vorige eeuw werd gelegd door een **groep pioniers**. Deze pioniers van de multifunctionele landbouw reageerden op kansen en knelpunten in de productielandbouw en op signalen uit de samenleving. Ze constateerden een groeiende kloof tussen stad en platteland en problemen met de maatschappelijke inbedding van het agrarisch bedrijf. Ze bedachten allerlei **nieuwe product-markt-combinaties** die vanuit de **cultuur, locatie en veelzijdigheid** van het agrarisch bedrijf meerwaarde konden bieden voor **de maatschappij** (www.multifunctionelelandbouw.nl). Diensten van agrarische ondernemers, naast primaire voedsel productie, bestaan al zo lang er landbouw is. Denk aan huisverkoop en streekeigenproductie, bijvoorbeeld boter en kaas maken om melk langer houdbaar te maken. Sinds de specialistische landbouw en de agro-foodsector zijn intrede heeft gedaan zijn deze activiteiten door agrariërs langzaam minder geworden. Een groep agrarische ondernemers komen tot het inzicht dat er meer manieren zijn

om inkomsten te verkrijgen uit hun bedrijf dan alleen gespecialiseerde landbouw. MFL diensten worden weer gesignaleerd en hergewaardeerd. De laatste tien jaar hebben groepen en ondernemers van binnen en buiten de agrarische sector de door de pioniers bedachte concepten op professionele wijze doorontwikkeld. Zo ontstonden er franchiseconcepten zoals de Landwinkel en Agrarische Kinderopvang. Ook kwamen er **samenwerkingsverbanden** tot stand tussen de landbouw en grotere marktpartijen op het gebied van onder andere **regionale voedselketens, real food, zorg en natuur**. Op deze manier is de economische en maatschappelijke impact van de multifunctionele landbouw in vijftien jaar tijd snel toegenomen (www.multifunctionelelandbouw.nl, www.waardewerken.nl).

Verbreiding als peiler onder het inkomen en monitoring

Verbreiding is in ontwikkeling op agrarische bedrijven en kan zich mogelijk verder ontwikkelen tot een **peiler onder het inkomen van het gezin** op het agrarische bedrijf. Het ministerie van LNV wil zich inzetten om agrarische ondernemers te faciliteren in de keuze van een (nieuwe) bedrijfsstrategie (Venema *et al.*, 2009). In het rapport van Venema *et al.*, 'Wat noemen we verbrede landbouw? Verkenning van definities en informatiebehoeften' wordt weergegeven dat er **kennis** nodig is over het **economische belang** van verbrede landbouw om het **belang van verbreding op agrarische bedrijven** in kaart te brengen. Hiervoor is **een montering van de omvang**, de **economische bijdrage** en de **ontwikkeling** over de jaren heen nodig (Venema *et al.*, 2009). **Een monitor** is de aangewezen methode om op een gestructureerde manier deze informatie te **verzamelen, te vergelijken, te analyseren en te presenteren**. Zo komen **systematisch inzichten** vrij over verschillen, veranderingen, en trends in het thema verbreding en kan deze informatie onder andere een rol spelen bij de **strategische keuze** van en agrarische ondernemers om hun inkomen op peil te houden of te verbeteren. Deze informatie is ook dienstbaar voor **andere doelgroepen, zoals beleidsmakers, belangenorganisaties, financiers en andere adviseurs** (Venema *et al.*, 2009). Daarom is het LEI begonnen met de omzetsmeting die agrarische bedrijven behalen uit zes MFL sectoren. Deze monitoring heeft geresulteerd in verschillende documenten met de titel 'Kijk op multifunctionele landbouw'.

2.1.2 Het MFL- debat: 'maatschappelijke re-integratie' van de Nederlandse landbouw

Het **MFL-debat** kan worden gezien als één van de uitingen van een continue **vermaatschappelijking van de landbouwbeoefening** (Oostindie, *et al.*, 2009). De maatschappelijkemeerwaarde van MFL vooral ligt in allerlei '**nieuwe verbindingen**', veelsoortig van aard, tussen boer en burger, boer en consument, landbouw en plattelandseconomie als geheel, stad en platteland e.d. en dat daarom MFL op uiteenlopende wijze een bijdrage levert aan de '**maatschappelijke reïntegratie**' van de Nederlandse landbouw (Oostindie, *et al.*, 2009). Deze 'maatschappelijke reïntegratie' van de Nederlandse landbouw is jaren lang tegengehouden door verschillende 'stromingen'. Of in andere woorden de verwijdering van de landbouw en maatschappij heeft zich door verschillende 'trends' ontwikkeld en doorgezet. Bijvoorbeeld trends zoals het **modernisatie perspectief** ('economies of scale', produceren voor de wereldmarkt prijs, landbouwpolitiek, regelgeving voor gezondheid, milieu en veiligheid door o.a. negatieve effecten van landbouw etc.). Tegenwoordig is er weer een herwaardering van de landbouw, ontstaan uit aspecten die de landbouw evenzeer kan bieden naast voedselproductie.

Het modernisatie perspectief

Het **modernisatie perspectief** heeft voor decennia gedomineerd in de landbouw en op het gebied van plattelandsontwikkeling. Het groeiende volume en intensiteit van productie zorgde voor een reeks aan **milieu, sociale en economische problemen**. Aan het eind van de jaren zeventig, was dit al onderwerp van debat in relatie tot **ruimtelijke planning** in het bijzonder bescherming van natuur en landschap als de **integratie** versus **scheiding van functies**. Aan het eind van de jaren tachtig, werd het **modernisatie**

paradigma op fundamentele punten punt van discussie: **landbouw moest (her)integreren met milieu, ecologische en sociale doelen**. Dit werd geconceptualiseerd als ‘**landbouw met een ruimer doel**’, **alternatieve landbouw, geïntegreerde landbouw of duurzame landbouw** (Oostindie *et al.*, 2006). Door allerlei **technische maatregelen** en **overheid regulatie**, kosten stegen in de landbouw terwijl de **opbrengsten daalden**. Landbouw moest reageren op deze inkomens druk en tegelijk tegemoet komen aan de maatschappelijke behoeften en functies. In de jaren negentig werden deze reacties geconceptualiseerd in een nieuw paradigma: **plattelandontwikkeling** (Oostindie *et al.*, 2006).

Functies van de landbouw: drie lijnen

Hedendaagse groeiende aandacht voor het **multifunctionele gebruik van ruimte** en **multifunctionele functies van landbouw** is bediscussieerd in beleid en onderzoek op drie verschillende lijnen: **neo-modernisation, plattelandontwikkeling** en een lijn waar ze verwachten dat **landbouw zal verdwijnen uit Nederland** (Oostindie *et al.*, 2006). De behoefte aan **fundamentele veranderingen**, in de landbouw als ook in andere sectoren, is wijd verspreid. Het complexe geheel van allesomvattende technische en institutionele veranderingen op verschillende niveaus, betrekken diverse actoren met verschillende belangen, is recentelijk (her)geconceptualiseerd in beleid en onderzoek als een wenselijke verandering naar een **duurzame landbouw**. Combinaties van of integratie van de **multifunctionele functies in de landbouw** zijn ingeschat aan de hand van de bijdrage aan **duurzame plattelandontwikkeling**. **Plattelandontwikkeling**, meer dan het begrip **multifunctioneel**, bepaald de beleids- als ook de huidige onderzoeksagenda in Nederland (Oostindie *et al.*, 2006). **Beperkte ruimte**, de behoefte voor en de neveneffecten van **agrarische modernisatie** en een **groeiende vraag vanuit de maatschappij** naar **voedsel en ruimte** op het platteland domineren het debat (Roep *et al.*, 2005).

Plattelandontwikkeling

Plattelandontwikkeling wordt beschouwd als een reactie op het **modernisatie paradigma** dat de ontwikkelingen in de landbouw heeft gedomineerd in de laatste decennia (van der Ploeg *et al.*, 2003). Het agrarische inkomen kan worden hergestructureerd door **verbreding, verdieping** en **her-fundering** van het agrarische bedrijf (van der Ploeg *et al.*, 2003). **Plattelandontwikkeling** is een voortdurend een onvoltooid proces. **Plattelandontwikkelingsprocessen** zijn gebaseerd op **multifunctionele ontwikkeling** en **ontvouwen** zich in veel verschillende richtingen (Van der Ploeg *et al.*, 2003).

Duurzaamheid en multifunctionaliteit

Duurzaamheid en meer recente overgangen naar een **duurzame maatschappij**, is het heersende concept in beleid en onderzoek. Het is gebruik als een concept voor het inschatten van bepaalde ontwikkelingen. Dit geldt ook voor het **concept van plattelandontwikkeling**. Het begrip **multifunctionaliteit** is aldus gebruikt voor het inschatten van het aandeel in een **duurzame plattelandontwikkeling** (Roep *et al.*, 2005).

2.1.3 Definiëring multifunctionele landbouw

De toepassing van **meerdere definities** geeft aan **beleid** en **marktpartijen** een divers beeld van de **omvang** en **omzet** van verbrede landbouw (of multifunctionele landbouw) (Venema *et al.*, 2009). Daarom is een duidelijke definiëring van MFL belangrijk. In deze paragraaf een uitweiding van de verschillende definities die zijn gebruikt. Venema *et al.*, 2009 geeft inzicht in de discussie rondom de verschillende definities. In het rapport van Venema *et al.*, 2009 wordt gevraagd: **Wat is een duidelijke definitie van de term verbreding?** Wat is daarbij de bandbreedte, bijvoorbeeld ook ten aanzien van multifunctionele landbouw om tot een **goede monitoren** van MFL te komen.

Verbreiding, verdieping en multifunctionele landbouw

De termen verbreiding, verdieping en multifunctionele landbouw worden op **verschillende wijzen gedefinieerd**. Dit maakt het lastig om gegevens van deze vormen van landbouw vast te leggen en te monitoren. Onder **verbrede landbouw** wordt de **multifunctionele landbouw** verstaan. Deze vorm van landbouw richt zich niet alleen op **verbreiding**, maar ook op **verdieping** (Schoorlemmer *et al.*, 2006):

- **Verdieping** is het **verhogen van de toegevoegde waarde** door eigen producten te verwerken en te verkopen.
- **Verbreiding** is het realiseren van **andere activiteiten** naast de reguliere, landbouwkundige activiteiten zoals zorg, recreatie, educatie en energieproductie.

‘Verbrede landbouw’ versus ‘multifunctionele landbouw’

In Venema *et al.*, 2009, ‘Wat noemen we verbrede landbouw? Verkenning van definities en informatiebehoeften’ wordt het volgende gezegd:

In de literatuur komen de termen **verbrede** en **multifunctionele landbouw** in verschillende onderzoeken naar voren. **Verbrede landbouw** wordt in het algemeen toegepast voor de **activiteiten op een bedrijf** (wat doet het bedrijf) en **multifunctionele landbouw** wordt gebruikt op het **niveau van de hele maatschappij** (wat leveren de verbrede activiteiten op agrarische bedrijven op voor de maatschappij). De term **‘multifunctionele landbouw’** is oorspronkelijk een term uit de Engelse talige literatuur en beredeneerd vanuit het niveau van de **‘maatschappij’** die iets van een agrarisch bedrijf verwacht (wat leveren de MFL activiteiten op voor de maatschappij). De activiteiten die vallen onder deze twee termen overlappen elkaar grotendeels (Venema *et al.*, 2009). Op basis van literatuur kan worden geconcludeerd dat **verbrede landbouw** beperkter is dan **multifunctionele landbouw**, en wel in de volgende opzichten. **Verbrede landbouw**: veelal het gebruik van productiemiddelen op het agrarische bedrijven voor andere doeleinden dan agrarische - dat deze nieuwe doeleinden dan ook andere functies vervullen voor de maatschappij is niet zo van belang. **Multifunctionele landbouw**: verbrede landbouw waarbij men ook wil zeggen dat de (verbredings) activiteiten een andere functie dan voedselproductie voor de maatschappij oplevert. Daarbij wordt gedacht aan bijvoorbeeld een recreatieve functie, een sociale functie, enzovoort.

In Nederland wordt veel het begrip **verbrede landbouw** toegepast. In veel andere landen wordt voornamelijk de term **‘multifunctional agriculture’** gebruikt. Duidelijke definities worden veelal niet vermeld (Venema *et al.*, 2009). De termen **‘pluriactivity’**, **‘part-time farming’** en **‘farm diversification’** worden in de Engelstalige literatuur gebruikt als voorlopende termen op **‘multifunctional agriculture’**. Met deze termen worden alle **‘nonconventional’** methoden gedefinieerd die agrarische ondernemers gebruiken om hun inkomsten te verhogen (Evans *et al.*, 1993).

Gesteld kan worden dat de **Nederlandse landbouw altijd al multifunctioneel is geweest**, omdat boeren afhankelijk van het bedrijfssysteem in meer of mindere mate bijvoorbeeld het landschap onderhouden (Venema *et al.*, 2009). Kortom, de term **verbrede landbouw** wordt meer toegepast voor de activiteiten op een agrarisch bedrijf (wat doet het bedrijf) en multifunctionele landbouw wordt meer toegepast op het **niveau van de hele maatschappij** (wat leveren de verbrede activiteiten op agrarische bedrijven op voor de maatschappij). In deze scriptie wordt de term **multifunctionele landbouw** gebruikt.

Verschillen in definities verbrede landbouw

Om een beeld te kunnen geven van de **economische bijdrage** van verbrede landbouw aan het **agrarische gezinsinkomen** moet duidelijk zijn welke activiteiten onder de term **‘verbrede landbouw’** vallen. In de praktijk zijn er **meerdere definities van de term verbrede landbouw**. In dit onderzoek zijn vier bronnen met elkaar vergeleken.

In de literatuur lopen bestaande definities over welke economische activiteiten nu wel of niet onder verbreding van agrarische bedrijven vallen, sterk uiteen. Het gaat dan met name om het **synoniemgebruik van verbreding, verdieping en multifunctionele landbouw**. Als voorbeeld van twee sterk uiteenlopende en regelmatig toegepaste definities voor verbreding, worden de definities van **Bruins et al., 2004 en Van der Ploeg et al., 2002** (zoals beschreven in Venema et al, 2009 pagina 22) hieronder beschreven en geanalyseerd. Ook wordt ingegaan op de gehanteerde definities door het **CBS en het LEI**, twee instituten in Nederland die gegevens vastleggen en publiceren over verbredingsactiviteiten op agrarische bedrijven (Venema et al, 2009:22).

Definitie verbrede landbouw volgens Bruins et al.

De definitie voor verbrede landbouw uit onderzoek van Expertise Centrum LNV (Bruins et al., 2004 in Venema et al, 2009):

‘Agrarische gezinsbedrijven die activiteiten ontplooiën die niet gerekend worden tot de voedsel- of sierteeltproductie. Voor deze activiteiten wordt echter wel gebruik gemaakt van de voor de onderneming beschikbare productiemiddelen (grond, arbeid, kapitaal & kennis). Met deze activiteiten worden producten of diensten voortgebracht die commercieel exploitabel zijn of ze worden nu en/of in de toekomst door de maatschappij financieel gewaardeerd.’

Bovenstaande definitie omschrijft de verbredingsactiviteiten als activiteiten die verbonden zijn aan het agrarische gezinsbedrijf. Tevens benadrukt deze definitie dat het expliciet gaat om niet-agrarische activiteiten. In het betreffende onderzoek van Bruins et al. worden de volgende activiteiten gerekend tot verbreding:

- verwerking (bijvoorbeeld wassen, snijden, jam maken) in combinatie met huisverkoop (aan consument of detailhandel);
- groene diensten: activiteiten op het gebied van (beheer van) natuur, landschap, cultuurhistorie en toegankelijkheid;
- blauwe diensten (bijdrage aan realisatie van waterdoelstellingen);
- agrotourisme en agrotourisme (dagrecreatie, verblijfsrecreatie);
- productie van windenergie en biogas;
- zorgboerderijen;
- stalling van boten en caravans.

Activiteiten als agrarisch loonwerk, paardenhouderij (of stalling van paarden) en inkomen uit activiteiten buiten het bedrijf worden expliciet niet meegerekend tot de verbrede landbouw. Worden deze activiteiten echter tegen het licht van de definitie gehouden, dan blijken ze echter wel degelijk aan te sluiten. Deze drie activiteiten worden immers verricht met de productiefactoren die beschikbaar zijn op het agrarische gezinsbedrijf en zijn daarnaast (grotendeels) niet aan voedselproductie gerelateerd. Daarnaast creëert deze definitie de opening om niet voedselgerelateerde landbouwproductie, zoals vlas voor textiel en maïs als biobrandstof, mee te rekenen tot verbreding. Deze mogelijke vormen van verbreding worden echter in het verbredingslijstje van Bruins (nog) niet opgesomd.

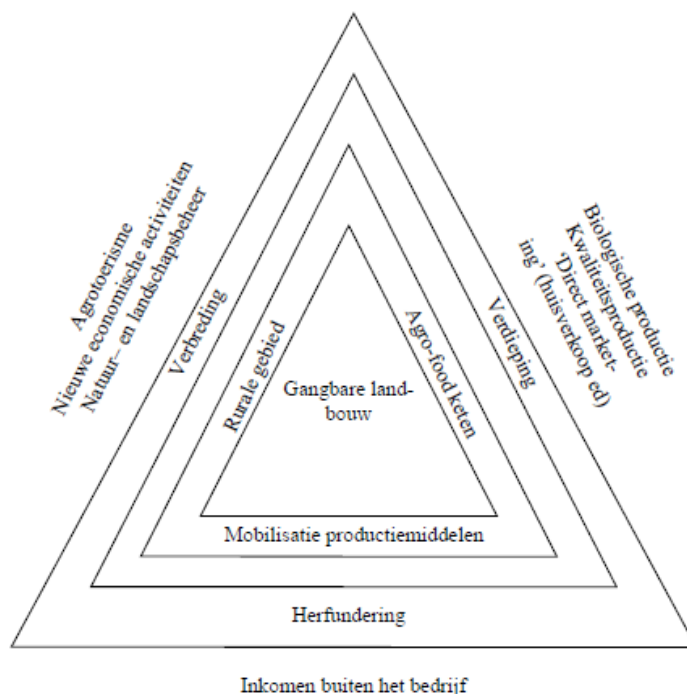
Geconcludeerd mag worden dat het verband tussen de keuzes van verbredingsactiviteiten die zijn opgenomen door Bruins en de definitie waar deze keuzes op zijn gebaseerd niet eenduidig te herleiden is (Venema et al, 2009).

Definitie verbrede landbouw volgens Van der Ploeg et al.

Van der Ploeg *et al.* (2002) redeneert net als Bruins vanuit de eenheid van het agrarische bedrijf. Van der Ploeg *et al.* bekijkt verbreding echter op een andere wijze dan Bruins. Verbreding is in de analytische opzet van Van der Ploeg *et al.* een verzamelterm voor een aantal activiteiten die onderdeel uitmaken van een brede reeks van verschillende functies die het agrarische bedrijf kan aannemen of ontwikkelen. Verbreding is hier dus een product van één van de multifunctionele eigenschappen van het agrarische bedrijf. Deze eigenschappen worden ingedeeld in drie deelaspecten, namelijk bedrijfsontwikkelingen in de richting van:

1. de agrarische productie en keten (**verdieping** genoemd);
2. het rurale gebied (**verbreding** genoemd);
3. de bijdrage aan en het gebruik van (maatschappelijk) kapitaal in het rurale gebied (**herfundering** of **pluriactiviteit** genoemd).

Deze deelaspecten staan niet onafhankelijk van elkaar. Sommige ontwikkelingen hebben betrekking op meerdere deelaspecten. Het belang van de analytische insteek is in ieder geval dat elk deelaspect bijdraagt aan een totale ontwikkeling, namelijk de ontwikkeling van een boerderij naar een rurale onderneming (Van der Ploeg *et al.*, 2002: p12-13; zie ook Oostindie en Van Broekhuizen, 2004). De ontwikkelingsrichting van het bedrijf wordt weergegeven in het onderstaande driehoeksdiagram, dat als model dient voor de insteek van Van der Ploeg op verbreding:

Figuur 2.1 Structuur van rurale ontwikkeling op het niveau van het agrarische bedrijf (Ploeg *et al.*, 2002:12; Venema *et al.*, 2009:25)

Deze integrale benadering van het agrarische bedrijf als rurale onderneming brengt met zich mee dat alle activiteiten die ontwikkeld zijn vanuit het agrarische bedrijf, worden beschouwd als een bijdrage aan het verbreden van de functies van het agrarische bedrijf (in de zin dat gebruik wordt gemaakt van de

multifunctionele eigenschappen van het bedrijf). Er wordt dus geen afbakening gehanteerd tot activiteiten die 'niet gerekend worden tot voedsel- of sierteeltproductie', zoals bij de definitie van Bruins *et al.* (2004). De gevolgen hiervan zijn dat een groot aantal activiteiten kan worden toegerekend tot verbreding, zoals (Venema *et al.*, 2009):

- kwaliteitsproductie (ambachtelijke producten);
- direct marketing (verkorting van ketens tussen consumenten en producenten);
- natuur- en landschapsbeheer (integratie van het beheer van de groene ruimte met het beheer van het agrarische bedrijf);
- thuisverwerking;
- agrotourisme (het aanbieden van vrije tijdsbesteding op het platteland);
- biologische productie (als transitie in het landbouwsysteem);
- nieuwe economische activiteiten;
- nonfoodproductie;
- energieproductie;
- zorgverlening (het aanbieden van zorg op het landbouwbedrijf);
- inkomen uit activiteiten buiten het landbouwbedrijf (met name het zogenaamde deeltijdboeren').

Definities verbrede landbouw volgens het LEI en CBS

In de **LEI-methodiek** gaat het bij verbreding om **activiteiten die niet betrekking hebben op de gebruikelijke agrarische productie**, en die hetzij op of vanuit landbouwbedrijven plaatsvinden hetzij landbouwgerelateerd zijn. Dit betekent dat een tweede agrarische tak op een bedrijf niet als verbreding wordt beschouwd, evenmin als verhuur van productiemiddelen (quotum, grond, gebouwen) voor agrarische doeleinden. Hetzelfde geldt voor het verrichten van arbeid buiten het bedrijf, in loondienst of anderszins. Deze afbakening is globaal: er zullen in de praktijk altijd activiteiten voorkomen waarvan lastig is aan te geven of ze al dan niet tot verbreding moeten worden gerekend. Zo is bijvoorbeeld het stallen van rijpaarden wel als verbreding aan te merken, maar van fokpaarden niet omdat dat laatste als een gewone agrarische activiteit moet worden gezien. Het verrichten van loonwerk voor bijvoorbeeld gemeenten of beheerders van natuurgebieden, valt in deze benadering wel onder verbreding, maar met loonwerk voor andere agrarische bedrijven zou dat strikt genomen niet het geval zijn. De volgende vormen van verbreding zijn binnen de LEI-systematiek van belang:

- groene en blauwe diensten (landschapsbeheer, natuurbeheer, weidevogelbeheer, ganzenopvang, waterkwaliteitszorg, aanleg wandelen fietspaden, loonwerk voor natuurorganisaties enzovoort);
- agrotourisme en recreatie (kamperen bij de boer, poldersport, logies, verhuur appartementen, horecaactiviteiten, enzovoort);
- windenergie en biogas (alleen als elektriciteit of gas wordt geleverd aan derden);
- zorglandbouw/kinderopvang;
- verhuur van gebouwen voor niet-agrarische doeleinden;
- loonwerk buiten het agrarische bedrijf.

Deze afgrenzing spoort min of meer met de **vraagstelling van het CBS in de Landbouwtelling**. Een complicatie is dat in het **spraakgebruik** ook andere activiteiten dan hierboven genoemd wel tot de verbreding worden gerekend. Daarbij gaat het vooral om activiteiten die hierboven zijn aangeduid als **'verdieping'** (bewerken van producten - zelfkazen, sap maken enzovoort - en boerderij- of huisverkoop). Deze activiteiten blijven binnen de keten van de op het bedrijf voortgebrachte primaire producten en maken het bedrijf dus niet 'breder'. Door het LEI wordt in deze gevallen gesproken over verdieping (of verlenging). Het CBS rangschikt bij de Landbouwtelling deze activiteiten wel onder verbreding.

Basiselementen in vier definities van verbrede landbouw

Onderzoekers concluderen dat de **definitie van verbrede landbouw** wordt gekenmerkt door de volgende **basiselementen**, die binnen alle vier geraadpleegde definities terugkomen (Venema *et al.*, 2009):

- producten en diensten waarvan de **toegevoegde waarde niet direct gerelateerd is aan een agrarische keten** (niet agrarische activiteiten); er vindt dus geen **substitutie** plaats van activiteiten die normaal gezien door een andere schakel in agrarische ketens worden verricht;
- de producten en diensten worden geproduceerd/geleverd door de inzet van **beschikbare productiefactoren op het agrarische bedrijf**.

Activiteiten die altijd als een verbredingsactiviteit worden gezien

De bronnen gebruiken met betrekking tot de definiëring van verbreding, verschillende begrippen. Er zijn echter meerdere diensten of producten die **altijd** als een verbredingsactiviteit worden gezien. Het betreft de volgende activiteiten:

- zorglandbouw (exclusief kinderopvang);
- natuur- en landschapsbeheer (als onderdeel groene diensten);
- agrotourisme en recreatie;
- (wind)energie;
- stalling.

Windenergie en stalling worden door van der Ploeg niet expliciet als categorie genoemd, maar vallen wel onder de ruimere verbredingsdefinitie (nieuwe economische activiteiten) (Venema *et al.*, 2009).

Effecten definiëring in aandeel van het agrarische gezinsinkomen

Het gevolg van verschil in definiëring is dat er grote verschillen (kunnen) ontstaan bij het bepalen van de economische relevantie van verbreding. Het aandeel verbrede landbouw in het landelijke agrarische gezinsinkomen wordt geschat op 20% volgens de brede definiëring van Van der Ploeg (2002). De definitie van Bruins *et al.* (2004) resulteert in een kleiner aantal activiteiten. De schatting die dit laatste onderzoek maakt voor de economische omvang van verbreding is dat het 11% van het inkomen genereert op de verbrede agrarische bedrijven en 5% uitmaakt van de totale productiewaarde van de agrarische sector. Projecteert men dit percentage op het aandeel van het inkomen uit verbreding van het gemiddelde agrarische gezinsinkomen, dan heeft verbreding bij de definitie volgens Bruins *et al.* een veel geringer belang, namelijk minder dan 5% voor het agrarische gezinsinkomen (Venema *et al.*, 2009). In Berkhout en Van Bruchem (2007) is de samenstelling van de verbredingsactiviteiten beperkt tot natuurbeheer, loonwerk, recreatie, energie en verhuur activa. Zorglandbouw valt hier buiten beschouwing, terwijl wel rekening wordt gehouden met loonwerk (zowel voor agrarische als niet-agrarische doelen). Deze keuze is vooral ook gebaseerd op de beschikbaarheid van gegevens in het Informatienet. De meegenomen activiteiten genereren ongeveer 3,5% van de bedrijfsopbrengsten op agrarische bedrijven (vanaf 16 nge). Het aandeel in het gezinsinkomen wordt niet vermeld, omdat er geen goed zicht is op de bedrijfskosten van verbredingsactiviteiten. Eerdere schattingen van het LEI komen uit op een aandeel van 1,5% in het gezinsinkomen (Venema *et al.*, 2009).

Het voorgaande laat zien dat er een **groot verschil ontstaat in de beeldvorming van verbreding door het gebruik van verschillende definities en terminologie in onderzoek** dat uiteindelijk hetzelfde fenomeen tracht te bestuderen. Deze diversiteit maakt de verschillende onderzoeken naar verbreding moeilijk vergelijkbaar.

Concrete definiëring essentieel om de vergelijkbaarheid te verbeteren

In het belang van de discussie die plaatsvindt over de **economische relevantie van verbreding** is het echter **essentieel om de vergelijkbaarheid te verbeteren**. Daarvoor moet men uitgaan van een **concrete definiëring** die duidelijkheid biedt over wat verbreding inhoudt en welke terminologie dekkend is voor de verbredingsactiviteiten die zij omvat (Venema *et al.*, 2009).

Aanpak en definitie gebruik van de TFMFL, uitgevoerd door het LEI

In het rapport 'Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact; achtergronddocument' van Roest *et al.*, 2009, wordt gesproken over verschillende sectoren die vallen onder de doelstelling van de Taskforce Multifunctionele Landbouw. In zowel de literatuur als de praktijk komt het voor dat onder verbreding verschillende sectoren en bedrijven vallen. In **Bijlage 1. Definities en afbakening zes MFL sectoren gebruikt door TFMFL en LEI** worden de verschillende definities weergegeven. In deze bijlage wordt per sector beschreven wat de **gehanteerde definitie** is en welke bedrijven zijn meegenomen in de **telling** en bepaling van de **omzet**. Dit om een betrouwbare monitor van de verschillende sectoren te krijgen over de jaren heen (Roest *et al.*, 2009).

2.1.4 'Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw' onderzoeksproject fase 1

Vanuit het project '*Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw*' is er een uitgebreide **inventarisatie** gedaan naar MFL door middel van **literatuurstudie** en **expertbijeenkomsten**. Met als hoofdvraag: welke factoren zijn van invloed op de dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw? (Oostindie *et al.*, 2009). De uitkomsten zijn gepresenteerd in Rapportage fase 1: stand van zaken (Oostindie *et al.*, 2009). Deze rapportage geeft een inleiding tot mijn onderzoek. Het verslag van de eerste fase van het project met de titel: '*Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw*; Rapportage fase 1: stand van zaken' is opgedeeld in twee delen:

Deel I: Samenvatting stand van zaken

1. Analyse multifunctionele landbouw in brede zin
2. Analyse rondom afzonderlijke MFL activiteiten

Deel II: Discussiestuk maatschappelijke meerwaarde multifunctionele landbouw

- Algemene beschouwing rondom de meerwaarde van MFL
- Specifieke aandachtsvelden

In deze paragraaf worden de belangrijkste aspecten uit deze inventarisatie samengevat. Daarnaast presenteer ik relevante punten voor de verschillende aspecten waar er in het onderzoek van leerstoelgroep RURALE SOCIOLOGIE naar gekeken is. Voor meer achtergronden wordt naar de rapportage: '*Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw*; Rapportage fase 1: stand van zaken' verwezen.

Deel I: Samenvatting Stand van Zaken

De eerste fase van het onderzoek 'Dynamiek en Robuustheid van Multifunctionele Landbouw' leert dat het beschikbare onderzoeksmateriaal rondom MFL inmiddels **omvangrijk** is en er zeer zeker het nodige bekend is omtrent **relevante ontwikkelingen** aan vraag- en aanbodzijde, bijbehorende **kansen en knelpunten** en meest cruciale **succes- en faalfactoren** (Oostindie *et al.*, 2009).

De inventarisatie leert eveneens dat beschikbaar onderzoeksmateriaal zich vooral heeft geconcentreerd op lagere (**nieuwe bedrijfsperspectieven**) en hogere (**landelijke perspectieven**) schaalniveaus en **specifieke MFL activiteiten** (Oostindie *et al.*, 2009).

Het inzicht in perspectieven, respectievelijk belemmeringen van MFL in brede zin op **regionaal schaalniveau** is nog veel beperkter, zoals de auteurs ook concluderen in deel II: het discussiestuk rondom de maatschappelijke meerwaarde van MFL. Vandaar het idee om in de verdere onderzoeksactiviteiten de nodige aandacht te besteden aan het **regionale schaalniveau** (Oostindie *et al.*, 2009). Hieronder een korte samenvatting van de belangrijkste factoren voor de verschillende thema's en de belangrijkste punten uit de analyse rondom afzonderlijke MFL activiteiten.

Analyse multifunctionele landbouw in brede zin

Uit de eerste fase van het project Dynamiek en Robuustheid van Multifunctionele Landbouw (MFL) is er een analyse gedaan met als doel om de **belangrijkste bevindingen van de stand van zaken rondom multifunctionele landbouw samen te vatten**. Uit deze analyse is gekomen dat er een enorme hoeveelheid materiaal aanwezig is rondom multifunctionele landbouw, niet alleen expliciet onder deze noemer, maar ook onder sterk aanverwante begrippen als **verbrede landbouw** of **geïntegreerde landbouw**. Ook is duidelijk dat er nog geen eenduidige definitie van MFL bestaat. De activiteiten die mee worden genomen onder de noemer MFL laten aanzienlijke verschillen zien met meer of mindere brede definities (Oostindie *et al.*, 2009).

In deze inventarisatie hebben de auteurs niet gekozen voor een specifieke afbakening, maar vatten ze de belangrijkste bevindingen van de analyse van bestaand onderzoek samen aan de hand van een **breed scala aan factoren** dat onderzoeksmatig in verband wordt gebracht met **MFL perspectieven**. Daarbij zijn de volgende vijf thema's onderscheiden: 1) macro-ontwikkelingen, 2) institutionele omgeving, 3) gebiedskenmerken, 4) bedrijfskenmerken, 5) persoonsgebonden factoren. Weergegeven in **Tabel 2.1 Sleutel thema's die van invloed zijn op de ontwikkeling van MFL**. Zowel thema's als factoren laten zich niet altijd even scherp afbakenen en kunnen op allerlei manieren met elkaar in verband kunnen worden gebracht. MFL perspectieven laten zich vooral begrijpen als de uiteindelijke **uitkomst van de wisselwerking tussen onderscheiden dimensies en factoren** (Wilson, 2009 in Oostindie *et al.*, 2009).

Tabel 2.1 Sleutel thema's die van invloed zijn op de ontwikkeling van MFL

5 thema's	Factoren die meespelen
Macro ontwikkelingen	- Afnemende concurrentiekracht traditionele landbouwontwikkeling - Differentiatie van voedselketens - Veranderende eetcultuur - Overgewicht / obesitas - Nieuwe stadplatteland relaties - Afnemende bevolkingsomvang / vergrijzing - Vrijtijdsbesteding - De multiculturele samenleving - Groeiende aandacht voor duurzame ontwikkeling / Klimaatsverandering - Co-existentie van uiteenlopende duurzaamheidparadigma's - Financiële / economische crisis - Globalisering en re-localisering - Ruimteclaims (natuur, water, wonen e.d.)
<i>Institutionele factoren</i>	- Hervormingen Europees landbouw- en plattelandsbeleid - Nationale decentralisatie plattelandsbeleid / ILG /WRO - Groeiende aandacht functie-integratie in ruimtelijk beleid - Nieuwe institutionele arrangementen rondom zorg, natuur, landschapsbeheer, energie, regionalisering van voedselketens, etc.) - Actieve ondersteuning plattelandsondernemerschap in brede zin (onderwijs, advies, training, banken, etc.) - Actieve ondersteuning gebiedsgerichte samenwerking- en innovatie (regionale Kennisarrangementen, innovatienetwerk) - Experimenteerruimte binnen bestaande wet- en regelgevingkaders (lokaal, regionaal, landelijk, Europees)
<i>Gebiedspecifieke factoren</i>	- Intensiteit van (agrarisch) grondgebruik - Landschappelijke kwaliteiten - Stedelijke nabijheid - Rurale aantrekkingskracht als woon-, werk- en recreatiegebied - Karakteristieken Plattelandseconomie / regionale economie - Stedelijke (h-)erkenning plattelandskwaliteiten - Gebiedsgericht samenwerkingsvermogen / sociaal kapitaal
<i>Bedrijfspecifieke factoren</i>	- Bedrijfstijl/ strategie - Bedrijfslocatie - Rol van vrouw binnen gezinsbedrijf - Schaal & Intensiteit van agrarische productie ('padafhankelijkheden') - Vermogen om synergie te creëren tussen MFL activiteiten - Bedrijfsinvesteringen / Rendementsontwikkeling - Verschuivende strategische betekenis agrarische activiteiten
<i>Persoonsgebonden factoren</i>	- Andere dan economische drijfveren / waarden - Leer- en werkervaringen - Ondernemersvaardigheden / competentieontwikkeling - Strategische managementkwaliteiten

Analyse rondom afzonderlijke MFL activiteiten

Er is eveneens een breed scala aan onderzoeksmateriaal dat zich richt op de **dynamiek binnen specifieke MFL activiteiten**. De auteurs gaan nader in op de stand van zaken rondom MFL activiteiten zoals binnen de Taskforce Multifunctionele Landbouw wordt onderscheiden: 1) zorglandbouw 2) agrarisch natuur- en landschapsbeheer 3) agro-toerisme 4) streekproducten 5) boerderijeducatie en 6) agrarische kinderopvang. De onderzoekers pretenderen niet een volledig beeld te geven van al het onderzoek rondom deze activiteiten, maar concentreren ons op de in hun ogen meest **cruciale kansen, knelpunten en factoren** uit de geraadpleegde literatuur. De auteurs hebben de **MFL perspectieven** van de verschillende MFL activiteiten eveneens proberen te begrijpen als de wisselwerking tussen:

- 1) **veranderende maatschappelijke behoeftes** ten aanzien van landbouw en platteland;
- 2) individueel en collectieve **vermogen** binnen de agrarische sector **om actief in te spelen op nieuwe maatschappelijke behoeftes** middels **nieuwe verbindingen** en **samenwerkingsverbanden**;
- 3) **institutionele capaciteit** om dit vermogen actief te faciliteren en te ondersteunen.

Een wisselwerking die zich op uiteenlopende schaalniveaus (**bedrijf, regio, landelijk**) en meer of minder MFL breed laat analyseren (Oostindie *et al.*, 2009). In Tabel 2.2 Overzicht analyse kansen en knelpunten rondom afzonderlijke MFL activiteiten worden de kansen en knelpunten voor de zes verschillende MFL sectoren samengevat.

Tabel 2.2 Overzicht analyse kansen en knelpunten rondom afzonderlijke MFL activiteiten

	Kansen:	Knelpunten:
ZORGLANDBOUW	- Toenemende aandacht voor zorgverlening in agrarische / groene omgeving. - Groeiende onderbouwing van meerwaarde zorglandbouw - Groeiende aandacht voor professionaliteit en kwaliteit - Verdere uitbouw intermediaire structuren	- Overbrugging schaalverschillen reguliere zorg - Gebrek aan bekendheid binnen reguliere zorgsector - Veranderingen / onzekerheden in financiering structuren (bv AWBZ, WMO)
AGRARISCH NATUUR- EN LANDSCHAPSBEHEER	- Groeiende maatschappelijke vraag naar natuur- en landschapsbeheer - Groeiende bedrijfsstrategische betekenis van agrarisch natuur- en landschapsbeheer - Synergie-effecten met andere expressies MFL - Groeiende aandacht voor nieuwe beleidsinstrumenten - Groeiende aandacht gebiedsgericht samenwerking (ANV's, overheden, natuurorganisaties, etc.)	- Behoeftte aan versimpeling regelgeving / verlaging administratieve lasten - Nog geringe continuïteit en zekerheid financieringsvormen - Beperkingen vanuit Europese staatssteuntoets - Behoeftte aan nieuwe financiële instrumenten die het publieke en het private koppelen (baten vooral publiek, kosten privaat) - Beperkt instrumentarium voor m.n. vergoeding van landschapsbeheer
AGRO-TOERISME	- Specifieke nichemarkten binnen recreatieve vraagontwikkeling in algemene zin - Extra belevingswaarde kleinschalig recreatief aanbod in agrarische / groene omgeving - Groeiende aandacht voor gebiedsgerichte samenwerking / marketing / regiobranding - Synergie-effecten met andere expressies plattelandstoerisme en MFL	- Marktverzadigingstendensen in sommige regio's? - Nog steeds soms moeizame relaties met reguliere recreatieondernemers - Geringe ontwikkelingsruimte binnen regelgeving
STREEKPRODUCTEN	- Differentiërende voedselmarkten in algemene zin - Groeiende belangstelling identiteit / authenticiteit / streekeigenheid - Groeiende professionaliteit producenten (assortimentsverbreding, collectieve marketing, training, ketengerichte samenwerking, etc.) - Nieuwe verbindingen met publieke instellingen/ stedelijke omgeving - Synergie-effecten andere expressies MFL	- Geringe dynamiek in markt (?) - Gebrekkig samenwerkingsvermogen / ontbreken van strategische ketenpartners - Belemmeringen vanuit wet- en regelgeving (hygiëne, vestiging, voedselveiligheid)
BOERDERIJEDUCATIE	- Maatschappelijke belangstelling natuur- en voedseleducatie in algemene zin - Groeiende erkenning van meerwaarde "educatie op locatie" - Start Platform Boerderijeducatie - Uitstraling landelijk project 'De boerderijschool' - Groei interesse voor opzetten 'stadsboerderijen' met een expliciet educatie-element (aanbod 'om de hoek')	- Nog geringe aandacht, verankering in het onderwijs (implementatie van boerderijeducatie in leerplannen basisonderwijs, voortgezet onderwijs, speciaal onderwijs, etc.) - Nog gebrekkige financieringsmogelijkheden binnen onderwijs / concurrentie NME - Verzekeringstechnische onzekerheden/ onduidelijkheden
AGRARISCHE KINDEROPVANG	- Groeiende vraag naar kinderopvang in algemene zin - Bijzondere belangstelling voor kinderopvang in groene / agrarische omgeving - Professionalisering via samenwerking (binnen VAK) met andere partijen (provincies, gemeenten, werkgevers, brancheorganisaties, etc.) - Nieuwe kansen binnen ontwikkelingen naar 'brede scholen'?	- Relatief onbekendheid van agrarische kinderopvang - Wet- en regelgeving,

Deel II: Discussiestuk Maatschappelijke Meerwaarde Multifunctionele Landbouw

In deze alinea een korte samenvatting van de belangrijkste conclusies over de **maatschappelijke meerwaarde** van MFL. De MFL-praktijk is de laatste jaren **volop in ontwikkeling**. Het zelfde geldt voor het **inhoudelijke inzicht** in MFL, al ontbreekt het tegelijkertijd op sommige vlakken nog aan passende gegevens en analyses. De **maatschappelijke meerwaarde** van MFL is vanuit verschillende invalshoeken benaderd. Daarmee hebben de auteurs vooral duidelijk willen maken dat het debat over de potenties van MFL in Nederland nog volop gaande is (Oostindie *et al.*, 2009). De belangrijkste conclusies:

- I. De maatschappelijke meerwaarde van MFL wordt in toenemende mate **erkend**. Tegelijkertijd blijft MFL **omstreden** als gevolg van de huidige co-existentie van concurrerende **duurzaamheidparadigma's** binnen de Nederlandse landbouw en meer of minder reële **intra- en intersectorale spanningsvelden**. Verdere inhoudelijke analyse is nodig.
- II. De maatschappelijke meerwaarde van MFL laat zich het best op **gebiedsniveau** benaderen als de uitkomst van een breed scala aan factoren, kansen en belemmeringen.
- III. Er bestaan diverse **kennislacunes** die het vooralsnog moeilijk maken om tot gefundeerde conclusies te komen rondom de **meerwaarde van MFL** in relatie tot **duurzame agrarische, plattelands- en regionale ontwikkeling**.

De **maatschappelijke meerwaarde** van MFL kan vanuit verschillende invalshoeken worden benaderd. Het debat over de potenties van MFL is nog volop gaande (Oostindie *et al.*, 2009). De specifieke aandachtsvelden:

- 1) verschillende MFL activiteiten;
- 2) perspectief voor agrarische bedrijfsontwikkeling;
- 3) sectorale belangen
- 4) gebiedsspecifieke kenmerken.

Hieronder nadere uitweiding over deze vier aandachtsvelden. In §5.2 Discussie rond MFL en resultaten van mijn onderzoek wordt teruggekomen op deze aandachtsvelden.

1) Debatten rond verschillende MFL sectoren

Dynamiek en robuustheid van verschillende MFL activiteiten. Zie tabel 2.2 Overzicht analyse kansen en knelpunten rondom afzonderlijke MFL activiteiten.

2) Dabat rond perspectief voor agrarische bedrijfsontwikkeling

In Oostindie *et al.*, 2009 is de hoofdvraag: Kan MFL een **wezenlijke bijdrage** leveren aan **inkomensvorming op agrarische bedrijven** en daarmee ook op **langere termijn agrarische activiteiten in stand houden**? **Schaalgrootte** is van belang in relatie tot MFL. Schaalgrootte is verder van invloed op inkomenspotenties en mogelijke **synergie** tussen uiteenlopende activiteiten op bedrijfsniveau (Oostindie *et al.*, 2009). **Bedrijfsopvolging, dynamiek in agrarische en MFL activiteiten, mate van MFL verdieping** middels de komst van aanvullende activiteiten, of juist andersom verlies aan MFL karakter in de tijd, het zijn aandachtsvelden waarover nog relatief weinig bekend is om tot beter gefundeerde conclusies te komen over de **maatschappelijke meerwaarde** van MFL benaderd vanuit het perspectief van agrarische bedrijfsontwikkeling. Er is een **beperkingen m.b.t. beschikbaar statistisch materiaal**. Dit richt zich nog primair op **sectorale** dynamiek en is nog nauwelijks in staat om inzicht te geven in de **ontwikkeling van MFL bedrijvigheid in de tijd**. Zo maar een voorbeeld; volgens CBS gegevens zou in 2006 ruim de helft van de aanwezige zorgboerderijen in 1998 zijn verdwenen. **Niemand kan duidelijk maken wat er achter deze cijfers schuil gaat aan mogelijke verklaringen**. Is de zorgtaak daadwerkelijk verdwenen of zijn zorgboerderijen misschien formeel opgesplitst vanwege regeltechnische overwegingen, zoals soms in de

praktijk valt te beluisteren? Zo zijn er tal van andere voorbeelden te geven rondom de huidige **beperkingen van beschikbaar statistisch materiaal** (Oostindie *et al.*, 2009).

In Oostindie *et al.*, 2011 wordt het volgende gezegd: ‘In **lopende debatten** wordt de **ontwikkeling van landbouwproductie en van MFL** nogal eens **los van elkaar gezien** of zelfs tegenover elkaar gesteld; je kiest voor het een of voor het ander.’

3) Debat rond sectorale belangen

In Oostindie *et al.*, 2009 zeggen ze over **sectorale belangen** het volgende: De oprichting van de Taskforce laat zich begrijpen als een symbool voor een **groeïende erkenning van het perspectief van MFL binnen de agrarische wereld**. Tegelijkertijd blijft MFL als agrarisch ontwikkelingsperspectief juist binnen de sector omstreden. Een respectabele keuzeoptie voor individuele agrarische ondernemers, maar wel eentje die het sectorale belang niet in de weg moet staan, zo lijkt vooralsnog de dominante houding. **Het sectorale belang** wordt daarbij vooral gedefinieerd in termen van **concurrentiekracht op internationale voedsel- en andere agrarische markten**, waar het merendeel van onze agrarische productie wordt afgezet, zo wordt steeds weer benadrukt. Dit ook om duidelijk te maken dat **omzet en toegevoegde waarde van MFL nog weinig betekenis heeft** in vergelijking tot de **economische betekenis van de sector als geheel** (Oostindie *et al.*, 2009:27). In statistieken en redeneringen fungeert **de primaire productie vaak als startpunt en als gegeven**. De **MFL-activiteiten vormen een soort ‘aanvullende rest’**. Gezien de geschiedenis van het debat is dit wellicht begrijpelijk, maar de redenering zou ook **omgedraaid** kunnen worden; in welke gebieden zijn **MFL-activiteiten voorwaarde voor het kunnen blijven uitvoeren van agrarische productie**, economisch dan wel als maatschappelijke legitimatie (Van der Ham & Ypma, 2000 in Oostindie *et al.*, 2009:27). Er liggen belangrijke kennisuitdagingen om de maatschappelijke meerwaarde van MFL beter te kunnen duiden in relatie tot de bijdrage aan de **plattelands- en regionale economie in bredere zin**, zeker ook in vergelijking tot reguliere agrarische bedrijvigheid (Oostindie *et al.*, 2009:27).

4) Debat rond gebiedspecifieke kenmerken

In Oostindie *et al.*, 2009 zeggen ze over gebiedspecifieke kenmerken het volgende: Wat is de mogelijke bijdrage van MFL aan de **leefbaarheid en vitaliteit van regio’s**. Er is nog beperkt zicht op de **impact** van MFL op **hogere schaalniveaus** als de **plattelands- of regionale economie**. De eerste indruk is dat op **MFL-bedrijven vaak meer mensen** werken daar waar gangbare ontwikkeling van gespecialiseerde bedrijven juist samengaat met de uitstoot van arbeid (per eenheid oppervlakte en/of primaire productie). Statistische gegevens en een meer systematisch inzicht ontbreken. In een aantal gebieden zijn er slechts voorzichtige aanzetten tot MFL. De **stedelijke vraagarticulatie** naar MFL is nog veel minder sterk aanwezig. Daar heeft **schaalvergroting** nog een relatief sterke voorkeur binnen de agrarische beroepsbevolking (denk bijvoorbeeld aan De Wolden in Drenthe).

Ontwikkelingsperspectief voor MFL varieert van gebied tot gebied als uitkomst van een scala aan (onderling inter-acterende) factoren. In sommige gebieden kan het hele palet aan MFL activiteiten tot wasdom komen welke –juist **in combinatie**– een wezenlijke bijdrage leveren aan **duurzame agrarische- en plattelandsontwikkeling**. In andere gebieden is het MFL palet om uiteenlopende redenen nog veel smaller en blijft de bijdrage aan **duurzame ontwikkeling op bedrijf- en gebiedsniveau** daarom nog bescheiden (Oostindie *et al.*, 2009).

Kennislacunes rondom interactie gebieds- en bedrijfsniveau

Rondom **de potentie van MFL als gebiedsmodel**, dus MFL als bijdrage aan de kwaliteit en aantrekkelijkheid van **plattelandsgebieden** en **regionale ontwikkeling in brede zin**, bestaan nog de nodige kennislacunes. Tevens voor de interactie tussen **gebieds- en bedrijfsniveau** in relatie tot MFL dynamiek en robuustheid (Oostindie *et al.*, 2011: 33). Echter in Flevoland is de relatie tussen landbouw-

productie en MFL heel anders en representeert deze veel minder een voorwaarde voor behoud van gebiedskwaliteiten (Oostindie *et al.*, 2011: 34).

Versterkende MFL bedrijven in één gebied

De **aantrekkelijkheid en levendigheid** van een gebied voor de samenleving als geheel wordt niet bepaald door **afzonderlijke multifunctionele boerenbedrijven**, maar juist door het **totaal aanbod van MFL bedrijvigheid**: alles wat er is te zien, te proeven, te beleven, te werken, te ruiken, te spelen, te drinken, te verblijven, etcetera (Oostindie *et al.*, 2011: 34).

MFL trekt mensen aan terwijl klassieke landbouwontwikkelingmiddels schaalvergroting, specialisering, aanpassing van productieomstandigheden, etcetera, juist de neiging heeft **mensen te verdrijven**. Voor de aantrekkelijkheid van een gebied zijn onder andere van belang (Oostindie *et al.*, 2011: 34):

- dichtheid van MFL activiteiten,
- synergie tussen deze activiteiten,
- complementariteit van MFL activiteiten.

In Flevoland is de **economische robuustheid op bedrijfsniveau** sterk ontwikkeld, maar bepaalt MFL veel minder het aanzien van het gebied en is er veel minder sprake van samenwerking rondom gebiedsbeheer. Dus hier is sprake van andersoortige kwetsbaarheden in regionale MFL dynamiek om tot een gebiedsmodel uit te groeien (Oostindie *et al.*, 2011: 34). In **Flevoland** is de relatie tussen landbouwproductie en MFL anders en representeert deze veel **minder een voorwaarde voor behoud van gebiedskwaliteiten** (Oostindie *et al.*, 2011: 34).

Indirecte effecten van MFL

De bijdrage van MFL aan de **aantrekkelijkheid en levendigheid van een gebied** kent vele indirecte effecten, waaronder de **kwaliteit van leven van bewoners en bezoekers** (uit het gebied zelf en vanuit 'de stad') en **ontwikkelingspotenties** voor andere vormen van plattelandsbedrijvigheid. Het belang van MFL reikt dus veel **verder dan de economie van afzonderlijke boerenbedrijven**. Over deze **indirecte effecten** is nog weinig bekend, al zijn er wel geluiden dat de economische waarde van de mede door landbouw gecreëerde kwaliteiten van de leefomgeving een veelvoud bedragen van de waarde van landbouwproductie op zichzelf. Ook zijn er steeds meer harde aanwijzingen voor de samenhang tussen de prijs van onroerend goed en landschappelijke kwaliteiten (Oostindie *et al.*, 2011: 34).

2.2 Aspecten rond multifunctionele landbouw

De beschrijving en analyse van de negentien geïnterviewde bedrijven is uitgewerkt in hoofdstuk 3 en is gedaan aan de hand de volgende aspecten:

- Overzicht van de bedrijven: welke activiteiten, bedrijfsomvang, gezins- en bedrijfsinkomen;
- Ontwikkeling van de bedrijven;
- Drijfveren en aanleiding MFL activiteiten;
- Bedrijfs- en organisatievorm;
- Verknoping van activiteiten.

In deze paragraaf worden deze aspecten nader, waar mogelijk, beschreven aan de hand van de literatuur. Op de volgende vragen is getracht antwoord te geven:

- Wat is er over het aspect bekend?
- Waarom is het aspect belangrijk?
 - waarom is gekozen voor een bepaalde afbakening?

Veel literatuur in deze paragraaf is afkomstig uit het rapport ‘*Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw*; Rapportage fase 1: stand van zaken’ van Oostindie *et al.*, 2009. Omdat dit in dit rapport een grootschalige literatuur onderzoek is gedaan (zie ook § 2.1.4 ‘Dynamiek en Robuustheid Multifunctionele Landbouw’).

2.2.1 MFL bedrijven: activiteiten, bedrijfsomvang, gezins- en bedrijfsinkomen

Verandering in beeld van de agrarische sector door groei MFL

Naarmate meer bedrijven een verbredingsactiviteit aangaan en **de relevantie van verbreding** voor het inkomen toeneemt, blijft de functie van het agrarische bedrijf niet langer beperkt tot het agrarische kader. Het bedrijf **vervecht dan de agrarische functie met andere (niet-agrarische) functies**. Hierdoor kan niet alleen het beeld over het agrarische bedrijf veranderen, maar ook het beeld over de **maatschappelijke functie** en **positie van agrarische bedrijven** (Venema *et al.*, 2009). Vooralsnog is er geen onderzoeksstructuur beschikbaar waarmee uitspraken kunnen worden gedaan over het actuele beeld van de **bedrijfseconomische positie** en **ontwikkeling van verbreding** op het agrarische bedrijf (Venema *et al.*, 2009). **Beeldvorming van multifunctionele landbouw in Nederlandsbeleid en onderzoek** moet begrepen worden in de **specifieke Nederlands context** en kan gekoppeld worden aan verschillende perspectieven op landbouw en het platteland. Nederland is een dicht bevolkt land met een zeer productieve landbouwsector, die het meest van zijn producten exporteert (Roep *et al.*, 2005).

De regio

De regio (‘locality’) is terug op de agenda. In de voorgaande **modernisatie periode**, landbouw en plattelandontwikkeling werden beschouwd als bepaald door van buiten komende krachten verweven in markten en technologie. Terwijl **locale middelen, locale stad en plattelandsrelaties, locale initiatieven** en **locale spelers** bijna irrelevant leken. Deze locale aspecten zijn weer centraal in **multifunctionaliteit** en **plattelandontwikkeling** (Van der Ploeg *et al.*, 2003).

Gebieden verschillen in stedelijke vraagarticulatie naar MFL

In bepaalde gebieden zijn er slechts voorzichtige aanzetten tot MFL, **de stedelijke vraagarticulatie naar MFL** is daar nog veel minder sterk aanwezig en heeft **schaalvergroting nog een relatief sterke voorkeur**

binnen de agrarische beroepsbevolking (denk bijvoorbeeld aan De Wolden in Drenthe) (Oostindie *et al.*, 2009).

Gezinsinkomen van een agrarisch bedrijf

Gezinsinkomen van een agrarisch bedrijf kan als indicator dienen voor de bepaling van het **economische belang van verbrede landbouw** (Venema *et al.*, 2009). De vraag luid: 'kan MFL een wezenlijke bijdrage leveren aan **inkomensvorming op agrarische bedrijven** en daarmee ook **op langere termijn agrarische activiteiten in stand houden?**' (Oostindie *et al.*, 2009).

'Klassieke' vormen van verbreding relatief de grootste aanvulling leveren aan het inkomen

De Taskforce richt zich op een aantal activiteiten die nieuwe verbindingen tussen producent en consument/recreant/burger leiden. Het aantal soorten verbredingsactiviteiten is uiteraard haast onbegrensd.

In een onderzoek in de gemeente De Wolden komt naar voren dat m.n. **meer 'klassieke' vormen van verbreding relatief de grootste aanvulling** leveren aan het inkomen dat uit de primaire agrarische productie wordt verkregen. Hiertoe behoren o.a. loonwerk, allerlei agrarische handelsactiviteiten en agrarische dienstverlening, transport, grondverzet, groothandel in kruiden, etc. etc., Bij veel van deze activiteiten is sprake van **meervoudig gebruik van de hulpmiddelen die al op het agrarische bedrijf aanwezig zijn** (machines, gebouwen, flexibele arbeidsinzet e.d.) (Oostindie *et al.*, 2009).

Verwevenheid met de plattelandseconomie

Al deze verbredingsactiviteiten, tezamen genomen met de beroepsactiviteiten in loondienst van gezinsleden, laten zien dat de **inkomensvorming van agrarische gezinnen** volop **verweven** is met de **plattelandseconomie** als geheel (Oostindie & van Broekhuizen, 2004).

2.2.2 Ontwikkeling van MFL bedrijven

Kennis over bedrijfsontwikkeling en dynamiek van MFL activiteiten

We weten inmiddels dat MFL ondernemers meer uitdaging, zingeving en lol in hun werk ervaren en dat MFL **specifieke ondernemerskwaliteiten** vergt die anders zijn dan voor 'gangbare' agrarische ontwikkeling. Ook krijgen we zo langzamerhand groeiend inzicht in de **bedrijfseconomische betekenis** van MFL in termen van **inkomensvorming** en **marktpotenties**. Vooral internationale literatuur laat zien dat de **dynamiek van MFL bedrijven** aanzienlijke verschillen kan laten zien. Soms vindt een gestage **verdieping** van het multifunctionele karakter plaats, bijvoorbeeld door uitbreiding van de bestaande MFL activiteit of door de ontwikkeling van aanvullende MFL activiteiten. In andere gevallen is er sprake van **stagnatie of verdwijnen MFL activiteiten na verloop van tijd**.

De nog meer beperkte inzichten in de **ontwikkeling van Nederlandse MFL bedrijvigheid** maakt o.a. duidelijk dat agrarisch natuurbeheer en biologische landbouw relatief vaak als '**kraamkamers**' fungeren voor de komst van aanvullende MFL activiteiten (Oostindie *et al.*, 2009).

Kennislacunes vanuit agrarische bedrijfsontwikkeling

Dynamiek in agrarische en MFL activiteiten, mate van **MFL verdieping** middels de komst van aanvullende activiteiten, of juist andersom **verlies aan MFL karakter in de tijd** zijn aandachtsvelden waarover nog relatief weinig bekend is om tot beter gefundeerde conclusies te komen over de maatschappelijke meerwaarde van MFL benaderd vanuit het **perspectief van agrarische bedrijfsontwikkeling** (Oostindie *et al.*, 2009).

2.2.3 Drijfveren en aanleiding MFL activiteiten

Het belang van **sociaal-culturele drijfveren achter MFL** wordt steeds meer erkend (Oostindie *et al.*, 2009).

Motieven voor verbreding: rationele en geïnspireerde verbreders

Wat zijn de **motieven van ondernemers om hun bedrijf te verbreden**? Van uit het project 'Verbreding onder de loep' is er een onderzoek gedaan naar de huidige stand van zaken met betrekking tot de motieven die aan verbreding ten grondslag liggen van de huidige groep multifunctionele agrarisch ondernemers (Schoorlemmer *et al.* 2006). De resultaten van deze onderzoeken worden hieronder kort samengevat. Uit het onderzoek van Braker, 2005 blijkt ondermeer dat er grofweg twee groepen verbreders zijn: **rationele en geïnspireerde verbreders** (Van den Ham, 2000 in Schoorlemmer *et al.*, 2006).

De rationele verbreders richten zich in de eerste plaats op voedselproductie. Zij kiezen vaak voor vormen van verbreding die dicht bij de bedrijfsvoering liggen zoals publieke groene diensten zoals agrarisch natuurbeheer gefinancierd via het Programma Beheer. Zij zijn voornamelijk gericht op de agrarische productie en hebben niet de mogelijkheden, ambitie of de benodigde creativiteit om de verbrede activiteit even succesvol te laten groeien als de reguliere agrarische productietak. Verder laten deze ondernemers zich qua verbreding voornamelijk leiden door de overheid en/of regelgeving of richten hun bedrijf tijdelijk in om publieke groene diensten te bieden. Het duurzame beheer van het landschap door deze groep is voornamelijk afhankelijk van langdurige overeenkomsten, hoogte van de financiële vergoeding en informatie over de regelingen.

De geïnspireerde verbreders kiezen echter voor multifunctionele landbouw vanuit een eigen visie en strategie als reactie op de ontwikkelingen in de huidige landbouw. Deze groep heeft de ambitie, creativiteit en het vermogen om in te spelen op een maatschappelijke vraag en de communicatieve en sociale vaardigheden om verbrede activiteiten te ontwikkelen. Zij richten zich vaak op het verlenen van sociale en private diensten zoals zorglandbouw en recreatie. Geïnspireerde verbreders voeren landschapsbeheer als een onderdeel van de uitstraling van het bedrijf uit (Braker, 2005 in Schoorlemmer *et al.*, 2006). Voorbeelden van geïnspireerde verbreders zijn onder andere verenigd in het multifunctionele bedrijvennetwerk 'Waardewerken' (www.waardewerken.nl in Schoorlemmer *et al.*, 2006).

Persoonsgebonden factoren

Werkervaring buiten de landbouw: kennis- en inspiratiebron voor ondernemers, partners, kinderen en opvolgers
Onderzoek dat zich richt op het **belang van persoonsgebonden factoren** richt zich op thema's als **competentieontwikkeling** en **agrarisch ondernemerschap** (McElwee, 2005; de Wolf & Schoorlemmer, 2007; Vesala & Pyysiäinen, 2008 in Oostindie *et al.*, 2009). Daaruit blijkt o.a. dat **werkervaring buiten de agrarische sector**, van zowel **ondernemers** als **partners, kinderen en opvolgers**, veelal een belangrijke **kennis- en inspiratiebron** vormt om voor een andere dan (destijds) gangbare agrarische bedrijfsontwikkeling te kiezen (Broekhuizen *et al.*, 1997 in Oostindie *et al.*, 2009). Dergelijke werkervaring buiten de landbouw lijkt van groter belang dan formele opleidingsniveaus om de aan- of afwezigheid van MFL activiteiten te verklaren. Overigens lijkt dit onderzoeksveld voornamelijk weinig aandacht te besteden aan het **gezinsbedrijf als dominante bedrijfsvorm** waarbinnen MFL activiteiten veelal plaatsvinden, al doet bestaand materiaal wel vermoeden dat MFL specifieke competenties en vaardigheden veronderstelt (Van der Ham & Ypma, 2000 in Oostindie *et al.*, 2009).

Andersoortige drijvende factoren dan financiële en economische overwegingen

Het belang van **andere waarden dan financiële en economische overwegingen** om de dynamiek in MFL te doorgronden. Daarmee vatten we het onderzoeksmateriaal samen dat verwijst naar andersoortige drijvende factoren als: de **(her-) waardering van het platteland als woonwerk omgeving**, de behoefte aan **meer direct contact met consumenten en burgers** als verklaring voor MFL activiteiten (Van der Ham & Ypma, 2000; Jongeneel *et al.*, 2007; Overbeek & Selnes, 2002 in Oostindie *et al.*, 2009).

De rol van geld verandert. Men gaat anders rekenen; de rekensom vooraf is minder gedetailleerd, de beslissing om 'iets nieuws' te gaan doen is meer gebaseerd op een **specifiek eigen strategische inschatting van de kansen en mogelijkheden** en minder op een precieze rekensom. Geld wordt steeds meer gezien als een middel en minder als doel. Het succes van de activiteit wordt vooral als een resultante gezien van de kwaliteit van de eigen inzet (Oostindie *et al.*, 2009).

Vrouwen in MFL

In de ontwikkeling van verbrede of multifunctionele landbouw speelden (en spelen nog steeds) vrouwen een cruciale rol (Bock 1997, 2002; Rooij *et al.*, 1995 in Wiskerke, 2009). Zo blijken toerisme, zorg en huisverkoop veelal voort te komen uit de **behoefte aan een actieve en eigen inbreng van vrouwen** binnen het bedrijf.

'Nieuwe intreders'

Er zijn 'frisse impulsen' door een toenemend aantal vrijwilligers (burgers), consumenten en bezoekers die bij MFL activiteiten betrokken zijn. Er zijn ook allerlei gedreven '**nieuwe intreders**' van buiten de landbouw die noodzakelijkerwijs (vanwege het ontbreken van familiekapitaal in het bedrijf) het 'anders' moeten doen waarvoor veel creativiteit vereist is (redelijk inkomen realiseren met kleine omvang primaire basisproductie)³ (Oostindie *et al.*, 2009).

Kennisontwikkeling; informeel en iteratieve leerprocessen

Beschikbaar onderzoeksmateriaal illustreert verder dat benodigde **kennis** binnen formele maar vooral **informele** (on-the-job) settings wordt gemobiliseerd (Lans *et al.*, 2004 in Oostindie *et al.*, 2009). Ook leert het kennisnetwerk Waardewerken, met MFL pioniers uit verschillende landsdelen en met uiteenlopende activiteiten, dat kennisontwikkeling zich niet laat begrijpen als een lineair proces dat bijvoorbeeld start met de ontwikkeling van een bedrijfsplan en vervolgens stap voor stap wordt gerealiseerd. Het betreft veel meer **iteratieve leerprocessen** waarbij meer of minder (toevallige) contacten met personen uit 'andere werelden' tot wezenlijke aanpassing van aanvankelijke ideeën kunnen leiden (www.waardewerken.nl). Ofwel, uiteindelijke bedrijfsontwikkeling ziet er vaak heel anders uit dan de initiële plannen als gevolg van nieuwe inzichten en kennis (Lans *et al.*, 2008; Vesala & Pyysiäinen, 2008 in Oostindie *et al.*, 2009).

Strategische managementkwaliteiten voor eigen bedrijf en als collectief op het platteland

Er is een groeiend belang van **strategische managementkwaliteiten** nu het **agrarische expertisesysteem** steeds minder kan volstaan met **eenduidige opvattingen over bedrijfsontwikkelingsperspectieven**. Gemakshalve vatten we het begrip strategische managementkwaliteiten hier samen als het **vermogen om een eigen koers te kunnen en durven bepalen voor bedrijfsontwikkeling** (McElwee *et al.*, 2006 in Oostindie *et al.*, 2009). Daarnaast kan strategisch management eveneens in verband worden gebracht met **collectief handelen**. Zo laten de nieuwe **samenwerkingsverbanden** op het platteland zich hier

³ Voorbeelden o.a.: stadsboerderijen, geitenkaas productie en vermarkting, pergola-bedrijven etc. De directe verbinding met consumenten is hierbij vaak een cruciaal element evenals - op het eerste gezicht vaak minder zichtbaar maar wellicht zeker zo relevant - de toegang tot grond (en gebouwen) middels pacht of erfpacht.

begrijpen als een **collectieve expressie van strategisch management** (Van Beek *et al.*, 2004 in Oostindie *et al.*, 2009).

Adaptatievermogen van ondernemers

a) Iedereen die ergens aan begint heeft een soort 'plan', De MFL-praktijk leert dat het plan in de loop van de tijd/uitvoering altijd veranderd en wordt **aangepast** door het voortdurend opdoen van nieuwe inzichten vooral voortkomend uit de nieuwe contacten die worden opgedaan. Dat leidt ertoe dat bij de ondernemers in kwestie de rol van het plan anders wordt en van karakter verandert: het wordt minder gedetailleerd en algemener van karakter. De betrokken boeren gaan strategischer denken (en minder projectmatig).

b) De MFL ondernemers en hun partners denken steeds meer in termen van **kansen**, ontwikkelen een steeds bredere blik op **ontwikkelingen in de maatschappij**. De praktijk laat zien dat vaak wordt begonnen met een bepaalde nieuwe activiteit en dat in de loop van de tijd daar weer andere nieuwe activiteiten bijkomen: van het één komt vaak ook het ander, er is sprake van een **continue zoektocht naar nieuwe mogelijkheden waarbij het creëren van synergie tussen de verschillende activiteiten** (een wederzijds positief effect van de afzonderlijke activiteiten t.o.v. elkaar) een belangrijke succesfactor is. Tezamen impliceren deze punten een **toegenomen adaptatievermogen / aanpassingsvermogen** om in te spelen op nieuwe mogelijkheden. Dit 'leereffect' is een belangrijke indirecte meerwaarde van MFL omdat het vermogen om de aanwezige potenties in de toekomst te benutten daardoor wordt vergroot (Oostindie *et al.*, 2009).

2.2.4 Bedrijfs- en organisatievorm

Er is weinig bekend over de inrichting van de arbeid op MFL bedrijven. Bijvoorbeeld wat voor inbreng verschillende gezinsleden hebben of hoeveel externe arbeid gebruikt wordt en wat voor soort bedrijfsvormen er zijn op MFL bedrijven. Dit komt mede omdat de monitoren van MFL in opdracht van TFMFL gericht is op aantallen en omzet van verschillende MFL sectoren.

Bedrijfsopvolging

Bedrijfsopvolging behoort volgens Oostindie *et al.*, 2009 tot een van de belangrijkste kennislacunes vanuit agrarische bedrijfsontwikkeling bekeken. **Bedrijfsopvolging, dynamiek in agrarische en MFL activiteiten**, mate van **MFL verdieping** middels de komst van aanvullende activiteiten, of juist andersom **verlies aan MFL karakter in de tijd**, zijn allemaal aandachtsvelden waarover nog relatief weinig bekend is om tot beter gefundeerde conclusies te komen over de maatschappelijke meerwaarde van MFL benaderd **vanuit het perspectief van agrarische bedrijfsontwikkeling** (Oostindie *et al.*, 2009).

2.2.5 Verknoping van activiteiten op MFL bedrijven

De praktijk laat zien dat vaak wordt begonnen met een **bepaalde nieuwe activiteit** en dat **in de loop van de tijd** daar weer andere **nieuwe activiteiten bijkomen**: van het één komt vaak ook het ander, er is sprake van een continue zoektocht naar nieuwe mogelijkheden waarbij het creëren van **synergie** tussen de verschillende activiteiten (een wederzijds positief effect van de afzonderlijke activiteiten t.o.v. elkaar) een belangrijke succesfactor is (Oostindie *et al.*, 2009).

2.3 Multifunctionele landbouw in Nederland

De rapporten 'Kijk op de multifunctionele landbouw' geven omzetschatting van de multifunctionele landbouw, zoals de agrarische ondernemers die realiseren. Tevens geeft het een verkenning van de impact van multifunctionele landbouw op de omgeving (Roest *et al.*, 2009). Deze rapporten worden ondermeer in deze paragraaf gebruikt om een beeld te schetsen van de MFL in Nederland. Voor details achter de schattingen verwijst ik naar deze rapporten.

Omzetschattingen MFL Nederland

In Tabel 2.3 zijn omzetschattingen weergegeven voor zes MFL sectoren in Nederland. Er zijn verschillende databronnen die gegevens bijhouden van multifunctionele activiteiten op het platteland, echter wordt **omzet** niet altijd bijgehouden (Roest *et al.*, 2010).

Agrarisch natuurbeheer komt op de meeste bedrijven voor en heeft relatief in vergelijking met de andere sectoren met 69-89 mln. euro per sector een behoorlijke omzetrage. Tevens heeft boerderijverkoop met winkel een behoorlijke omzetrage per sector met 88-98 mln. euro per sector. Agrarische kinderopvang heeft met 64 het minst aantal bedrijven maar heeft per bedrijf met 200-248.000 euro een behoorlijke omzetrage. Tevens is af te lezen dat educatie relatief weinig opleverd.

Tabel 2.3 Totaaloverzicht omzetschattingen voor 2007 en 2009 voor Nederland

Sector		Aantal bedrij- ven b)	Omzetrage		Gemiddelde omzet in mln. euro	
			per bedrijf * 1.000 euro	per sector in mln. euro	2007	2009
Zorgboerderijen		870	60-85	52-74	45	63
Agrarische kinderopvang		64	200-248	13-16	4	14
Boerderij- verkoop	met winkel	1.400	60-70	88-98	70	93
	andere afzet- kanalen	850	42-48	35-43	19	39
Agrarisch natuurbeheer		13.660	5-7	69-89	90	79
Recreatie en toerisme	verblijfs- recreatie	1.340	38-44	51-61	42	56
	dagrecreatie	1.444	42-48	55-75	50	65
Educatie		500	2-4	1-2	1,5	1,7
Totaal					322	411

a) Omzetrage en aantal bedrijven zijn niet vermenigvuldigbaar. Voor exacte berekeningen zie navolgende hoofdstukken. Dit geldt ook voor het totaal aantal verbrede bedrijven. De meeste bedrijven hebben meerdere verbredingsactiviteiten; b) Cijfers van het CBS zijn verwerkt in het totaal aantal bedrijven. Als aanvulling op deze cijfers is gebruik gemaakt van andere databestanden en een verdere bewerking om dubbelstellingen te voorkomen. Voor exacte bepalingen zie navolgende hoofdstukken.

Roest *et al.*, 2010:13

Aantal en omzet MFL bedrijven per provincie

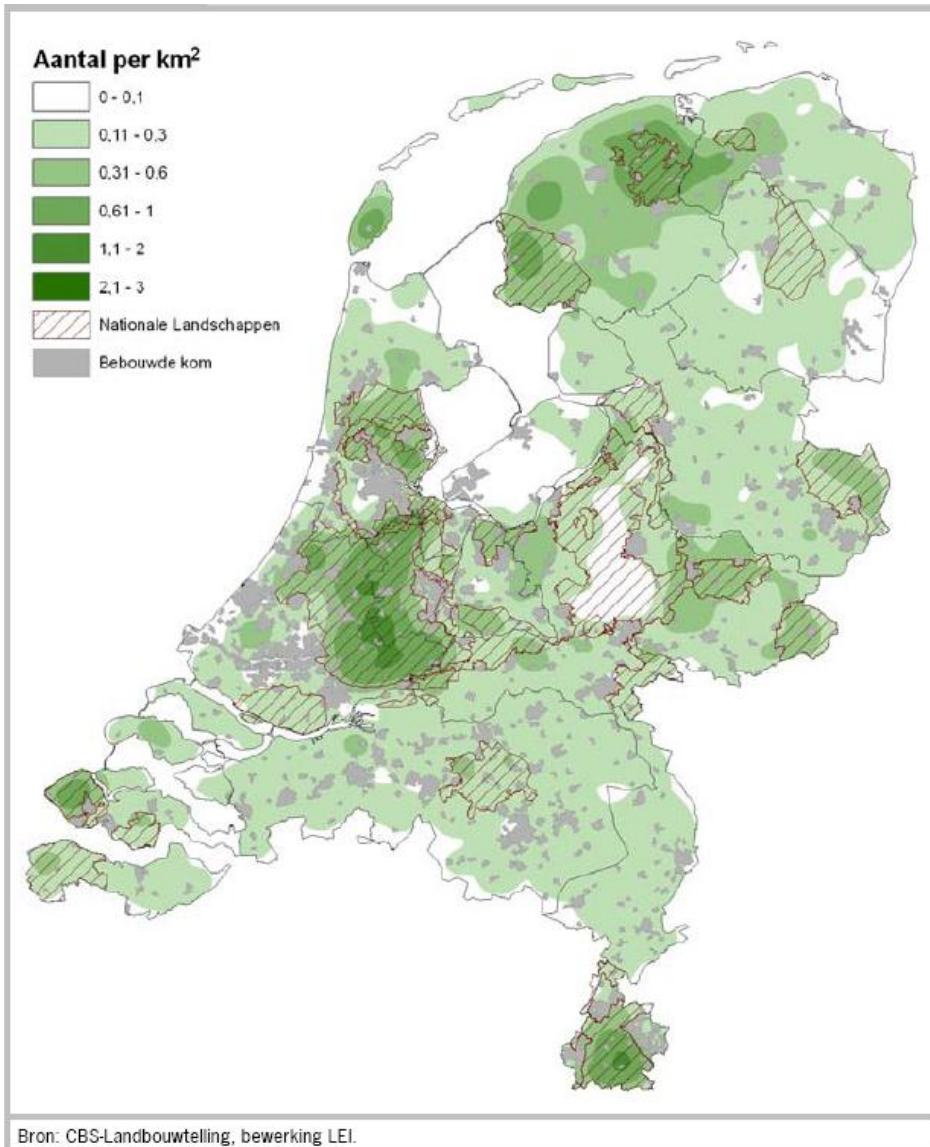
Om een beeld te kunnen geven per provincie is gebruik gemaakt van de CBS-Landbouwtellingen en worden de volgende sectoren mee genomen: zorgboerderijen, boerderijverkoop, agrarisch natuurbeheer en recreatie en toerisme (Roest *et al.*, 2010:13)(Zie Tabel 2.4). Provincie Flevoland heeft in vergelijking met andere provincies bij alle sectoren het laagste aantal bedrijven en de laagste omzet per MFL activiteiten. Wat ook te zien is in Figuur 2.2 Dichtheid multifunctionele landbouw in Nederland, 2009 en Figuur 2.3 Samenstelling multifunctionele activiteiten per provincie, 2009.

Tabel 2.4 Totaaloverzicht van het aantal bedrijven met verbreding en omzet (in mln. euro)per provincie en Nederland, 2009

	Zorgboerderijen		Boerderijverkoop		Natuurbeheer		Recreatie		Totaal
	aantal	omzet	aantal	omzet	aantal	omzet	aantal	omzet	omzet
Groningen	28	2,0	88	5,1	430	2,5	53	2,3	11,9
Friesland	49	3,5	112	6,5	1.363	7,9	180	7,8	25,7
Drenthe	48	3,5	90	5,2	188	1,1	53	2,3	12,1
Overijssel	73	5,3	177	10,2	354	2,1	256	11,1	28,7
Flevoland	18	1,3	48	2,8	84	0,5	38	1,7	6,3
Gelderland	132	9,6	355	20,5	678	3,9	361	15,7	49,7
Utrecht	36	2,6	103	5,9	534	3,1	120	5,2	16,8
Noord-Holland	83	6,0	179	10,3	631	3,6	228	9,9	29,8
Zuid-Holland	65	4,7	219	12,6	796	4,6	151	6,6	28,5
Zeeland	24	1,7	177	10,2	169	1,0	268	11,6	24,5
Noord-Brabant	106	7,7	414	23,9	246	1,4	307	13,3	46,3
Limburg	45	3,5	290	16,7	300	1,7	169	7,3	29,2
<i>Nederland</i>	<i>707</i>	<i>51,4</i>	<i>2.252</i>	<i>129,9</i>	<i>5.773</i>	<i>33,4</i>	<i>2.184</i>	<i>94,8</i>	<i>309,5</i>

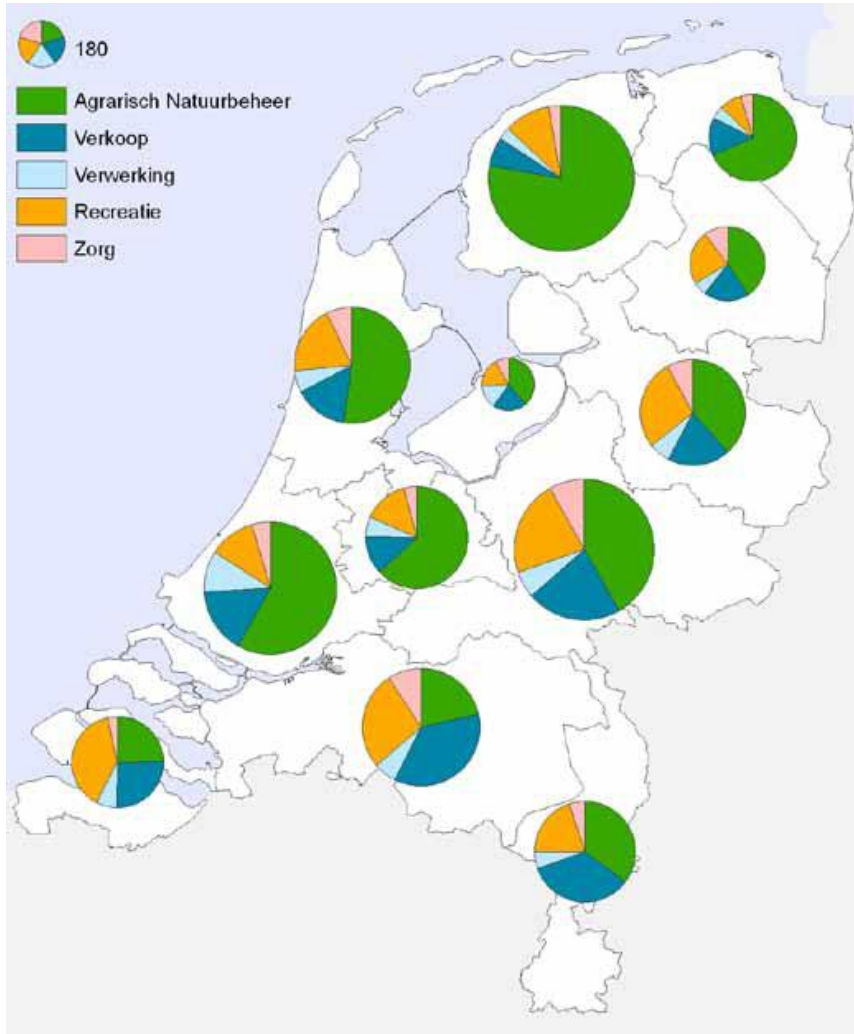
Roest *et al.*, 2010:14

In de onderstaande kaarten wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling tussen 2005 en 2009 (Roest *et al.*, 2010:14). Opvallend is dat de multifunctionele activiteiten zich vooral blijven ontwikkelen in de gebieden met nationale landschappen.

Figuur 2.2 Dichtheid multifunctionele landbouw in Nederland, 2009
Roest *et al.*, 2010:16

In Figuur 2.3 Samenstelling multifunctionele activiteiten per provincie, 2009 is met taartpunten een weergave van de multifunctionele activiteiten per provincie weergegeven. De grootste sector is agrarisch natuurbeheer, echter in de provincies Flevoland, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg heeft agrarisch natuurbeheer minder dan de helft van het totaal aantal activiteiten (*Roest et al., 2010:14*). Provincie Flevoland heeft het kleinste aandeel in MFL activiteiten vergeleken met de andere provincies in Nederland.

Figuur 2.3 Samenstelling multifunctionele activiteiten per provincie, 2009

Bron: CBS-Landbouwtelling (2009) uit Roest et al., 2010:17

2.4 Multifunctioneel landbouw in Flevoland

In Flevoland zijn diverse agrarische sectoren aanwezig zoals akkerbouw, fruitteelt en melkveehouderij. Het is een agrarisch gebied in een modern landschap. De agrarische sector in Flevoland kent relatief weinig beperkingen voor moderne bedrijfsontwikkeling en spreidt daarmee ook een geheel eigen patroon aan MFL activiteiten ten toon (www.multifunctionelelandbouw.wordpress.com).

In deze paragraaf komen de volgende items aan bod:

- Beschrijving van de landbouw in Flevoland
- Hoe ziet de MFL er uit in Flevoland: aantal en spreiding van MFL bedrijven in provincie Flevoland en MFL activiteiten per gemeente en de bedrijfsomvang van MFL activiteiten uitgedrukt in omzet.

2.4.1 Landbouw in Flevoland

Om de MFL landbouw in Flevoland goed te kunnen begrijpen is een algemeen beeld van de landbouw in Flevoland nodig. Daarbij hoort ook de ontstaansgeschiedenis van Flevoland.

De provincie Flevoland bestaat uit twee polders, het 'nieuwe land' gewonnen van de zee. De Noordoostpolder sinds 1942 en de Flevo-polder sinds 1968. Flevoland wordt door velen gekenmerkt als 'de landbouw provincie' van Nederland. Circa 75 % van het grondgebied heeft een agrarische functie. De goede verkaveling en de uitstekende bodemvruchtbaarheid maken Flevoland dan ook tot de agrarische provincie bij uitstek. De landbouw neemt in de economische structuur van Flevoland dan ook een belangrijke plaats in, zeker in vergelijking tot andere provincies. Het ontwikkelingsperspectief van de landbouw is de laatste jaren sterk in beweging (Provincie Flevoland, 2003). De toekomst van de Flevolandse landbouw wordt voorts voor een belangrijk deel gestuurd door de landbouw zelf (Provincie Flevoland, 2003).

Flevoland is een interessant gebied (zeker voor de Noordoostpolder, waar de mensen geselecteerd werden om een bedrijf te kunnen pachten) omdat de mensen die er oorspronkelijk een agrarische bedrijf konden gaan pachten, allemaal ongeveer dezelfde uitgaanssituatie hadden. In een relatief kort tijdsbestek hebben de bedrijven zich in een paar generaties verschillend ontwikkeld.

Kengetallen landbouw bedrijven in Nederland en Flevoland

In Tabel 2.5 worden kengetallen (aantal en ha per bedrijf) van landbouwbedrijven in Nederland en Flevoland weergegeven. Nederland heeft in totaal 73.010 landbouw bedrijven waarvan 1.925 in Flevoland. 2.6% van de landbouw bedrijven van Nederland bevindt zich in Flevoland. Het gemiddelde ha per bedrijf in Flevoland is 47 ha tegenover 26 ha in Nederland. In Flevoland bevinden zich relatief grote bedrijven.

Tabel 2.5 Aantal en oppervlakte landbouw bedrijven Nederland en Flevoland

	Nederland	Flevoland	Percentage Flevoland van Nederland
Aantal bedrijven	73.010	1.925	2.6%
Oppervlakte cultuurgrondha	1.917.482	89.712	4.7%
Gemiddelde ha per bedrijf	26	47	
Alle bedrijfstypen zijn mee genomen: Akkerbouwbedrijven, Tuinbouwbedrijven, Blijvende teeltbedrijven, Graasdierbedrijven, Hokdierbedrijven, Gewassencombinaties, Veeteeltcombinaties, Gewassen-veeteeltcombinaties. Bron: CBS StatLine			

Arbeidskrachten in de landbouw in Nederland en Flevoland

Tabel 2.6 geeft een overzicht van de arbeidskrachten in de landbouw in Nederland en Flevoland (voor definities arbeidskrachten CBS zie bijlage). Er zijn geen grote verschillen in verdeling van arbeidskrachten in Nederland als totaal en Flevoland te onderscheiden als je kijkt naar het percentage van het totaal.

Tabel 2.6 Arbeidskrachten in landbouw in Nederland en Flevoland

Arbeidskrachten landbouw 2009	Nederland		Flevoland	
	Aantal 2009	Percentage van totaal	Aantal 2009	Percentage van totaal
Regelmatig werkzaam, total	218.069	100%	6.239	100%
Bedrijfshoofden, total	68.881	32%	1.824	29%
Echtgenoten, total	43.173	20%	1.284	21%
Meewerkende familie, total	35.824	16%	1.022	16%
Niet-gezinsarbeidskrachten, total	70.191	32%	2.109	34%
Bedrijfsleiders, total	4.127	2%	99	2%
Ov. regelmatig meewerkende pers., totaal	66.064	30%	2.010	32%
Bron: CBS data				

Aantal en oppervlakte per NGE categorie voor Nederland en Flevoland

In Tabel 2.7 wordt het aantal bedrijven en het oppervlakte per bedrijf per NGE categorie voor Nederland en Flevoland weergegeven (voor definitie CBS eenheden NGE zie bijlage). Wat opvalt is dat in Flevoland het percentage van 40 NGE tot groter dan 250 NGE meer voorkomt in Flevoland vergeleken met het gemiddelde van Nederland. De bedrijven met meer dan 250 NGE in Flevoland hebben het dubbele aantal ha per bedrijf dan de bedrijven die in deze categorie vallen in Nederland (102 ha tegenover 50 ha).

Tabel 2.7 Aantal en oppervlakte per NGE categorie voor Nederland en Flevoland

	Nederland				Flevoland			
	Aantal bedrijven	Percentage van total	Oppervlakte cultuurgrond ha	gemiddelde ha per bedrijf	Aantal bedrijven	Percentage van totaal	Oppervlakte cultuurgrond ha	gemiddelde ha per bedrijf
Alle NGE-klassen	73.010	100%	1.917.482	26	1925	100%	89.712	47
3 tot 8 NGE	10.450	14%	45.031	4	45	2%	178	4
8 tot 20 NGE	11.200	15%	104.697	9	95	5%	913	10
20 tot 40 NGE	9.270	13%	149.676	16	170	9%	2.886	17
40 tot 70 NGE	9.970	14%	237.094	24	370	19%	10.451	28
70 tot 100 NGE	9.740	13%	320.126	33	345	18%	13.880	40
100tot150 NGE	10.545	14%	450.731	43	385	20%	20.659	54
150tot250 NGE	6.810	9%	357.560	53	305	16%	19.366	64
>= 250 NGE	5.025	7%	252.567	50	210	11%	21.380	102
Bron: CBS								

2.4.2 Multifunctionele landbouwbedrijven in Flevoland

Aantal bedrijven per MFL activiteit Nederland en Flevoland

In **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.** is weergegeven hoeveel procent van het totaal in Nederland voorkomende MFL activiteiten in de provincie Flevoland plaatsvindt in verhouding tot Nederland in totaal volgens het CBS. Er vindt relatief vergeleken met heel Nederland relatief veel agrarische kinderopvang in Flevoland plaats met 7.8%. Daarna komen loonwerk voor derden en verwerking landbouwproducten relatief het meeste voor in Flevoland in vergelijking met de andere MFL activiteiten (percentueel gezien van Nederland als geheel).

Tabel 2.8 Aantal bedrijven per MFL activiteit

2009	Nederland	Flevoland	Percentage Flevoland van Nederland
Totaal aantal landbouwbedrijven	73.008	1.923	2.6%
Verkoop aan huis	2.252	48	2.1%
Stalling van goederen of dieren	2.193	54	2.5%
Agrotoerisme	2.237	38	1.7%
Verwerking landbouwproducten.	731	32	4.4%
Zorglandbouw	707	18	2.5%
Loonwerk voor derden	2.180	103	4.7%
Agrarisch natuur- en landschapsbeheer	5.773	84	1.5%
Agrarische kinderopvang	64	5	7.8%
Boerderij educatie	108	3	2.8%
Bron: CBS statline			

Aantal en ontwikkeling multifunctionele landbouwbedrijven

In de provincie Flevoland zijn de bedrijven met zorg en verwerking het sterkst toegenomen in de periode 2007-2009 (zie Tabel 2.9). Echter agrarisch natuurbeheer blijft door de jaren heen de activiteit met de grootste omvang, te weten: 4.4% van het totaal aantal bedrijven in Flevoland. De sterkste daling is te zien bij natuurbeheer op het bedrijf, van 6.4 naar 4.4% van het totaal aantal bedrijven in Flevoland (Roest et al., 2010).

Tabel 2.9 Ontwikkeling van het aantal bedrijven met multifunctionele activiteiten ten opzichte van het aantal landbouwbedrijven in provincie Flevoland, 2005-2009

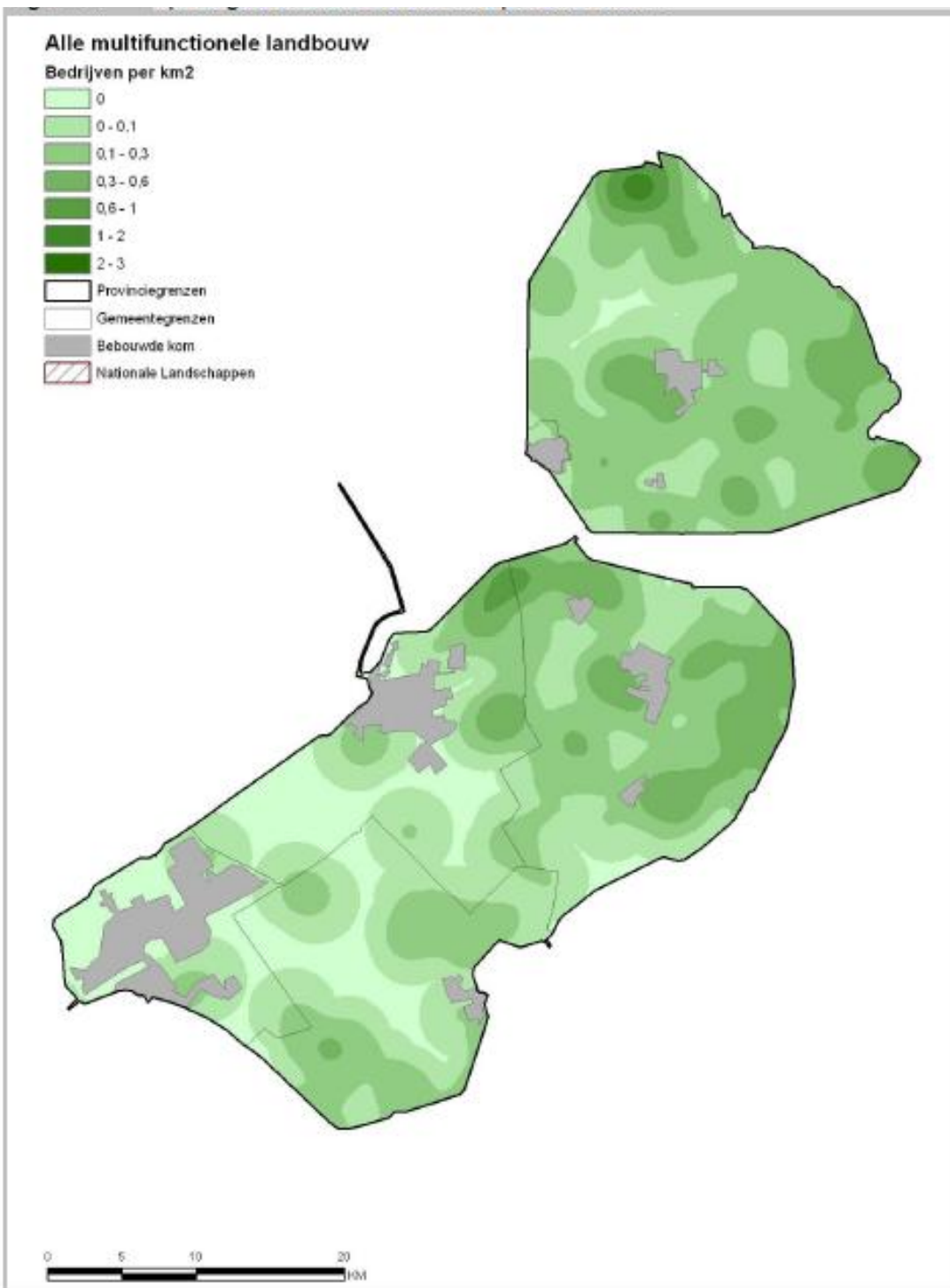
Sector	2005		2007		2009	
	aantal bedrij-ven	% totaal aantal landbouw-bedrijven	aantal bedrij-ven	% totaal aantal landbouw-bedrijven	aantal bedrij-ven	% totaal aantal landbouw-bedrijven
Zorgboerderijen	13	0,6	14	0,7	18	0,9
Verkoop	102	4,8	62	3,0	48	2,5
Verwerking	51	2,4	13	0,6	32	1,7
Natuurbeheer	178	8,4	130	6,4	84	4,4
Recreatie	56	2,6	53	2,6	38	2,0
Totaal landbouw-bedrijven	2.124		2.039		1.923	

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

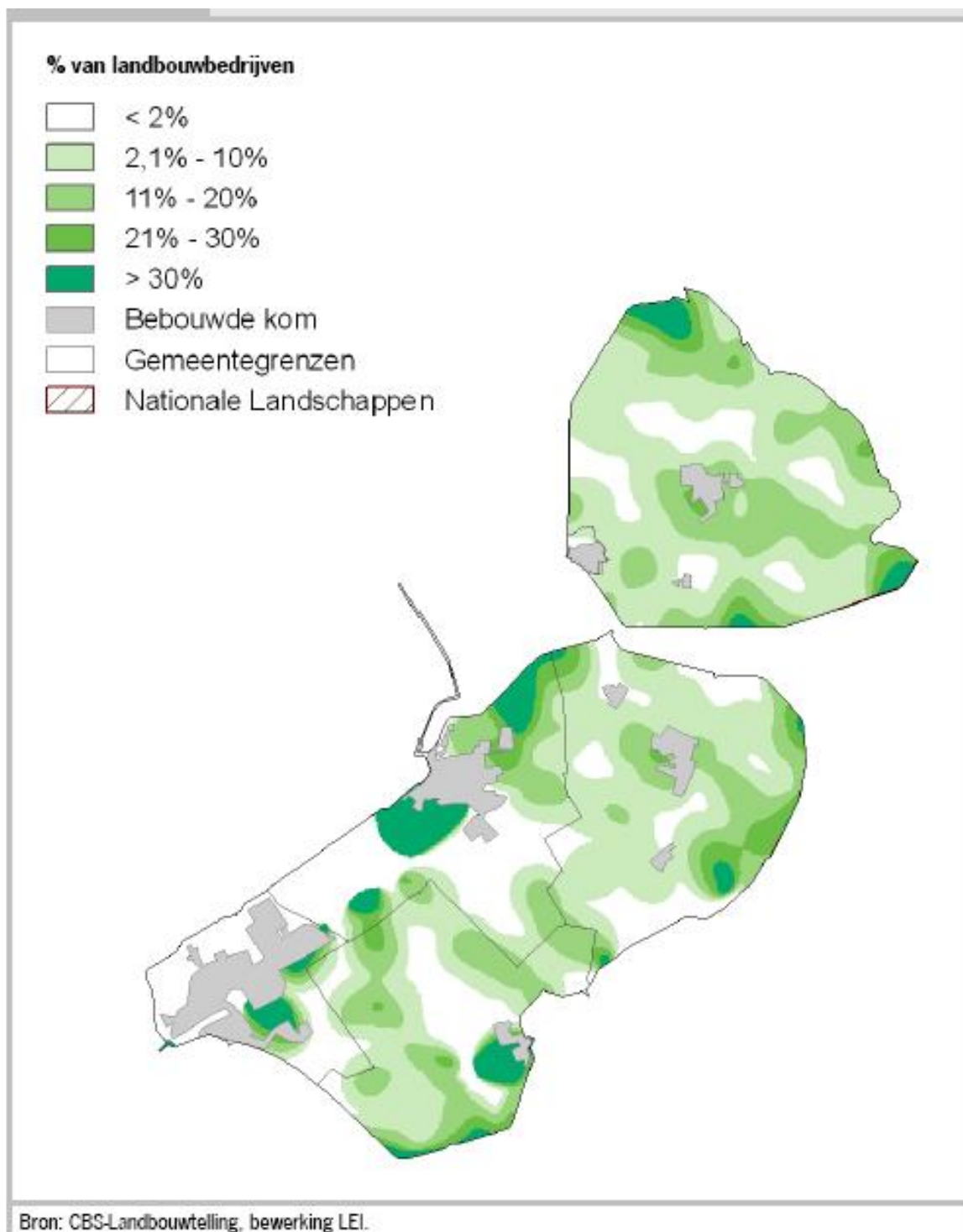
Roest et al., 2010:42

Spreiding multifunctionele landbouwbedrijven

De meeste multifunctionele activiteiten vinden plaats in het noorden van de Noordoostpolder, rondom Lelystad en aan de oostzijde van Noordoostpolder en noordoost zijde van de Flevopolder. (zie tabel). Het percentage van landbouwbedrijven met multifunctionele activiteiten is het hoogst in het noorden van de provincie en rondom de gemeente Lelystad (zie Figuur 2.5). De belangrijkste multifunctionele activiteiten in deze concentratiegebieden zijn agrarisch natuurbeheer en boerderijverkoop (Figuur 2.6). Opvallend is dat nagenoeg overal in Flevoland het aantal multifunctionele activiteiten in de periode 2005-2009 is afgenomen (zie Figuur 2.7) (Roest et al.,2010) .

Figuur 2.4 Spreiding multifunctionele activiteiten in provincie Flevoland
Roest et al., 2009:12

Figuur 2.5 Verhouding multifunctionele activiteiten ten opzicht van het totaal aantal landbouwbedrijven in provincie Flevoland 2009

Roest et al., 2010:43

Aantal MFL bedrijven per gemeente en aantal bedrijven met MFL activiteit

De concentratie van bedrijven met multifunctionele activiteiten zit voornamelijk in de gemeenten Noordoostpolder en Dronten (zie Figuur 2.6). De belangrijkste multifunctionele activiteiten in deze concentratiegebieden zijn agrarisch natuurbeheer en boerderijverkoop (zie Figuur 2.6) (Roest *et al.*, 2009).

Tabel 2.10 Aantal landbouwbedrijven per gemeente en totaaloverzicht van aantal bedrijven met MFL activiteiten per gemeente 2007-2009 onderstreept de bovenstaande bevindingen nog eens in getallen. De gemeente Noordoostpolder heeft met 970 landbouwbedrijven Dronten met 472 bedrijven. Tevens is af te lezen dat natuurbeheer en boerderijverkoop verreweg het meest voorkomende activiteiten zijn in deze gemeenten, niet vreemd als je weet dat daar de meeste landbouw bedrijven zitten. Daarnaast heeft recreatie in de gemeente Noordoostpolder ook een behoorlijk aandeel.

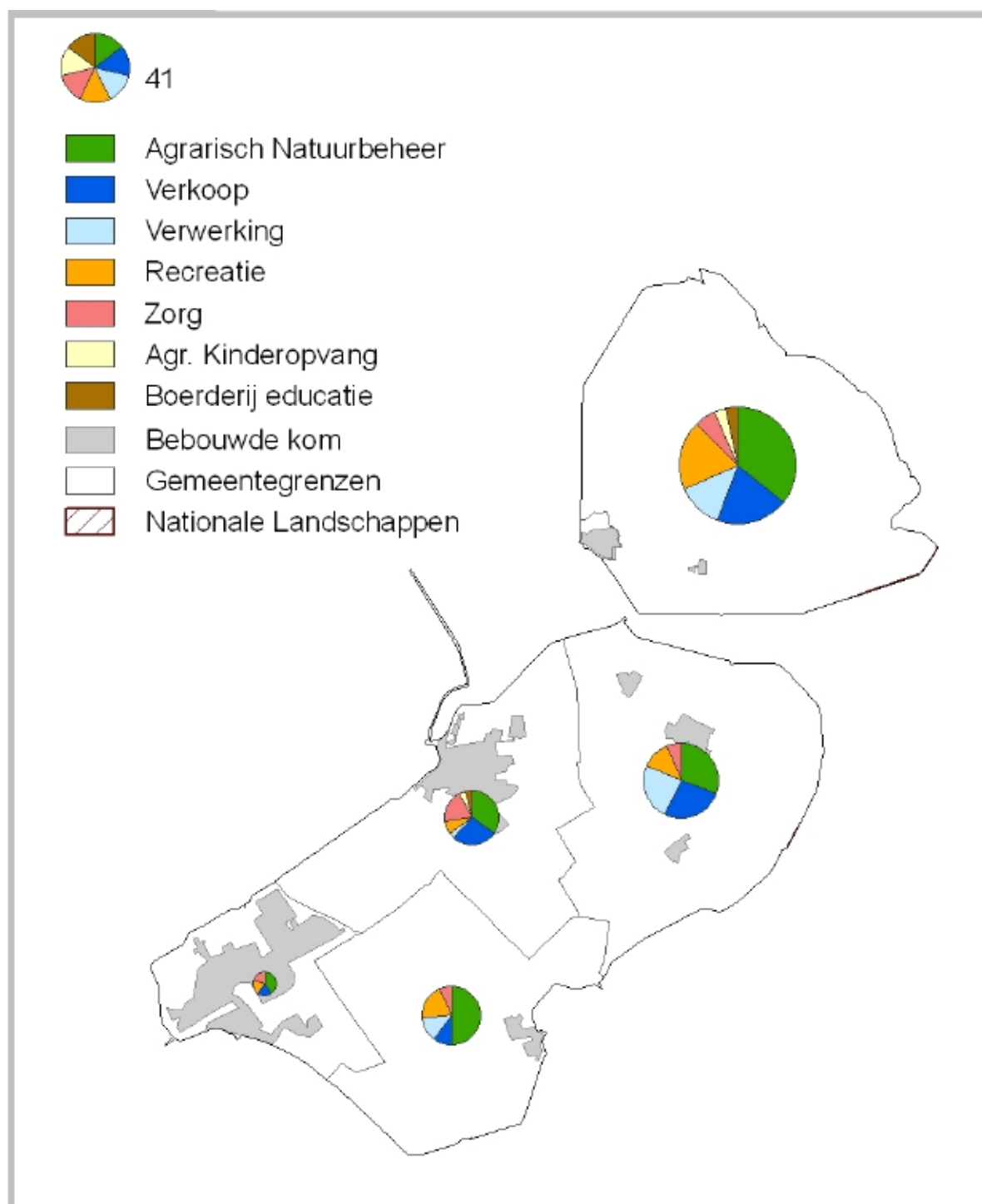
Tabel 2.10 Aantal landbouwbedrijven per gemeente en totaaloverzicht van aantal bedrijven met MFL activiteiten per gemeente 2007-2009

	Aantal landbouwbedrijven	Cultuur grond are ¹	Zorg boederijen		Boerderij verkoop		Verwerking		Natuur beheer		Recreatie	
			'07	'09	'07	'09	'07	'09	'07	'09	'07	'09
Almere	61	133.619	0	1	2	1	0	0	1	2	2	1
Dronten	472	2.288.795	3	3	18	13	3	12	42	15	12	6
Lelystad	137	890.157	4	5	7	7	1	1	15	9	3	2
Noordoostpolder	970	3.665.974	5	7	30	24	8	15	59	43	29	23
Urk	13	62.156	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Zeewolde	270	1.930.458	2	2	3	3	1	4	13	15	7	6

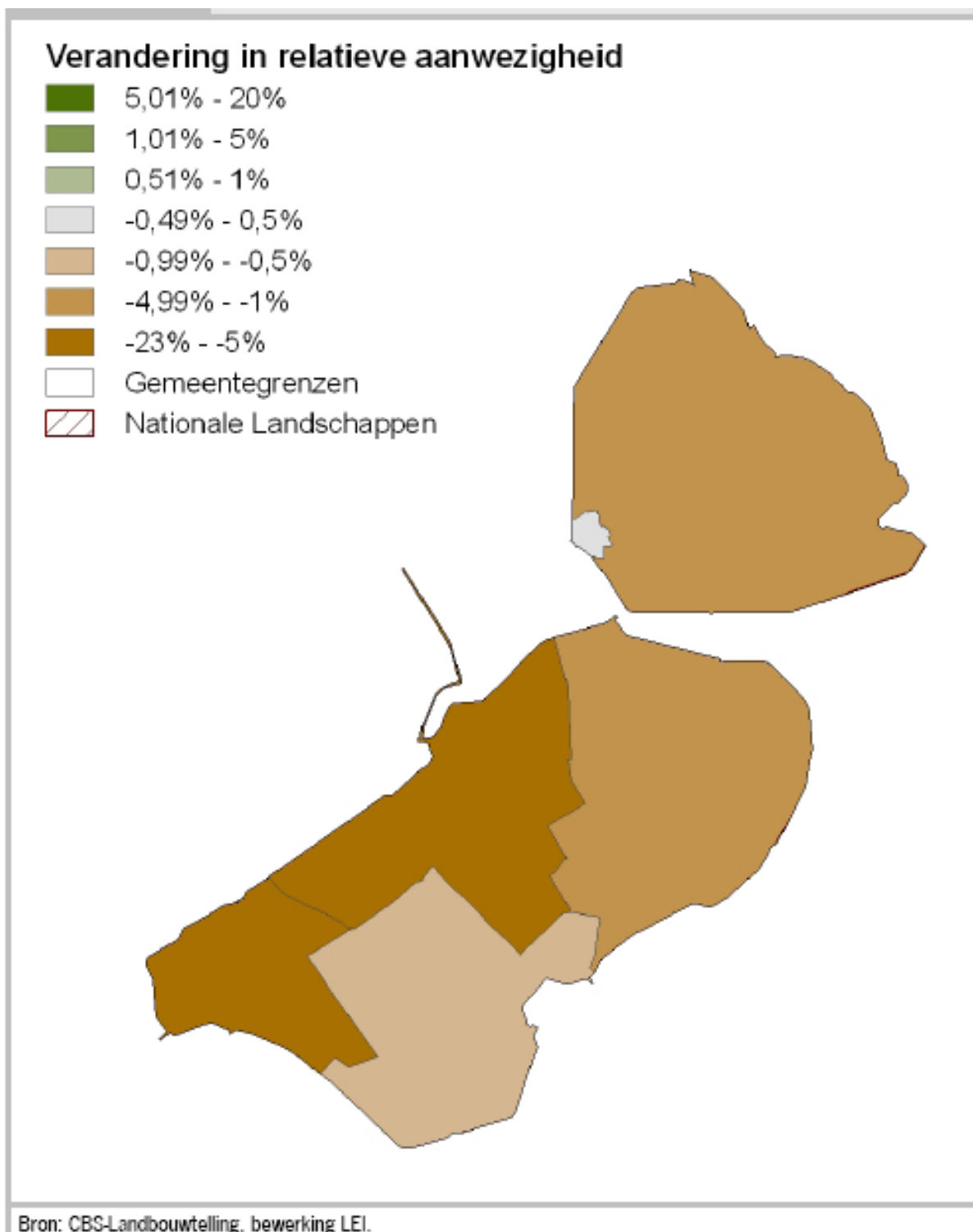
Bron: CBS StatLine en CBS- Landbouwtelling: aantal bedrijven en are cultuurgrond.

Aantal MFL activiteiten uit Roest *et al.*, 2010:91

1) Een are heeft een oppervlak van 10 m × 10 m = 100 m², 10 are in een ha.

Figuur 2.6 Samenstelling multifunctionele activiteiten per gemeente in provincie Flevoland, 2009
Roest et al., 2010:44

Figuur 2.7 Ontwikkeling aantal multifunctionele activiteiten per gemeente in de provincie Flevoland over de periode 2005-2009

Roest et al., 2010:45

Omzet multifunctionele landbouwbedrijven in Flevoland

In de provincie Flevoland is met € 6,3 miljoen 1.2% van de totale Nederlandse omzet uit multifunctionele activiteiten in 2009 behaald (Roest *et al.*, 2010). In 2007 was dat nog 5,2 miljoen euro 2,1% van de totale Nederlandse omzet uit multifunctionele activiteiten (Roest *et al.*, 2009). De activiteit met de grootste omzet is boerderijverkoop gevolgd door recreatie en toerisme (zie Tabel 2.11). Aandachtspunt is volgens Roest *et al.*, 2010, boerderijverkoop: deze activiteit laat een dalend aantal bedrijven zien, maar is wel goed voor de meeste omzet.

Tabel 2.11 Totaaloverzicht omzetschattingen voor 2007-2009, Flevoland

Sector	Aantal bedrijven		Per bedrijf * 1.000 euro	Gemiddelde omzet in mln. euro Flevoland		Gemiddelde omzet in mln. euro NL
	2007	2009		2007	2009	
Zorgboerderijen	14	18	60-85	0,8	1,3	51,4
Boerderijverkoop	62	48	42-70	1,9	2,8	129,9
Natuurbeheer	130	84	5-7	0,9	0,5	33,4
Recreatie en toerisme	53	38	38-48	1,6	1,7	94,8
<i>Totaal</i>				<i>5,2</i>	<i>6,3</i>	<i>309,5</i>
a) Omzetrangere en aantal bedrijven zijn niet vermenigvuldigbaar. Dit geldt ook voor het totaal aantal verbrede bedrijven. De meeste bedrijven hebben meerdere verbredingsactiviteiten. Bronnen: CBS-Landbouwtelling, Roest <i>et al.</i> (2010), bewerking LEI.						

Roest *et al.*, 2010:46

3 Beschrijving en analyse van de MFL bedrijven

In dit hoofdstuk een **beschrijving en analyse van de negentien geïnterviewde MFL bedrijven**. De beschrijving en analyse van de MFL bedrijven is gedaan aan de hand van vijf **aspecten**. Deze aspecten zijn verwerkt in de onderstaande paragrafen plus een paragraaf met punten die in onder meerdere aspecten vallen of punten die niet aan bot komen in de vijf aspecten:

§3.1 Overzicht van de MFL bedrijven

§3.2 Ontwikkeling van de MFL bedrijven

§3.3 Drijfveren en aanleiding MFL activiteiten

§3.4 Bedrijfs- en organisatievorm

§3.5 Verknoping van de activiteiten

§3.6 Samenhang tussen de aspecten en andere opvallende punten

Er is gekeken aan de hand van vragen uit de **enquête, kwantitatieve en kwalitatieve data** welke **factoren binnen de aspecten** voor de ondernemers typisch of van belang zijn. Het is een samenspel van meerder factoren dat bepaald hoe een bedrijf er uit ziet. Sommige factoren zijn voor het ene bedrijf belangrijker dan voor het andere bedrijf. Er is door middel van het onderzoeksmateriaal gekeken hoe de bedrijven met de verschillende factoren te maken hebben en hoe ze hier mee omgaan, hun mening, hun verhaal. Bedrijven hebben duidelijke **overeenkomsten** en andere duidelijke **verschillen** op bepaalde factoren en aspecten. De enquête vragen, de kwalitatieve en kwantitatieve data is gebruikt om elkaar te versterken in een bepaalde categorisatie van de bedrijven. De meeste paragrafen en subparagrafen eindigen met de belangrijkste punten in een samenvattende alinea. Voor meer informatie over hoe de **beschrijving en analyse** gedaan is zie §1.4 Methode.

3.1 Overzicht van de MFL bedrijven

Deze paragraaf geeft een overzicht van de bezochte negentien bedrijven. Deze paragraaf geeft een beeld te van de geïnterviewde bedrijven. In de enquête is naar verschillende aspecten gevraagd die in deze paragraaf terugkomen. In deze paragraaf komt aan de orde:

§3.1.1 geeft een overzicht van de ondernemers die zijn geïnterviewd en de locatie van de MFL bedrijven;

§3.1.2 geeft een overzicht van de agrarische en agrarisch gerelateerde activiteiten;

§3.1.3 geeft een overzicht van de aanwezige multifunctionele landbouw (MFL) activiteiten op de bedrijven;

§3.1.4 geeft een overzicht van de bedrijfsomvang met de arbeidsinzet, grondgebruik en bedrijfsomzet voor agrarische en MFL activiteiten. Tevens waar mogelijk een overzicht van de omzet van de verschillende MFL activiteiten;

§3.1.5 geeft een overzicht van het gezins- en bedrijfsinkomen.

Tevens wordt gekeken of de negentien geïnterviewde bedrijven een representatief beeld geven van de MFL bedrijven in Flevoland en Nederland door de bedrijven te vergelijken met data van het CBS. Er wordt gekeken hoe de bedrijven in hun omgeving te plaatsen zijn. Op een aantal aspecten uit deze paragraaf wordt in latere paragrafen in dit hoofdstuk teruggekeken en verder uitgewerkt en geanalyseerd.

3.1.1 De ondernemers en locatie bedrijven

In Flevoland zijn er in totaal 1.925 landbouw bedrijven. Er zijn negentien bedrijven geïnterviewd dat is 1% van alle bedrijven in Flevoland. In Tabel 3.1 is weergegeven in welke gemeenten de bedrijven van de ondernemers gelegen zijn. Negen bedrijven zijn gelegen in de Noordoostpolder en zes in de gemeente Dronten. In deze gemeenten bevinden zich ook de meeste landbouwbedrijven en de meeste bedrijven met MFL activiteiten (zie ook §2.2.4 Multifunctionele landbouwbedrijven in Flevoland).

Tabel 3.1 Aantal geïnterviewde ondernemers per gemeente

	Aantal van de negentien geïnterviewde bedrijven
Almere	1
Dronten	6
Lelystad	2
Noordoostpolder	9
Urk	0
Zeewolde	1
TOTAAL	19

Er is met twaalf mannen, vijf vrouwen en twee keer met man en vrouw gesproken tijdens de interviews. Ze hadden een gemiddelde leeftijd van 48 jaar met een minimum leeftijd van 29 en een maximum leeftijd van 71 jaar. Deze data zegt echter niets over de ondernemers op de bedrijven maar over de personen die de enquête hebben ingevuld en waar kwalitatieve data van is verkregen.

3.1.2 Agrarische en agrarisch gerelateerde activiteiten

In onderstaande Tabel 3.2 Overzicht agrarische en agrarisch gerelateerde activiteiten wordt een overzicht gegeven van de verschillende soorten agrarische productie die op de bedrijven voorkomen. Er

zijn elf bedrijven die één agrarische activiteit hebben, er zijn acht bedrijven met meerdere agrarische activiteiten. Akkerbouw komt op 68% van de bedrijven voor, vee voor bezoeker of cliënten bij 47% van de bedrijven en melkvee op 32% van de bedrijven. Er zijn drie bedrijven met fruitteelt, gemengd bedrijf, legkippen en biologische productie wijze.

Tabel 3.2 Overzicht agrarische en agrarisch gerelateerde activiteiten

Agrarische productie	Aantal voorkomend bij bedrijven	
Akkerbouw	13x	68%
Vee voor bezoekers / cliënten	9x	47%
Melkvee	6x	32%
Fruittelers	3x	16%
Gemengd bedrijf (melkvee en akkerbouw)	3x	.
Legkippen (verkoop eigen winkel)	3x	.
Biologisch productie (EKO1x) (demeter 2x)	3x	.
Vleeskoeien	2x	11%
Land verhuur voor bloembollen	2x	.
Bloembollen	1x	5%
Vleeskippen (kleinschalig, eigenverkoop)	1x	.
Druiventteelt	1x	.
Afmesten stieren	1x	.
Schapen	1x	.
Vollegrondsgroente teelt	1x	.
Mestvarkens	1x	.
Tweede bedrijf buitenland	1 x	.

3.1.3 De multifunctionele landbouw activiteiten

In Tabel 3.3 Overzicht aanwezige MFL activiteiten geeft een overzicht van de in de enquête onderscheiden MFL activiteiten. Er zijn zeven MFL activiteiten onderscheiden en tevens zijn er ook 'andere' MFL activiteit(en) mee genomen. In de tabel wordt een korte omschrijving van de activiteiten op de negentien bedrijven gegeven. De percentages geven aan hoe vaak een bepaalde activiteit voorkomt in de onderzoekspopulatie van negentien bedrijven. Er komen meerdere activiteiten voor op een bedrijf. Huisverkoop komt met 58% het meest voor, gevolgd door streekeigen productie en agro-toerisme met beide 42%, agrarisch natuurbeheer, zorgactiviteiten, educatieve activiteiten met 37%, andere MFL activiteiten op 32% en kinderopvang op 21% van de bedrijven. De tweede kolom van de tabel 'omschrijving MFL activiteiten' geeft een nadere omschrijving van de acht onderscheiden MFL activiteiten. Tevens wordt in deze kolom aangegeven hoe vaak deze activiteiten voorkomen op de geënquêteerde bedrijven.

Tabel 3.3 Overzicht aanwezige MFL activiteiten

MFL activiteiten	Omschrijving MFL activiteiten
Agrarisch natuurbeheer(AN): 7 bedrijven (37%)	5x Niet zo belangrijk in gehele bedrijfsvoering 2x Veel invloed op gehele bedrijfsvoering / van betekenis
Streekeigen productie (SP): 8 bedrijven (42%)	5x Zelfverwerking 3x Verkoop verwerkte (door derden) agrarische producten 2x Handel 2x Sapmakerij en sap laten maken door derden
Huisverkoop (HV): 11 bedrijven (58 %)	6 x Uitgebreide winkel 4 x Verkoop vooral eigen agrarische(verwerkte) producten 3 x Klein schalige huisverkoop 2 x Aangesloten bij landelijke keten 1 x Markt verkoop 1x Internetwinkel / webshop 1 x Bezorg dienst 1x Beurzen en fairs
Zorgactiviteiten (Z): 7 bedrijven (37 %)	3 x Combinatie van verschillende soorten zorgverlening 3 x Volwassenen met beperking met persoonsgebonden budget 3 x Kleinschalige activiteit 2 x Belangrijke hoofdactiviteit 2 x Zorg en kinderopvang 1 x Kinderen met een persoonsgebonden budget 1 x Jongeren met een gedragstoornis 1 x Buitenschoolse opvang kinderen 1 x Ouderen zorg 1 x Opvang gezinnen met ziek kind
Educatieve activiteiten (E): 7 bedrijven (37 %)	4 x Ontvangst schoolklassen 2 x Excursies 2 x Weinig geen inkomsten uit educatie
Agro-toerisme (AT): 8 bedrijven (42%)	5 x Excursies 1 x Camping 1x Toeristische attracties (1x Maïs doolhof, 1x tulpen pluktuin etc.) 1x Verhuur locatie voor bijeenkomsten
Kinderopvang (0-4 jaar)(KO): 4 bedrijven (21 %)	2 x Kinderopvang en zorg 1 x Kinderopvang plus ander soort kinderopvang (buitenschoolse opvang, persoonsgebonden budget)
Andere MFL activiteiten ('ANDERE'): 6 bedrijven (32 %)	2 x Caravanstalling 2 x Windmolen 2 x Accommodatie buitenlands werknemers 1 x Onderhoud terrein (100 ha) 1 x Paardenpension 1x Verwerken agrarische producten van andere ondernemers

De levensduur van de eerste MFL activiteiten van de geïnterviewde bedrijven heeft een gemiddelde van ruim 14 jaar met een minimum van 2 jaar en een maximum van 40 jaar. De geïnterviewde ondernemers hebben een gemiddelde van ruim drie verschillende MFL activiteiten, met een minimum van één en een

maximum van zes MFL activiteiten op hun bedrijven (van de acht onderscheiden activiteiten, meerdere ‘andere’ activiteiten worden niet dubbel geteld).

MFL activiteiten komen in de meeste gevallen voor in combinaties. Tabel 3.4 Totaal aantal MFL activiteiten per bedrijf geeft aan hoeveel procent van de bedrijven bepaalde aantallen activiteiten hebben. Zo heeft 15,8% van de bedrijven heeft één MFL activiteit, 31,6% van de bedrijven heeft twee MFL activiteiten en 53% van de bedrijven heeft drie of meer MFL activiteiten. De meeste MFL activiteiten komen niet in afzondering voor en de keuze voor bepaalde MFL activiteiten komt later in dit hoofdstuk aan de orde (zie paragraaf 3.5 verknoping van activiteiten).

In veel gevallen komen er meer MFL activiteiten bij in de loop der tijd (zie paragraaf 3.2 ontwikkeling van de bedrijven). Als ondernemers eenmaal met een activiteit zijn begonnen is het een ‘makkelijke’ of ‘logische’ volgende stap om nog een activiteit er bij te nemen of de bestaande activiteit uit te breiden. Met het ontstaan van één activiteit ontstaat er een nieuw netwerk, door dit nieuwe netwerk ontstaan er weer nieuwe ideeën voor nieuwe activiteiten etc. Soms zijn het toevalligheden soms bewuste keuzes waarom mensen beginnen met een MFL activiteit. Als ze eenmaal begonnen zijn met één activiteit beginnen ze ‘vaak’ ook een andere activiteit. Hierbij speelt ook mee dat verschillende activiteiten elkaar versterken (synergie). Echter hangt dit uitbreiden sterk af van de ondernemers en andere factoren. Je ziet het bij de bedrijven waarvan de vorige generatie al een MFL activiteiten hadden ontplooit heel sterk en bij de bedrijven die al een tijdje bezig zijn met MFL activiteiten. Een andere optie is dat bedrijven in een keer met veel activiteiten beginnen (meer hierover in paragraaf 3.2 en 3.5).

Tabel 3.4 Totaal aantal MFL activiteiten per bedrijf

Aantal MFL activiteiten ⁴	Procent van de bedrijven
1,00	15,8%
2,00	31,6%
3,00	15,8%
4,00	15,8%
5,00	10,5%
6,00	10,5%
Total	100,0%

Aantal MFL activiteiten uit de steekproef vergeleken met CBS data Flevoland

We willen graag weten of hoe de bedrijven in de steekproef zich verhouden in vergelijking met alle MFL bedrijven in Flevoland (zie

Tabel 3.5). Daarom een vergelijking van het aantal voorkomende MFL activiteiten met de MFL activiteiten uit de steekproef. Het CBS onderscheidt twaalf verbredingsactiviteiten (inclusief ‘andere’). De zeven MFL activiteiten die in mijn onderzoek worden onderscheiden vallen hier ook onder. In de tabel is te zien hoeveel bedrijven uit Flevoland een bepaalde verbredingsactiviteit hebben. Bedrijven hebben vaak meerdere MFL activiteiten. Het aantal bedrijven met verschillende activiteiten kan je NIET bij elkaar optellen om tot een TOTAAL aantal bedrijven te komen met MFL activiteiten in Flevoland. Het CBS heeft geen aparte cijfers voor het aantal bedrijven met verbredingsactiviteiten. De percentages zijn dus gebaseerd op het totaal aantal landbouw bedrijven in Flevoland. Agrarisch natuur- en landschapsbeheer en loonwerk voor derden komt met ongeveer 4-5% het meest voor als verbredingsactiviteit in Flevoland.

⁴ Soms zijn ‘andere’ activiteiten mee genomen in het totaal aantal activiteiten en soms ook niet. Deze beoordeling is overgenomen van de onderzoekers van het project ‘dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw in Nederland’ die mij de data hebben aangeleverd. Het hangt van de intensiteit van de ‘andere’ MFL activiteit af of deze is mee genomen in het totaal aantal MFL activiteiten.

In Tabel 3.5 is tevens de onderlinge verhouding tussen de verschillende MFL activiteiten in totaal Flevoland en de steekproef is weergegeven. Onze steekproef van negentien bedrijven is ongeveer 1% van alle bedrijven in Flevoland. In het oog springt dat er 80% van de bedrijven met agrarische kinderopvang zijn geïnterviewd en 39% van de bedrijven met zorglandbouw. Hieruit kan je concluderen dat er een relatief hoog percentage van bedrijven in Flevoland met kinderopvang is geïnterviewd. Van de bedrijven met boerderij educatie waren er bij het CBS in 2009 drie bedrijven bekend, echter in onze steekproef hebben we zeven bedrijven gevonden. Boerderij educatie vindt meestal op kleine schaal plaats en er wordt meestal geen of weinig omzet mee verkregen en wordt daarom in veel gevallen niet doorgegeven in de landbouwtellingen.

Tabel 3.5 Overzicht aantal MFL activiteiten totaal Flevoland en steekproef

MFL activiteiten	Aantal bedrijven Flevoland (2009)	Percentage van aantal landbouw bedrijven Flevoland	Aantal geïnterviewde bedrijven (2010)	Percentage per MFL activiteiten van de steekproef geïnterviewde bedrijven van totaal Flevoland
Totaal aantal landbouwbedrijven	1.923	100%	19	1 %
Agrarisch natuur- en landschapsbeheer	84	4.4%	7	8%
Verwerking landbouwproducten	32	1.7%	8	25%
Verkoop aan huis	48	2.5%	11	23%
Zorglandbouw	18	0.9%	7	39%
Boerderij educatie	3	0.2%	7	233%
Agrotoerisme	38	2.0%	8	21%
Agrarische kinderopvang	5	0.3%	4	80%
Andere MFL activiteiten	157		6	4%
Stalling van goederen of dieren	54	2.8%	2	4%
Loonwerk voor derden	103	5.4%	2	2%
Aantal bedrijven met MFL activiteiten zijn niet bij elkaar op te tellen voor het totaal aantal bedrijven met MFL activiteiten, de meeste bedrijven hebben meerdere verbredingsactiviteiten. Bron: CBS landbouwtellingen, 2009.				

Samenvattend: De MFL activiteiten

De steekproef is representatief op het gebied van de verschillende MFL activiteiten. Er zijn geen redenen om aan te nemen dat de bezochte bedrijven anders zijn dan andere MFL bedrijven in de regio (mondeling Oostindie, september 2010). Wel zitten er relatief veel bedrijven met agrarische kinderopvang in de steekproef. Ook boerderij educatie is ruim vertegenwoordigd, educatie wordt vaak als minimale activiteit gezien en niet opgegeven bij de CBS landbouwtellingen. Tevens heeft educatie een minimale omzet en is niet van groot economisch belang voor de bedrijven. Educatie komt vaak voor in combinatie met andere MFL activiteiten.

3.1.4 Bedrijfsomvang

In deze subparagraaf een overzicht van een aantal kengetallen van de bedrijven om de bedrijfsomvang van de steekproef weer te geven. Tevens worden de kengetallen, waar mogelijk, vergeleken met CBS data van Flevoland om te kijken of de steekproef een representatief beeld geeft van de landbouw in Flevoland. Het gaat om kengetallen van de volgende productie factoren en

- Arbeidsinzet
- Grondgebruik
- Melkquotum
- Bedrijfsomzet (waar mogelijk opgesplitst in agrarische en MFL omzet)
- Omzet per MFL activiteit

Arbeidsinzet

Er is aan de ondernemers gevraagd hoeveel uren arbeid er in het bedrijf wordt besteed. Arbeidsuren door hun zelf, hun partners, hun familie (gezins-)leden, andere betrokken ondernemers in het bedrijf en de hoeveelheid vaste en losse externe arbeid (zie Tabel 3.6 Arbeidsinzet per bedrijf per VAK). De hoeveelheid arbeid is uitgedrukt in **volwaardige arbeidskracht (VAK)**. Eén persoon kan niet meer dan één VAK vertegenwoordigen. Bij arbeidsinzet vanuit de familie zijn alle waarden hoger dan 40 uur/week gehercodeerd in VAK.

Er is een gemiddelde van 7.2 VAK, dit geeft aan dat de bedrijven gemiddeld een flinke arbeidsbehoefte hebben. Het zijn grote bedrijven als je kijkt naar arbeid. Er zijn echter wel grote verschillen tussen de bedrijven. Met een minimum van 1.7 VAK en een maximum van 29.9 VAK zijn er grote verschillen tussen de bedrijven wat betreft arbeidsinzet. Het geeft aan dat er behoorlijk grote MFL bedrijven bij zijn.

De gezinsarbeid is behoorlijk hoog met een gemiddelde van 2.8 VAK met een minimum van 1 VAK en maximum van 7 vak. De externe arbeid heeft een gemiddelde van 4.4 VAK met een behoorlijke uitschieterende maximum van 27.7 VAK en een aantal bedrijf(ven) die helemaal geen externe VAK hebben. Wat opvalt in de arbeidsinzet per VAK is dat als er alleen maar eigen inbreng (1 gezinslid) is, er dan ook altijd externe arbeid is (te zien aan min 1.7 VAK totaal). Tevens valt er uit de tabel te concluderen dat als er veel externe arbeid is er tenminste 2.2 VAK uit de familie arbeid komt (29.9-27.7=2.2).

Tabel 3.6 Arbeidsinzet per bedrijf per VAK

	minimum	maximum	gemiddelde
VAK totaal	1.7	29.9	7.2
VAK totaal gezin	1	7	2.8
VAK totaal extern	0	27.7	4.4

Arbeidskrachten landbouw Flevoland (CBS data)

Om een idee te geven van hoeveel arbeid er in de landbouw in Flevoland wordt gebruikt de volgende Tabel 3.7 Arbeidskrachten landbouw Flevoland met cijfers van het CBS (zie Bijlage 5 voor precieze definities CBS arbeidskrachten). Om een beeld te krijgen van hoeveel arbeid gemiddeld op één agrarisch bedrijf gebruikt wordt zijn het aantal arbeidskrachten gedeeld door het aantal agrarische bedrijven in Flevoland (1.923 bedrijven). Zo zijn er gemiddeld 3.2 arbeidskrachten regelmatig werkzaam, 0.9 bedrijfshoofden, 0.7 echtgenoten en 0.5 familieleden.

De definities van arbeid en manier van informatie verzamelen zijn verschillend voor de data verkregen uit de enquête en de CBS data. De arbeidsdata van beide bronnen kunnen eigenlijk niet één op één met elkaar vergeleken worden, de data geeft alleen een indicatie. Het vergt een diepgaande studie om ze wel met elkaar te kunnen vergelijken (vergelijkbaarheid arbeidsjaareenheden en VAK). Maar als we voor het gemak toch gaan vergelijken uitgaande dat 1 VAK staat voor 1 arbeidskracht, dan komen we tot de conclusie dat de bedrijven uit de steekproef twee keer zo veel totale arbeid hebben dan de gemiddelde bedrijven in Flevoland. Kortom de bedrijven uit de steekproef hebben een zeer hoge arbeidsinzet.

Tabel 3.7 Arbeidskrachten landbouw Flevoland

Arbeidskrachten	Flevoland, 2009	Gem. aantal arbeidskrachten werkzaam per bedrijf Flevoland, 2009 (1.923 bedrijven)
Regelmatig werkzaam, totaal	6.239	3.2
Bedrijfshoofden, totaal	1.824	0.9
Echtgenoten, totaal	1.284	0.7
Meewerkende familie, totaal	1.022	0.5
Niet-gezinsarbeidskrachten, totaal	2.109	1.1
Bedrijfsleiders, totaal	99	0.1
Ov. regelmatig meewerkende pers., totaal	2.010	1.0
Bron: CBS (Landbouw; arbeidskrachten (personen, arbeidsjaareenheden))		

Agrarische bedrijfsomvang: grondgebruik en omzet

Er is de ondernemers gevraagd naar hun **agrarische bedrijfsomvang** aan de hand van aantal hectares, melk quotum, agrarische en MFL bedrijfsomzet. De minimum, maximum en gemiddelden van de geïnterviewde bedrijven is gepresenteerd in de onderstaande tabel. N geeft aan hoeveel bedrijven op deze cijfers konden geven. Niet alle bedrijven konden de omzet van hun agrarische en MFL activiteiten scheiden.

De totale bedrijfsomzet is in deze tabel een optelling van de totale agrarische bedrijfsomzet en de totale omzet MFL activiteiten. De bedrijven die alleen hun agrarische of MFL omzet konden geven of deze niet konden scheiden zijn niet mee genomen in de totale bedrijfsomzet. Dit kan een vertekend beeld op leveren. Het kan betekenen dat van bedrijven die de activiteiten niet goed kunnen scheiden de omzetten voor MFL activiteiten zijn mee gerekend met de agrarische omzetten.

Tabel 3.8 Beschrijving van bedrijven: hectare, quotum, bedrijfsomzet en omzet per VAK

	N	minimum	maximum	gemiddelde
Totaal grondgebruik (hectare)	19	0 ha	620 ha	83 ha
Melkquotum (liter/jaar)	5	320.000	1.200.000	678.600
Totale agrarische bedrijfsomzet €/jaar	15	€ 30.000	€ 1.100.000	€ 579.333
Totale omzet MFL activiteiten €/jaar	12	€ 10.000	€ 3.800.000	€ 807.200
Procent bedrijfsomzet uit MFL activiteiten ² €/jaar	10	2%	83%	39%
Totale bedrijfsomzet ⁵ €/jaar	10	€ 44.000	€ 4.600.000	€ 1.318.890
Totale bedrijfsomzet per VAK totaal ² €/jaar	10	€ 26.269	€ 296.774	€ 161.636

Er is gevraagd naar het **grondgebruik in eigendom en in pacht**. De gemiddelde bedrijfsomvang in Flevoland is 46.6 ha en in Nederland het 26,3 ha (CBS data). Met een gemiddelde van 83 ha zijn het flinke bedrijven, hierbij moet wel vermeld worden dat dit getal door een maximum van 620 ha behoorlijk omhoog wordt getrokken. Dit bedrijf met een maximum van 620 ha, pacht land van natuurorganisaties. De pacht van land van natuurorganisaties is extreem laag in vergelijking met de pacht van landbouwgrond (De reguliere pacht van landbouwgrond 800 euro/ha, de kosten per ha van Staats Bos Beheer (SBB) verschillen, liggen tussen de 25 en 150 euro/ha (www.veeteeltforum.nl)). Er zit ook een bedrijf bij met 0 ha, dit bedrijf is overgegaan op een bedrijfsvorm waar geen land meer nodig is, een combinatie van agrarische en MFL activiteiten.

Er zijn vijf bedrijven waarvan het **melkquotum** bekend is. Met een gemiddeld quotum van 678.600 liter zitten de bedrijven met melkvee onder het gemiddelde quotum van Flevoland met 794.045 liter per bedrijf maar boven dat van en Nederland met 438.000 liter per bedrijf (voor berekeningen en bronnen zie bijlage). Vijf bedrijven is echter een gering aantal dus er moet niet te veel waarde aan de grootte van het melkquotum gehecht worden. Voor deze bedrijven geeft het hoogstens een indicatie dat de bedrijven gemiddeld groot zijn vergeleken met Nederland en relatief klein vergeleken met Flevoland.

De ondernemers hebben een schatting gegeven van de **omzet uit de agrarische en MFL activiteiten**. Echter niet alle ondernemers konden deze omzet cijfers geven omdat de agrarische en MFL activiteiten niet uit elkaar te halen zijn (zie N in tabel 3). De bedrijven hebben een totale agrarische bedrijfsomzet van gemiddelde ruim € 580.000. De totale gemiddelde omzet van de MFL activiteiten is € 807.200 met een minimum van €10.000 en een maximum van €3800.000. Een andere indicator om te kijken wat

⁵ Van N=10 bedrijven is de totale bedrijfsomzet bekend, hier kunnen niet te sterke conclusies aan verbonden worden omdat de populatie erg klein is.

deze omzet betekent is kijken naar de omzet per VAK. Per VAK is er een gemiddelde omzet van ruim €162.000.

Van de tien bedrijven, waarvan de omzetcijfers uit de agrarische en MFL activiteiten bekend zijn, komt gemiddeld 39% van de **bedrijfsomzet uit de MFL activiteiten**, met een maximum van 83% en minimum van 2%. Dat gemiddeld 39% van de bedrijfsomzet uit de MFL activiteiten komt, geeft weer dat de MFL activiteiten een behoorlijk aandeel in nemen in de totale omzet van deze bedrijven. Naast de tien bedrijven die omzetcijfers konden geven voor de verschillende activiteiten zijn er ook vijf bedrijven die de agrarische en MFL activiteiten niet los van elkaar konden koppelen. Van deze bedrijven is ook aan te nemen dat de MFL activiteiten een groot aandeel innemen in de totale bedrijfsomzet. Kortom de MFL activiteiten zijn belangrijk voor de meeste bedrijven⁶.

Omzet per MFL activiteit

Er is in het interview gevraagd aan de ondernemers om een schatting te doen van de omzet voor de verschillende MFL activiteiten. In veel gevallen kan de omzet van de verschillende MFL activiteiten niet gegeven worden omdat ze te veel met elkaar of met de agrarische activiteiten verknoot zijn. Soms konden de ondernemers maar van een paar activiteiten de omzet schatten. De schatting van de ondernemers die dat wel konden is in de onderstaande tabel te zien. Echter in veel gevallen gaat het om een grove schatting. Van de ondernemers die wel een schatting konden doen van de omzet van de verschillende MFL activiteiten is te zien dat voor agrarisch natuurbeheer, streekeigen productie, huisverkoop producten en zorgactiviteiten er een forse spreiding te zien in omzetcijfers. Evenzeer is tussen de verschillende MFL activiteiten een grote spreiding te zien.

Tabel 3.9 Omzetschatting per MFL activiteit steekproef

MFL activiteit	Omzetindicatie €/jaar		
	N	Minimum	Maximum
7 x Agrarisch natuurbeheer	4	500	40.000
8 x Streekeigen productie	2	300.000	3.500.000
11 x Huisverkoop producten	4	30.000	600.000
7 x Zorgactiviteiten	5	14.400	300.000
7 x Educatieve activiteiten	2	0	500
8 x Agro-toerisme	3	0	10.000
4 x Kinderopvang	1	7.000	7.000
7 x Anders, nl.		Nb.	Nb.
2 x Accommodatie buitenlandse werknemers		Nb.	Nb.
2 x Windenergie		Nb.	Nb.
2 x Caravanstalling	2	4.000	15.000
Paardenpension		Nb.	Nb.
Onderhoud festivalterrein		Nb.	Nb.
Verwerken agrarische producten van andere ondernemers		Nb.	Nb.
Nb.: Niet bekend			

⁶ Het vergelijken van de omzet cijfers van de negentien bedrijven met omzetcijfers van Flevoland en Nederland kan met cijfers van het CBS. Echter het CBS werkt met omzetcijfers omgezet in NGE. Echter is gekozen om de gevonden omzetcijfers daar niet mee te vergelijken, omdat het vergelijkbaar maken van NGE en de gevonden omzetcijfers nogal wat uitzoek werk vereist. Om een indicatie te krijgen van de bedrijfsomvang van de negentien bedrijven kan de arbeid in VAK, het gemiddelde grondgebruik in ha en het melkquotum gebruikt worden.

Omzet MFL Flevoland (CBS data)

In Tabel 3.10 Omzetschattingen per bedrijf Flevoland (2007-2009) de omzetschattingen per bedrijf in Flevoland uit Roest *et al.* (2010). Deze omzetschattingen zijn verkregen door de CBS- landbouwtellingen en bewerkt door het LEI. De omzetschattingen uit deze tabel zijn aanmerkelijk verschillend dan de gevonden waarden in de steekproef. De maximale omzetcijfers in de steekproef zijn aanzienlijk hoger dan in de CBS-cijfers voor agrarisch natuurbeheer (40.000 tegen over 7.000) , huisverkoop (600.000 tegen over 70.000) en zorgactiviteiten (300.000 tegen over 85.000). Aan de andere kant zijn de minima in de steekproef aanzienlijk lager dan de CBS data. Andersom is het voor agro-toerisme (voor max. 10.000 tegen over 48.000) waar de CBS omzetcijfers weer aanmerkelijk hoger zijn.

Er van uitgaande dat de steekproef data en de CBS data vergelijkbaar zijn kan er geconcludeerd worden dat er relatief veel grote bedrijven in de steekproef zitten voor bedrijven met agrarisch natuurbeheer, huisverkoop en zorgactiviteiten. Al kan men ook vraagtekens zetten bij de vergelijkbaarheid of betrouwbaarheid van de CBS data. De verschillende omzetcijfers nodigen uit om uitgebreider onderzoek naar de omzet van MFL activiteiten te doen.

Tabel 3.10 Omzetschattingen per bedrijf Flevoland (2007-2009)

Sector	Aantal bedrijven Flevoland		Omzetschattingen per bedrijf Flevoland €	
	N (2007)	N (2009)	Min.	Max.
Agrarisch natuurbeheer	130	84	5.000	7.000
Huisverkoop	62	48	42.000	70.000
Zorg	14	18	60.000	85.000
Agro-toerisme	53	38	38.000	48.000

Bron: CBS- landbouwtellingen, bewerking LEI in Roest *et al.*, 2010:tabel 7.2

Samenvatend: bedrijfsomvang

De populatie van negentien bedrijven is representatief zijn voor het gebeid. Ik heb geen aanwijzingen dat de steekproef bedrijven niet representatief zouden zijn. Dat wordt aan de hand van CBS cijfers gebaseerd. Wel zijn bedrijven in de steekproef relatief groot als je kijkt naar bedrijfsomvang: arbeidsinzet en grondgebruik. Voor een aantal bedrijven was het lastig om omzetcijfers te schatten voor de agrarische en MFL activiteiten. Vaak zijn deze activiteiten erg verknoopt. De bedrijven die wel een schatting konden doen is er een grote spreiding in omzet cijfers voor zowel de agrarische als de MFL activiteiten. De omzetcijfers van de verschillende MFL activiteiten laten tevens een grote spreiding zien, zowel in als tussen de MFL activiteiten. Ook vergelijking met CBS cijfers laat grote verschillen zien. Het is duidelijk dat er grote spreiding is en dat het een onderwerp is dat in toekomstig onderzoek extra aandacht verdient.

3.1.5 Gezins- en bedrijfsinkomen sinds de start van de MFL activiteiten

De opbouw van het **gezinsinkomen** laat zien welke verschillende inkomstenbronnen samen het verdiende inkomen vormen. Op agrarische bedrijven zijn **het gezin en het bedrijf nauw verbonden**. Het totale gezinsinkomen is het gezinsinkomen uit het bedrijf plus het inkomen van buiten het bedrijf van de ondernemer en zijn echtgenote (dus niet van andere gezinsleden). Tot het inkomen van buiten het bedrijf behoren vergoedingen voor arbeid buiten het bedrijf, uitkeringen, sociale verzekeringen en opbrengsten van vermogen buiten het bedrijf (www.lei.binternet.nl) (zie ook § 2.2 voor meer achtergrond informatie).

Percentage gezinsinkomen uit verschillende activiteiten

Het totale gezinsinkomen bestaat uit inkomen uit de agrarische en de MFL activiteiten en het inkomen van buiten het bedrijf. Bij 74% van de ondernemers is een opdeling van de opbouw van het totale gezinsinkomen mogelijk. Bij 26% van ondernemers is er geen opdeling van het gezinsinkomen mogelijk, de verschillende inkomens zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Eén bedrijf haalt 100 % van zijn inkomen uit de primaire productie. Een korte toelichting op de omzet van dit laatste bedrijf; deze ondernemer heeft wel een omzet voor zijn MFL activiteit maar als de kosten er af gaan houdt deze ondernemer er geen inkomsten aan over, zijn nieuwe MFL activiteiten zijn meer gebaseerd op vrijwilligerswerk. 16% van de ondernemers verkrijgen een deel van het gezinsinkomen van buiten het bedrijf.

Tabel 3.11 Percentage gezinsinkomen uit primaire productie, nieuwe bedrijfsactiviteiten en inkomen van buiten het bedrijf

Percentage gezinsinkomen uit primaire productie	Percentage gezinsinkomen uit nieuwe bedrijfsactiviteiten	Percentage gezinsinkomen van buiten het bedrijf	Aantal keer voorkomend (N=14)
25%	75%	-	1
20%	70%	10%	1
30%	70%	-	1
40%	60%	-	3x
50%	50%	-	1
70%	30%	-	1
80%	20%	-	2x
70%	10%	20%	1
60%	15%	25%	1
85%	15%	-	1
100%	-	-	1

Opdeling gezinsinkomen in percentages

De ondernemers is gevraagd naar het percentage van het gezinsinkomen dat uit de primaire agrarische productie komt en uit de nieuwe bedrijfsactiviteiten (zie Tabel 3.12 Gezinsinkomen uit primaire agrarische productie). 43% van veertien bedrijven haalt 60-tot 100% van het gezinsinkomen uit de primaire agrarische productie. 39% van de dertien bedrijven haalt 61-80% van het gezinsinkomen uit de nieuwe MFL activiteiten. Er zijn veertien bedrijven waarvan een scheiding mogelijk is tussen de verschillende inkomsten bronnen. Voor deze bedrijven komt voor 43 % van de bedrijven het grootste gedeelte van het inkomen uit de agrarische productie. Voor 39 % van de bedrijven komt het voornaamste inkomen uit de nieuwe MFL activiteiten komt. Daarnaast nog de vijf bedrijven waar geen scheiding mogelijk is, van deze bedrijven kan aangenomen worden dat er ook een behoorlijk deel van het gezinsinkomen uit de MFL activiteiten afkomstig is. Met deze vijf bedrijven er bij (N= 18) kom je op 56% van de geïnterviewde bedrijven die 61 tot 100% van hun gezinsinkomen uit nieuwe bedrijfsactiviteiten haalt uit hun MFL activiteiten halen. Hieruit kan je concluderen dat voor de geïnterviewde bedrijven de nieuwe bedrijfsactiviteiten voor meer dan de helft van het gezinsinkomen verantwoordelijk zijn.

Tabel 3.12 Gezinsinkomen uit primaire agrarische productie en nieuwe bedrijfsactiviteiten

	Percentage van gezinsinkomen in vijf categorieën				
	0-20%	21-40%	41- 60%	61-80%	81-100%
Percentage(N=14) gezinsinkomen uit primaire agrarische productie	7%	36%	14%	29%	14%
Percentage(N=13) gezinsinkomen uit nieuwe (MFL) bedrijfsactiviteiten	31 %	15%	15%	39%	-

Vergelijking ‘percentage gezinsinkomen uit MFL’ met data CBS

In Tabel 3.13 Opbrengst uit verbreding is de verkregen data uit de steekproef vergeleken met data van het CBS. Het percentage gezinsinkomen uit nieuwe bedrijfsactiviteiten is vergeleken met de CBS data: ‘opbrengst uit verbreding’ voor Nederland en Flevoland. De vijf bedrijven waarvan de opsplitsing tussen het agrarische en MFL inkomsten niet mogelijk is zijn meegeteld bij de steekproef bij de bedrijven die een opbrengst van meer dan 50% uit verbreding hebben.

Vergeleken met de gemiddelden Nederland en Flevoland halen de bedrijven uit de steekproef behoorlijk wat van hun inkomsten uit de MFL activiteiten. Vooral de bedrijven met een opbrengst meer dan 50% van hun gehele bedrijfsopbrengst zijn in de steekproef ruim vertegenwoordigd met 63% , tegenover 8% voor Flevoland en 10 % voor heel Nederland. Echter kan je de cijfers niet te direct met elkaar vergelijken. De cijfers van Nederland en Flevoland zijn voor het totaal aantal landbouw bedrijven, dus ook de bedrijven die niets aan verbreding doen. Voor de steekproef zijn bedrijven geselecteerd die verbreding hebben. Hierdoor zijn de percentages behoorlijk vertekend en geeft het alleen een globale indruk.

Tabel 3.13 Opbrengst uit verbreding

Opbrengst uit verbreding	Nederland N= 73.010	Flevoland N= 1.925	Steekproef N= 19
Opbrengst minder dan 10%	54%	46%	11%
Opbrengst 10 - 50 %	36%	46%	26%
Opbrengst meer dan 50%	10%	8%	63%
Bron: CBS data Nederland en Flevoland			

Verandering gezins- en bedrijfsinkomen

De ondernemers is gevraagd in hoeverre de opbouw van het **gezinsinkomen** en het **bedrijfsinkomen** wezenlijk is veranderd sinds de start van MFL activiteiten (zie Tabel 3.14 Verandering gezins- en bedrijfsinkomen sinds de start van MFL activiteiten). Het belang van het gezinsinkomen van buiten het bedrijf is voor 74% van de ondernemers nauwelijks veranderd. Bij 26 % van de bedrijven (vijf bedrijven) is het belang van het inkomen van buiten het bedrijf afgenomen. Drie bedrijven hebben een inkomen van buiten het bedrijf. Er zijn een aantal vrouwelijke MFL ondernemers die het inkomen van buiten het bedrijf hebben opgegeven om zich voorledig op de nieuwe MFL activiteiten te richten. Een aantal ondernemers is gestopt met het werken buiten het bedrijf en is gestart met MFL activiteiten en daardoor hebben ze een sterke afname van het inkomen van buiten het bedrijf. De drie ondernemers die een inkomen van buiten het bedrijf hebben zijn sinds de start van de MFL activiteiten minder zijn gaan werken en daarmee is het belang van het inkomen van buiten het bedrijf afgenomen.

De opbouw van het bedrijfsinkomen uit nieuwe MFL activiteiten is voor 16% van de bedrijven nauwelijks veranderd. Voor 84% van de bedrijven is het belang uit nieuwe MFL activiteiten sterk en geleidelijk toegenomen voor het totale bedrijfsinkomen.

Concluderend kan gezegd worden dat op het merendeel van de bedrijven waar MFL bedrijvigheid plaats vindt het gezinsinkomen van buiten het bedrijf nauwelijks is veranderd en ieder geval niet toe neemt. Het belang uit de nieuwe MFL activiteiten sterk is toegenomen sinds de ondernemers zijn begonnen met de MFL activiteiten. 'Pluriactiviteit' is een bedrijfsstijl waar ondernemers een baan buitenshuis hebben. Pluriactiviteit is bij het overgrote deel van deze groep bedrijven niet aan de orde.

Tabel 3.14 Verandering gezins- en bedrijfsinkomen sinds de start van MFL activiteiten

	Sterk toegenomen	Geleidelijk toegenomen	Nauwelijks veranderd	Geleidelijk afgenomen	Sterk afgenomen
Belang inkomen buiten bedrijf (gezinsinkomen)	-	-	74%	21%	5%
Belang inkomen uit nieuwe MFL activiteiten (bedrijfsinkomen)	42%	42%	16%	-	-

Tevredenheid inkomen

Er is de ondernemers gevraagd hoe tevreden ze zijn met de ontwikkeling van hun verschillende inkomensbronnen over de afgelopen vijf jaar (zie Tabel 3.15 Tevredenheid inkomen).

58 % van de ondernemers is tevreden over de bedrijfsinkomen uit agrarische activiteiten. 79% van de ondernemers is tevreden over de bedrijfsinkomsten uit de MFL activiteiten als geheel. De ondernemers zijn over het algemeen tevreden over het totale gezinsinkomen met 95%, dit is het inclusief het inkomen van buiten het bedrijf.

Samenvatten kan gezegd worden dat de ondernemers met hun totale gezinsinkomen tevreden zijn maar over de inkomsten uit de agrarische activiteiten is maar iets over de helft van de ondernemers tevreden. Misschien is dit een reden geweest voor ondernemers om met de MFL activiteiten te beginnen.

Tabel 3.15 Tevredenheid inkomen

	Zeer tevreden	Tevreden	Ontevreden	Zeer ontevreden
Bedrijfsinkomen uit agrarische activiteiten	11%	47%	26%	16%
Bedrijfsinkomen uit MFL activiteiten als geheel	21%	68%	11%	-
Totale gezinsinkomen (incl. inkomen van buiten bedrijf)	11%	84%	5%	-

Samenvattend: Gezins- en bedrijfsinkomen

Samenvattend kan gezegd worden dat de ondernemers met hun **totale gezinsinkomen** tevreden zijn maar over de **inkomsten uit de agrarische activiteiten** is maar iets over de helft van de ondernemers tevreden. Misschien is dit een reden voor ondernemers geweest om met de MFL activiteiten te beginnen. De ondernemers zijn tevreden over hun inkomsten uit de MFL activiteiten. Al met al kan je stellen dat MFL activiteiten, als eenmaal op gestart, voor de drie kwart van de ondernemers economische belangrijke activiteiten zijn. De **verschillende inkomens** (uit agrarisch en MFL activiteiten) **bronnen** zijn in een kwart van de bedrijven onlosmakelijk met elkaar verbonden. Op de bedrijven neemt het belang van inkomen van buiten niet toe. MFL is in Flevoland niet sterk verbonden met **pluriactiviteit**. Dit is al eerder geconcludeerd op basis van de **grote gemiddelde bedrijfsomvang** en de inzet van **externe arbeid** op MFL bedrijven in Flevoland.

3.2 Ontwikkeling van de MFL bedrijven

In deze paragraaf de **ontwikkeling** van de agrarische en MFL activiteiten **sinds de start van MFL activiteiten** op de bedrijven weer. Hoe hebben de **agrarische activiteiten** zich ontwikkeld sinds er is begonnen met de MFL activiteiten? Hoe ontwikkelen de **MFL activiteiten** zich door de tijd (aantal en het uitbouwen van MFL activiteiten).

Ontwikkeling kan je op verschillende manieren zien. Je kunt het zien als het starten van **verschillende** MFL activiteiten als wel het **uitbouwen van één bepaalde MFL activiteit**. Kortom er zijn twee richtingen van ontwikkeling. Er is ontwikkeling **binnen** een activiteit en er is ontwikkeling in het opstarten van **nieuwe** activiteiten. Beide kunnen een verandering in bedrijfsvorm, arbeid en inkomsten teweegbrengen. Bij de agrarische activiteiten is er vaak ontwikkeling binnen de activiteit, zoals schaalvergroting. Bij MFL activiteiten kan er ook binnen een activiteit ontwikkeling plaatsvinden: het uitbouwen van één MFL activiteit. In deze paragraaf de volgende subparagrafen:

§3.2.1 Overzicht ontwikkeling MFL activiteiten; geeft een overzicht van alle bedrijven en hun patroon van opvolging van de verschillende activiteiten door de jaren heen.

§3.2.2 Categorieën in starttijd en aantal MFL activiteiten; geeft een overzicht van de categorieën die zijn te onderscheiden in de populatie als je kijkt naar ontwikkeling van het aantal MFL activiteiten. Deze categorieën worden versterkt met kwalitatieve data.

§3.2.3 Inschatting ontwikkeling van de agrarische en MFL activiteiten door ondernemers; gaat in op de Inschatting ontwikkeling van de agrarische en MFL activiteiten. Het geeft een overzicht van wat er op dit moment aan de gang is op de bedrijven en wat de plannen voor de toekomst zijn. Het zijn veel al uitwerkingen van vragen die in de enquête zijn gesteld: **ontwikkeling van de productiefactoren** in de agrarische en MFL activiteiten; overzicht van de **investeringsgedrag** sinds de start MFL activiteiten en **investeringsplannen** van de ondernemers.

3.2.1 Overzicht ontwikkeling MFL activiteiten

In deze subparagraaf een overzicht van het patroon van opvolging van de MFL activiteiten. In de Tabel 3.16 Patroon van opvolging verschillende MFL- activiteiten tabel wordt het **totaal aantal MFL activiteiten** per bedrijf, de **startactiviteit**, de **vervolgactiviteiten** en de **levensduur van de eerste MFL activiteit** (2010-19dd) weergegeven. In de tabel is tevens te zien met hoeveel en welke activiteiten ondernemers beginnen en hoeveel en welke activiteiten daar op volgen (voor analyse van welke combinaties van activiteiten zie 3.5 Verknoping van de activiteiten).

De ondernemers hebben minimaal één MFL activiteit en maximaal zes MFL activiteiten met een gemiddelde van ruim drie MFL activiteiten per bedrijf. In de tabel kan je zien dat het gros van de bedrijven met één of twee activiteiten begint, waarna na van loop van tijd nog een aantal activiteiten bijkomen. Van de eerst ontplooide MFL activiteit(en) is de levensduur gegeven, met een minimum van twee jaar, een maximum van veertig jaar en een gemiddelde levensduur van iets minder dan 15 jaar. Er zijn vijf bedrijven waar al een traditie was van MFL activiteiten voor de bedrijfsovername van de huidige ondernemers. Er zijn tien bedrijven die langer dan elf jaar MFL activiteiten hebben, vier bedrijven tussen de vijf en zeven jaar MFL activiteiten en vijf bedrijven twee tot drie jaar MFL activiteiten ontplooiën.

Ondernemers starten met één activiteit waarna in zes gevallen meerdere activiteiten volgen in de loop der jaren. Vier ondernemers zijn in één keer met drie of meer MFL activiteiten gestart en één ondernemer met zes activiteiten tegelijk. Drie ondernemers zijn de afgelopen zeven jaar begonnen met drie activiteiten of meer. In § 3.2.3 een verdere analyse van starttijd en aantal MFL activiteiten.

Tabel 3.16 Patroon van opvolging verschillende MFL- activiteiten

Totaal aantal MFL activiteiten	Startactiviteit(en) en startjaar (N=19)		1 ^e Vervolg activiteit(en) startjaar		2 ^e Vervolg activiteit en startjaar		3 ^e , 4 ^e , 5 ^e Vervolg activiteit(en) en startjaar	Levensduur 1e MFL activiteit (2010- 19dd)
1	HV	1972						38
1	KO	2004						6
1	KO	2008						2
2	HV	1970	E	2002				40
2	AN+Z	2008						2
2	Z + KO	2008						2
2	HV	2005	AT	2006				5
2	HV + AT	1999						11
2	Z	1999	AN	2005				11
3	SP+ a.	1993	b.	2005				17
3	SP	1986	HV + SP	1992	AT	1993		24
3	AN + AT+ c.	2007						3
4	SP+HV+E	1987	b.	Nb.				23
4	SP+AT	2004	HV + d.	2008				6
5	SP+HV	1970	e.	1989	AN	1999	c. (2004) + E (2010)	40
5	AN	1993	SP+HV+E	1996	Z	2006		17
5	SP+HV+E+AT	2003	Z	2009				7
6	AN	1982	SP	1990	Z	1999	AT (2000)+ f. (2002) + E(2007)	28
6	AN+HV+Z+E+AT+KO	2008						2
Nb: startjaar niet bekend SP: Streekeigen productie HV: Huisverkoop Z : Zorgactiviteiten E: Educatieve activiteiten AT: Agro-toerisme AN: Agrarisch natuurbeheer KO: Kinderopvang Kleine letters: 'Andere' MFL activiteiten a: Accommodatie buitenlands werknemers (2x) b: Windenergie (2x) c: Caravanstalling (2x) d: Verwerken agrarische producten voor derden e: Onderhoud festival terrein f: Paardenpension								

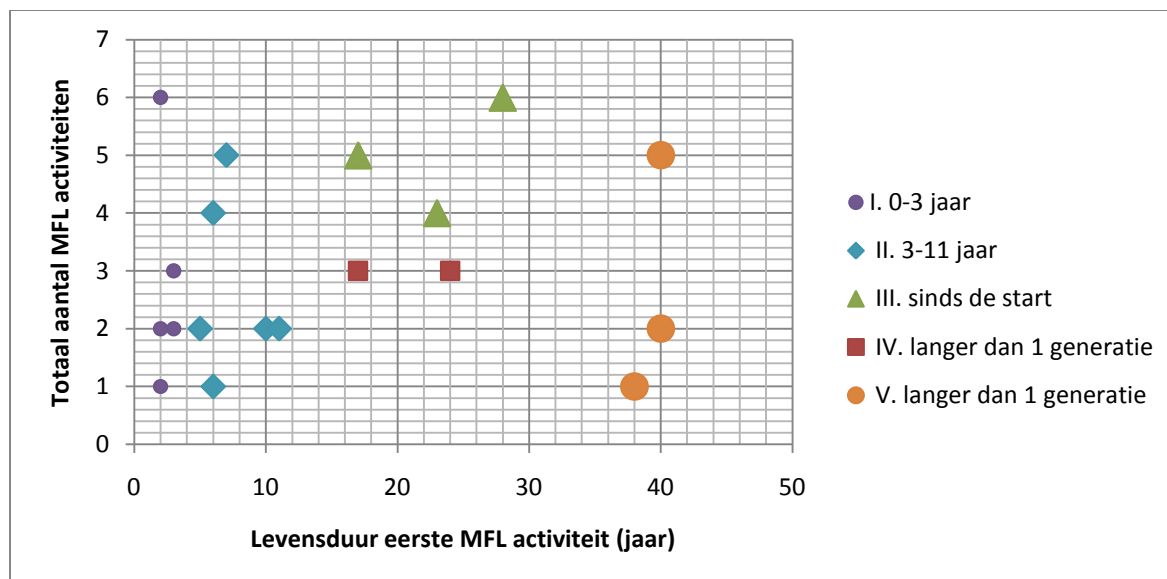
3.2.2 Categorieën in starttijd en aantal MFL activiteiten

Deze subparagraaf geeft een beeld van de **ontwikkeling van het aantal MFL activiteiten** op de bedrijven en de daarbij **kenmerkende uitspraken van de ondernemers**. Gekeken is of er ook enige patronen in ontwikkeling van MFL activiteiten zijn te ontdekken. Daarvoor is de **Levensduur van de eerste MFL activiteit** uitgezet tegen het **totaal aantal MFL activiteiten**⁷ (zie **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**). Daarnaast heb ik naar de **kwalitatieve data** gekeken. Hierin viel op dat 'voorgaande generatie van ondernemers die zijn begonnen met de MFL activiteiten' een onderscheidende factor is. Vervolgens zijn de bedrijven ingedeeld in categorieën van de **ontwikkeling van het aantal MFL activiteiten over de tijd** hierin zijn vier verschillende ontwikkelingspaden onderscheiden. In §3.3 is meer te lezen over de drijfveren van de ondernemers en de aanleiding om met de MFL activiteiten te beginnen en verder te ontwikkelen.

Levensduur en generaties

Op basis van de spreiding in de figuur 3.1 en kwalitatieve data is een indeling te maken van de levensduur van de MFL activiteiten en de generatie van ondernemers die aan MFL activiteiten doen, zie figuur 3.1. Tot de volgende categorieën is gekomen:

- I. Starttijd MFL activiteiten 0-3 jaar (N=5)
- II. Starttijd MFL activiteiten 3-11 jaar (N= 6)
- III. Sinds de start van het bedrijf MFL activiteiten (N=3)
- IV. Langer dan 1 generatie MFL activiteiten maar recenter het bedrijf over genomen (N=2)
- V. Langer dan 1 generatie MFL activiteiten maar zelf meer dan 30 jaar MFL activiteiten (N=3)

Figuur 3.1 Overzicht levensduur eerste MFL activiteiten en generatie gestart met MFL activiteiten

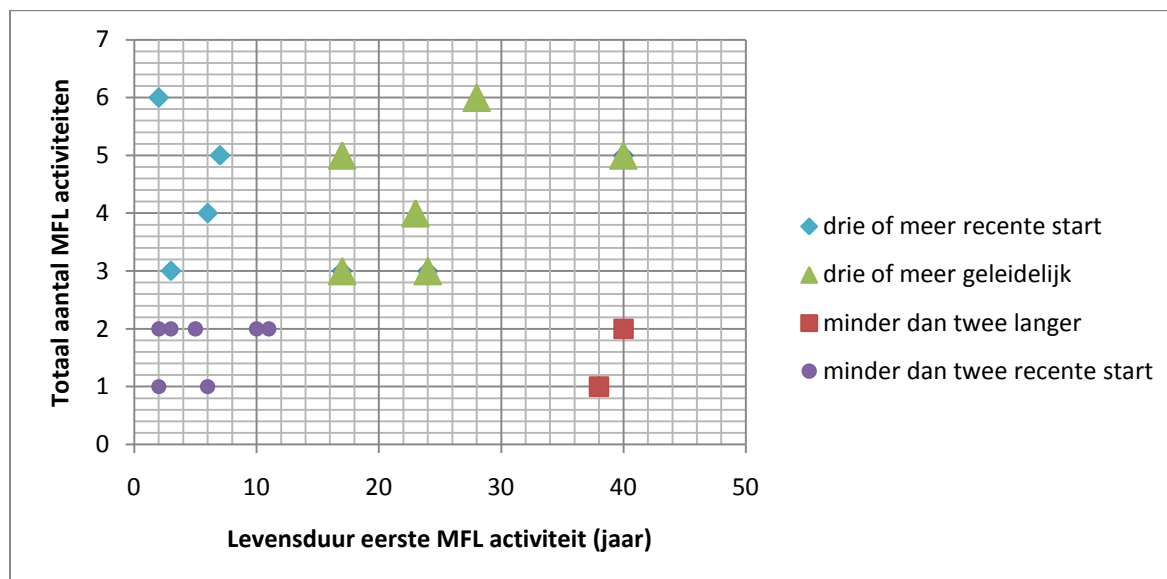
Of de voorgaande generatie ondernemers al met MFL activiteiten zijn begonnen heeft van invloed op de huidige generatie ondernemers. Het kan zijn dat de eerdere ervaring van de ondernemers van invloed is

⁷ Soms zijn 'andere' MFL activiteiten mee genomen in het totaal aantal MFL activiteiten en soms ook niet. Deze beoordeling is overgenomen van de onderzoekers van het project 'dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw in Nederland'. Het hangt van de intensiteit van de 'andere' MFL activiteit af of deze is mee genomen in het totaal aantal MFL activiteiten.

op de huidige keuze van MFL activiteiten. Meer informatie over generaties van ondernemers is te lezen in §3.4 Bedrijfs- en organisatie vorm, onder andere over de inrichting van de arbeid en bedrijfsopvolging.

Ontwikkeling aantal MFL activiteiten in tijd

Het **totaal aantal MFL activiteiten** is op verschillende manieren ontstaan op de bedrijven. Er zijn bedrijven die met één of twee activiteiten starten en er is een groep bedrijven die gelijk met drie of meer MFL activiteiten start. Daarnaast zijn er bedrijven die geleidelijk meer MFL activiteiten ontplooiën over de jaren heen en er zijn bedrijven die bij één of twee zullen laten. In figuur 3.2 zijn de categorieën weergegeven die in de populatie is gevonden. In §3.5 verknoping van de activiteiten wordt nader in gegaan op het aantal MFL en de synergie effecten tussen verschillende activiteiten.

Figuur 3.2 Categorieën levensduur eerste MFL activiteiten en aantal activiteiten

Vier categorieën en drie ontwikkelingspaden

In figuur 3.2 zijn vier categorieën te onderscheiden bij de bedrijven:

- 1) Het geleidelijk uitbouwen en uitdiepen van MFL activiteiten over de jaren heen tot drie of meer MFL activiteiten;
- 2) Met drie of meer MFL activiteiten beginnen;
- 3) Met één of twee MFL activiteiten beginnen en het daar bij houden;
- 4) Met één of twee MFL activiteiten beginnen en het is onduidelijk welk ontwikkelingspad ze gaan volgen in de toekomst. Deze bedrijven kunnen de MFL activiteiten geleidelijk uitbouwen of beperken.

Er zijn dus **drie belangrijke ontwikkelingspaden** te onderscheiden

- a. Pad van geleidelijk uitbouwen en ontplooiën van MFL activiteiten;
- b. Pad van snelle uitbouw MFL activiteiten;
- c. Pad van beperken van MFL activiteiten.

Bij categorie 4 is het nog onduidelijk of ze voor ontwikkelingspad a of c houden.

Hieronder meer details over deze vier **categorieën en hun ontwikkelingspaden** versterkt met **kwalitatieve data**.

1. Geleidelijk uitbouwen en ontplooiën van MFL activiteiten

In tabel 3.22 zijn de zes bedrijven weergegeven die zich over langere tijd geleidelijk meerdere MFL zijn begonnen. Bij de meeste bedrijven is te zien dat ze hun MFL activiteiten over de jaren heen uitbreiden. Deze bedrijven kan je aan de hand van de kwalitatieve data weer indelen in twee groepen.

- Sinds hun start van het agrarische bedrijf begonnen met MFL activiteiten (N=3)
- Traditie van MFL activiteiten voor de bedrijfsovername met meer dan drie MFL activiteiten (N=3)

Deze twee groepen worden hieronder nader beschreven.

Tabel 3.17 Overzicht bedrijven die langere tijd MFL activiteiten hebben

Totaal aantal MFL activiteiten	Startactiviteit(en) en startjaar (N=19)		1 ^e Vervolg activiteit(en) startjaar		2 ^e Vervolg activiteit en startjaar		3 ^e , 4 ^e , 5 ^e Vervolg activiteit(en) en startjaar	Levensduur 1e MFL activiteit (2010-19dd)
3	SP+ a.	1993	b.	2005				17
3	SP	1986	HV + SP	1992	AT	1993		24
4	SP+HV+E	1987	b.	Nb.				23
5	AN	1993	SP+HV+E	1996	Z	2006		17
5	SP+HV	1970	e.	1989	AN	1999	c. (2004) + E (2010)	40
6	AN	1982	SP	1990	Z	1999	AT (2000)+ f. (2002) + E(2007)	28
Nb: startjaar niet bekend SP: Streekeigen productie HV: Huisverkoop Z : Zorgactiviteiten E: Educatieve activiteiten AT: Agro-toerisme AN: Agrarisch Natuurbeheer KO: Kinderopvang Kleine letters: 'Andere' MFL activiteiten a: Accommodatie buitenlands werknemers (2x) b: Windenergie (2x) c: Caravanstalling (2x) d: Verwerken agrarische producten voor derden e: Onderhoud festival terrein f: Paardenpension								

Traditie van MFL activiteiten voor de bedrijfsovername met meer dan drie MFL activiteiten (N=3)

De keuze van ondernemers om MFL te hebben kan beïnvloed zijn door de **geschiedenis van het bedrijf**. Er kunnen al MFL activiteiten aanwezig zijn geweest voor de overname van het bedrijf. De **generatie voor de huidige ondernemers** zijn begonnen met de MFL activiteiten. Hier door zijn er **ervaringen** opgedaan met MFL activiteiten en is er een klanten kring opgebouwd waarbij bij uitbreiding van de MFL activiteiten gebruik van gemaakt kan worden. Er zijn een aantal bedrijven waarvan de voorgaande generatie (vaak de grootmoeder) al is begonnen met huisverkoop en of streekeigen productie, soms op kleine schaal. De huidige ondernemer heeft deze traditie voortgezet en uitgebreid en aangepast. Voor een aantal bedrijven geldt dat de voorgaande generatie de traditie van huisverkoop heeft mee genomen van het vaste land en hebben voortgezet zodra de boerderij in de nieuwe polder op poten was gezet.

Bedrijven gelegen in de Noordoostpolder:

'De Polderboerderij is in 1952 opgeleverd als gemengd bedrijf. Er vindt al vijftig jaar huisverkoop plaats van de eigen aardappels en uien.'

'Huisverkoop hebben we al vijfendertig tot veertig jaar, mijn ouders zijn er vroeger al mee begonnen.'

Bedrijven gelegen in de Flevopolder:

'Ik kom uit een echte kaasfamilie.'

'In jaren zeventig is oma begonnen met een winkel, eerst met losse verkoop toen later steeds uitgebreid.'

In één geval geeft de ondernemer aan waarom zijn ouders met de MFL activiteiten zijn begonnen:

'De kaasproductie is ontstaan omdat mijn moeder graag iets voor zichzelf wilde hebben.'

De volgende ondernemer geeft aan in hoeverre huisverkoop is veranderd in de loop der jaren:

'Vroeger waren er grote gezinnen die kochten grote hoeveelheden aardappels, uien en peren. Nu hebben ze het assortiment verbreed zodat mensen blijven komen en de winkel moet een assortiment bieden dat mensen er voor omrijden.'

Ze hebben de winkel langzaam opgebouwd:

'Als je nu met winkel begint moet je gelijk groot beginnen, of iemand moet drie jaar met weinig inkomen willen doen.'

Uitbouwen van één MFL activiteit

Bij het volgende bedrijf zie je duidelijk dat er al enige ervaring was opgedaan met extensieve huisverkoop en vervolgens een keus is gemaakt om fulltime thuis te werken. Bij dit bedrijf zie je duidelijk dat er in de loop der tijd steeds meer activiteiten zijn bij gekomen binnen de MFL activiteit agro-toerisme:

'Ongeveer tien jaar geleden heeft de ondernemster een keus gemaakt: of baan buitenshuis of vol op het bedrijf werken: dat laatste is het dus geworden (mede i.v.m. met kinderen) en is de huisverkoop sterk uitgebreid en er zijn in de loop van de tijd andere activiteiten bijgekomen. Er vindt ook al vijftig jaar huisverkoop plaats van de eigen aardappels en uien (extensief).'

Hieronder een overzicht van de verschillende activiteiten die in de loop der jaren zijn begonnen.

Verskillende activiteiten agro-toerisme:	Activiteit sinds:
bloemschikcursussen	10 jaar (toen ruimte gebouwd)
kinderfeestjes	10 jaar
tulpenpluktuin	10 jaar
maïsdoolhof	10 jaar
ruimte-verhuur	5 jaar
ontvangst groepen	3 jaar (nieuwe ruimte)
terras	3 jaar
maaltijden, buffetten, BBQ's e.d.	3 jaar

Sinds hun start van het agrarische bedrijf begonnen met MFL activiteiten (N=3)

Je ziet dat deze bedrijven een **groot aantal** MFL activiteiten hebben ontplooid of de activiteiten behoorlijk hebben **uitgebouwd**. Deze bedrijven hebben gelijk vanaf het begin zich niet alleen op primaire agrarische productie willen richten.

Dat er na van loop van tijd meerde MFL activiteiten worden ontplooid of uitgediept geldt niet alleen voor de MFL activiteiten maar ook voor de agrarische activiteiten in sommige gevallen. Het volgende bedrijf dat met compagnons werkt omschrijft het als volgende:

‘De productie activiteiten op het bedrijf hangen vaak af van de mensen die er zijn, zo waren er ooit ook geiten.’

Dit bedrijf heeft in zijn drieëntwintigjarige bestaan drie MFL activiteiten opgezet: streekeigen productie, huisverkoop en educatie. Maar dit geeft nog niet de ware omvang van het bedrijf weer, waar met vijf compagnons en externe arbeid de melkveehouderij, kaasmakerij, groenteteelt en verwerking en logistiek wordt gerund.

2. Snelle uitbouw MFL activiteiten

In tabel 3.23 Overzicht bedrijven die meteen of vrij snel drie of meer MFL activiteiten zijn begonnen, daarvan zijn er vier bedrijven in de populatie. Veel van deze bedrijven doen aan het ontvangen van mensen op hun bedrijf in de vorm van agro-toerisme en huisverkoop.

Tabel 3.18 Overzicht bedrijven die meteen of vrij snel drie of meer MFL activiteiten zijn begonnen

Totaal aantal MFL activiteiten	Startactiviteit(en) en startjaar (N=19)		1 ^e Vervolg activiteit(en) startjaar	2 ^e Vervolg activiteit en startjaar	3 ^e , 4 ^e , 5 ^e Vervolg activiteit(en) en startjaar	Levensduur 1e MFL activiteit (2010-19dd)
3	AN + AT+ c.	2007				3
4	SP+AT	2004	HV + d.	2008		6
5	SP+HV+E+AT	2003	Z	2009		7
6	AN+HV+Z+E+AT+KO	2008				2
SP: Streekeigen productie HV: Huisverkoop Z: Zorgactiviteiten E: Educatieve activiteiten AT: Agro-toerisme AN: Agrarisch natuurbeheer KO: Kinderopvang Kleine letters: ‘Andere’ MFL activiteiten c: Caravanstalling (2x) d: Verwerken agrarische producten voor derden						

Deze bedrijven zijn **recent gestart** met MFL activiteiten, maar sommigen lang genoeg dat ze een ontwikkeling hebben doorgemaakt. Ze hebben de activiteiten **uitgebreid** en **afgestoten**. Maar ze hebben allen overeen dat ze ‘uit het niets’ zijn begonnen.

‘We zijn zeven jaar geleden begonnen met kaas maken. Ze hebben een zuivelbedrijf overgenomen die moest stoppen i.v.m. de mond en klauw zeer epidemie. De verschillende kaas recepten hebben ze met behulp van familie ontwikkeld. Ze hebben een aantal familie leden die erg geïnteresseerd zijn in eten, ‘het Bourgondische’ zoals ze het zelf noemen. Een broer van de

familie is kok en heeft de tomaten kaas ontwikkeld. Kaas maken kan je leren maar smaak moet je liggen'.

3. Beperken van MFL activiteiten

In tabel 3.21 een overzicht van de twee bedrijven waarvan de **generatie voor deze ondernemers** al met de MFL activiteiten zijn begonnen. Deze ondernemers hebben het bij één belangrijke activiteit gehouden.

Tabel 3.19 Overzicht bedrijven die het op lange termijn bij twee MFL activiteiten laten

Totaal aantal MFL activiteiten	Startactiviteit(en) en startjaar (N=19)		1 ^e Vervolg activiteit(en) startjaar		2 ^e Vervolg activiteit en startjaar		3 ^e , 4 ^e , 5 ^e Vervolg activiteit(en) en startjaar	Levensduur 1e MFL activiteit (2010-19dd)
1	HV	1972						38
2	HV	1970	E	2002				40
SP: Streekeigen productie HV: Huisverkoop								

4. Onduidelijk welk ontwikkelingspad ze gaan volgen

In tabel 3.23 overzicht bedrijven die met één tot twee activiteiten zijn begonnen en waarvan de vraag is of ze het bij **één of twee activiteiten zullen laten** of geleidelijk hun MFL activiteiten zullen **uitbouwen**.

Tabel 3.20 Overzicht bedrijven die met 1-2 activiteiten zijn begonnen

Totaal aantal MFL activiteiten	Startactiviteit(en) en startjaar (N=19)		1 ^e Vervolg activiteit(en) startjaar		2 ^e Vervolg activiteit en startjaar		3 ^e , 4 ^e , 5 ^e Vervolg activiteit(en) en startjaar	Levensduur 1e MFL activiteit (2010-19dd)
1	KO	2004						6
1	KO	2008						2
2	HV + AT	1999						11
2	Z	1999	AN	2005				10
2	HV	2005	AT	2006				5
2	AN+Z	2008						2
2	Z + KO	2008						2
HV: Huisverkoop Z: Zorgactiviteiten AT: Agro-toerisme AN: Agrarisch natuurbeheer KO: Kinderopvang								

De bedrijven die in deze steekproef twee tot drie jaar bezig zijn, hebben zich voornamelijk gericht op de kinderopvang en de zorg (vier bedrijven). Een ander bedrijf dat zes jaar bezig is, en het eerste kinderopvang op de boerderij was in Flevoland, is klein begonnen en heeft zich langzaam uitgebreid.

'Ik ben begonnen als gastouder (opvang kinderen aan huis). Zelf heb ik geen kinderen en kom ik uit de stad. Ik wilde eerst kijken of het leven op het platteland mij beviel. Toen het goed ging, heb ik de unit gebouwd en ben ik gaan uitbreiden.'

Deze recente opkomst van kinderopvang en zorg geeft aan dat deze tak van sport sterk in opkomst is. Vaak worden de kinderopvang en zorgactiviteiten gedragen door de vrouw. De vrouw heeft in deze vaak sterke drijfveren om met de MFL activiteiten te beginnen (zie paragraaf over drijfveren).

Reden voor niet verder ontwikkelen MFL activiteiten

Er zijn ook ondernemers die hun MFL activiteiten niet verder willen ontwikkelen. De volgende ondernemers met zorgactiviteiten willen met de zorgactiviteiten niet heel erg groeien. Dat ziet voornamelijk de man niet zitten:

‘Ik zit daar niet op te wachten.’

De ondernemers zeggen heel duidelijk dat ze ook weer met de zorg willen kunnen stoppen als het niet meer past.

‘Ik heb altijd gezegd dat ik met mijn vijftigste wil stoppen. Het is niet verstandig om vlak voor het einde van je carrière nog hele grote dingen te doen.’

Eén ondernemer is al wat langer tijd bezig met de MFL activiteit, namelijk tien jaar. Deze ondernemer is door omstandigheden met de MFL activiteiten begonnen en heeft geen wens deze zorgactiviteit uit te breiden. Zijn agrarische activiteiten is de belangrijkste activiteit van zijn bedrijf.

Wat af te leiden valt uit deze vier categorieën

Bedrijven met een recentere start hebben een grotere verscheidenheid in **aantal** (hoeveelheid) MFL activiteiten. Een paar bedrijven **starten met meerdere** MFL activiteiten. De opeenvolging van nieuwe MFL activiteiten over de jaren lijkt ook sneller te verlopen in vergelijking met de ondernemers die al langer dan elf jaar MFL activiteiten ontplooiën. Het ene bedrijf begint met één MFL activiteit en breidt het aantal MFL activiteiten langzaam uit, andere bedrijven starten in één keer met meerdere MFL activiteiten. Bedrijven die in een keer beginnen met meerder activiteiten starten als het ware een **nieuw bedrijfsmodel**, deze bedrijven kunnen niet meer snel terug als ze deze weg hebben ingeslagen.

Bedrijven die met **één activiteit** beginnen en hierbij blijven, zijn vaak een activiteit van de vrouw (zorg en kinderopvang). Er zijn bedrijven die een langzame uitbouw van MFL activiteiten hebben, van het een komt het ander. Ze zijn geleidelijk ergens naar toe gegroeid.

De bedrijven die recent zijn gestart met MFL activiteiten starten vaker met meerdere MFL activiteiten tegelijk. Deze bedrijven zien dat verschillende MFL activiteiten elkaar versterken. Ze zetten als het ware in op een geheel **nieuw bedrijfsmodel**. Een aantal bedrijven die langer dan elf jaar met MFL activiteiten bezig zijn hebben deze activiteiten **over de jaren heen** steeds uitgebreid.

Het is lastig eenduidige conclusies te trekken over de **categorieën van de starttijd en aantal MFL activiteiten**. Er zijn vele uitzonderingen en de figuren laten niet de intensiteit van de MFL activiteiten zien. Bovendien wordt de intensiteit van de agrarische activiteiten niet weergegeven.

In hoeverre hangen de categorieën samen met kenmerken binnen de andere aspecten

De vraag rijst of deze vier categorieën in ontwikkelingspatronen **overeenkomstige kenmerken** hebben met de aspecten: Drijfveren en aanleiding MFL activiteiten, bedrijfs- en organisatievorm en verknoping van de activiteiten. Door de veelheid aan ander materiaal is hier niet verder op ingegaan in dit onderzoek wel is er meer over deze aspecten te lezen in §3.3, §3.4 en §3.5.

Samenvattend: Ontwikkeling van het aantal MFL activiteiten

Er zijn vier categorieën te onderscheiden bij de bedrijven:

- 1) Het geleidelijk uitbouwen en uitdiepen van MFL activiteiten over de jaren heen tot drie of meer MFL activiteiten;
- 2) Met drie of meer MFL activiteiten beginnen;
- 3) Met één of twee MFL activiteiten beginnen en het daar bij houden;
- 4) Met één of twee MFL activiteiten beginnen en het is onduidelijk welk ontwikkelingspad ze gaan volgen in de toekomst. Deze bedrijven kunnen de MFL activiteiten geleidelijk uitbouwen of beperken.

Er zijn **drie belangrijke ontwikkelingspaden** te onderscheiden:

- a. Pad van geleidelijk uitbouwen en ontplooiën van MFL activiteiten;
- b. Pad van snelle uitbouw MFL activiteiten;
- c. Pad van beperken van MFL activiteiten.

Bij categorie 4 is het nog onduidelijk of deze ondernemers voor ontwikkelingspad a of c kiezen.

Het lijkt er op dat ondernemers met een recentere starttijd van MFL activiteiten sneller op een volgende MFL activiteiten hebben.

3.2.3 Inschatting ontwikkeling van de agrarische en MFL activiteiten door ondernemers

In deze subparagraaf een uitwerkingen van vragen die in de enquête zijn gesteld over de ontwikkeling van **productiefactoren** van de agrarische en MFL activiteiten en het **investeringsgedrag** sinds de start van de MFL activiteiten. Tevens een de uitwerking van de vraag over de **investeringsplannen** van de ondernemers.

Groei van de MFL activiteit(en) sinds de start MFL activiteiten

In Tabel 3.21 Ontwikkeling van de MFL activiteit(-en) sinds de start is af te lezen dat de meeste MFL activiteiten zijn gegroeid in omzet en arbeidsinzet sinds hun start, met respectievelijk 89% en 79%. Geen enkel bedrijf heeft een afname in MFL activiteiten. 11% van de bedrijven heeft een stabilisatie van de totale omzet uit MFL activiteiten en 21% (4 bedrijven) van de bedrijven hebben een stabilisatie in arbeidsinzet in de MFL activiteiten.

Voor de meeste bedrijven die met MFL activiteiten beginnen worden deze activiteiten vaak uitbreiden.

Wat je in omzet en arbeidinzet kan terug zien met een groei van 89% en 79% .

Het kan ook zijn dat een MFL activiteit na een aantal jaren beter gaat lopen zodat de omzet stijgt, dat ze als het ware in de begin / opstart fase zaten.

Tabel 3.21 Ontwikkeling van de MFL activiteit(-en) sinds de start

	Groei (30 — >50%)	Stabilisatie (0 - +10%)	Afname (<-50 — -30%)
Omzet totale MFL activiteiten	89%	11%	-
Arbeidsinzet totale MFL activiteiten	79%	21%	-

Groei en stabilisatie van de primaire agrarische productie sinds de start MFL activiteiten

De onderstaande Tabel 3.22 Ontwikkeling van de primaire agrarische productie sinds de start van MFL activiteiten geeft weer op welke wijze de omvang van de primaire agrarische productie zich ontwikkeld heeft sinds de start van MFL activiteiten op gebied van grondbezit, grondgebruik, omzet en arbeidsinzet. Voor grondbezit geeft 84% van de bedrijven aan dat er groei en stabilisatie plaats heeft gevonden (voor beide 42%). 58% en 43% van de bedrijven geeft aan dat er groei is bij grondgebruik en omzet. Bij arbeidsinzet is er bij 47% van de bedrijven een stabilisatie en 27% van de bedrijven groeien sinds ze zijn begonnen met MFL activiteiten. Over het algemeen is er bij de ontwikkeling van MFL activiteiten stabilisatie en groei van de primaire agrarische productie bij de geïnterviewde bedrijven. Bij iets minder dan één derde van de bedrijven is er een afname in agrarische activiteiten. Zie ook investeringsgedrag en percentage inkomen uit de verschillende activiteiten.

Tabel 3.22 Ontwikkeling van de primaire agrarische productie sinds de start van MFL activiteiten

	Groei (30 — >50%)	Stabilisatie (0 — 10%)	Afname (<-50 — -30%)
Grondbezit	42%	42%	16%
Grondgebruik (dus inclusief pacht e.d.)	58%	21%	21%
Omzet	43%	32%	26%
Arbeidsinzet	27%	47%	26%

Investeringsgedrag sinds de start MFL activiteiten

De ondernemers is gevraagd naar hun bedrijfsinvesteringen sinds de start van MFL activiteiten (zie Tabel 3.23 Bedrijfsinvesteringen). Ongeveer de helft (58%) van de ondernemers heeft sterk geïnvesteerd (>€50.000/jr.) in de agrarische activiteit. Tevens heeft ongeveer de helft (53%) sterk geïnvesteerd in de MFL activiteiten sinds de start van MFL activiteiten. 16% van de ondernemers heeft nauwelijks geïnvesteerd in de agrarische en 11% nauwelijks in de MFL activiteiten. Uit de gegevens blijkt dat de ondernemers in beide activiteiten blijven investeren als ze begonnen zijn met MFL activiteiten.

Tabel 3.23 Bedrijfsinvesteringen

	Sterk geïnvesteerd (> 50.000 €/jr)	Beperkt geïnvesteerd (10-50.000 €/jr)	Nauwelijks geïnvesteerd (<10.000 €/jr)
Agrarische activiteiten	58%	26%	16%
MFL activiteiten (totaal)	53%	37%	11%

Investeringsplannen

Er is de ondernemers gevraagd naar hun investeringsplannen voor de komende 5-10 jaar (zie Tabel 3.24). Voor de agrarische activiteiten geeft 79% van de ondernemers aan dat er een geleidelijke en forse uitbreidingsplannen (€10-50.000/jr en >€ 50.000/jr) zijn. Voor de MFL activiteiten als geheel geeft 63% van de ondernemers aan dat er geleidelijke en forse uitbreidingsplannen zijn de komende 5-10 jaar. 21% van de ondernemers heeft weinig investeringsplannen voor de agrarische activiteiten en 37% (7 bedrijven) heeft weinig investeringsplannen voor de MFL activiteiten de komende 5-10 jaar.

De investeringsplannen voor de komende 5-10 jaar liggen voor de agrarische activiteiten hoger met 79% van de ondernemers met forse en geleidelijke uitbreidingsplannen en voor de MFL activiteiten hebben 63% van de ondernemers forse en geleidelijke uitbreidingsplannen.

Tabel 3.24 investeringsplannen

	Forse uitbreidingsplannen (>50.000/jr)	Geleidelijke uitbreiding (10-50.000/jr)	Weinig investeringsplannen (<10.000/jr)
Agrarische activiteiten	21%	58%	21%
MFL activiteiten als geheel	26%	37%	37%

Samenvattend: Inschatting ontwikkeling van de agrarische en MFL activiteiten door ondernemers

De bedrijven hebben een **groei in omzet en arbeidsinzet** van de **MFL activiteiten**, een paar hebben een stabilisatie maar er is geen afname in omzet en arbeidsinzet sinds de ondernemers zijn begonnen met MFL activiteiten. Bij meer dan twee derde van de geïnterviewde bedrijven is er bij de **stabilisatie en groei** van de **primaire agrarische productie**. Bij iets minder dan één derde van de bedrijven is er een afname in agrarische activiteiten. Uit de gegevens blijkt dat het merendeel van de ondernemers in zowel de agrarische als de MFL activiteiten blijven investeren als ze begonnen zijn met MFL activiteiten. Over het **investeringsgedrag sinds de start van de MFL activiteiten** blijkt dat het merendeel van de ondernemers in beide activiteiten blijven investeren als ze begonnen zijn met MFL activiteiten (2 tot 3 ondernemers nauwelijks geïnverteerd). De **investeringsplannen** voor de komende 5-10 jaar voor de **agrarische activiteiten** met 79% van de ondernemers met **forse en geleidelijke uitbreidingsplannen** en voor de **MFL activiteiten** hebben 63% van de ondernemers **forse en geleidelijke uitbreidingsplannen**. Over het algemeen kan gezegd worden dat de agrarische activiteiten belangrijk blijven voor de ondernemers. De ondernemers hebben de plannen om blijvend in de agrarische activiteiten te investeren er blijkt dat er bij de meeste bedrijven geen enkele afname in de landbouw optreedt als agrarische ondernemers beginnen met MFL activiteiten. Het merendeel van de ondernemers wil tevens **geleidelijk en fors investeren in de MFL activiteiten**.

3.3 Drijfveren en aanleiding MFL activiteiten

Drijfveren bepalen in grote mate hoe een bedrijf er uit ziet en welke keuzes de ondernemers maken, echter hoe een bedrijf is ingericht kan ook op toevalligheden berusten. Van de bedrijven heeft 74% ervaring opgedaan door in het klein te experimenteren met MFL activiteiten voordat deze werden gestart (uit vraag over *persoonlijke eigenschappen*). De ondernemers is gevraagd in welke mate bepaalde drijfveren een rol hebben gespeeld om met de verschillende nieuwe activiteiten te beginnen (zie tabel Tabel 3.25 Drijfveren bij start MFL activiteiten). In de tabel zijn de drijfveren gerangschikt op de meest ontwikkelde drijfveren. De percentages geven aan hoeveel procent van de ondernemers deze drijfveren in (zeer) hoge mate hebben ontwikkeld.

Tabel 3.25 Drijfveren bij start MFL activiteiten

Drijfveren	In (zeer) hoge mate
Wens om burgers meer in contact te brengen met de agrarische sector	63%
Behoefte aan aanvullend inkomen	53%
Behoefte aan meer contact met consument / burgers / stedelingen	53%
Wil zelf meer invloed hebben op de afzet van de producten tot aan de consument	53%
Behoefte aan eigen inkomensactiviteit bij partner / gezinslid	47%
Behoefte om meer greep te krijgen op eigen bedrijfsontwikkeling	42%
Risicospreiding over meerdere activiteiten	37%
Behoefte om een goede invulling te geven aan beschikbare arbeid	26%
Interessante subsidieregeling	26%
Behoefte om bedrijfsovernameperspectieven te vergroten	16%
Nieuwe marktpotenties drongen zich min of meer automatisch op	16%
Inspirerende voorbeelden uit eigen omgeving	16%
Actieve ondersteuning vanuit de omgeving	-

De sterkst ontwikkelde drijfveer, met drieënzestig procent, is de 'wens om burgers meer in contact te brengen met de agrarische sector'. Iets meer dan de helft van de ondernemers, drieënvijftig procent, heeft de volgende drijfveren in hoge mate gewaardeerd: 'behoefte aan aanvullend inkomen', 'behoefte aan meer contact met consument / burgers / stedelingen' en 'de wil om zelf meer invloed te hebben op de afzet van de producten tot aan de consument'.

Kort samengevat kan je stellen dat de ondernemers graag de maatschappij en de agrarische sector samen willen brengen en dat ze het verkrijgen van inkomsten uit het bedrijf als belangrijke drijfveren zien voor de start van MFL activiteiten. Externe factoren blijken minder belangrijk zoals: 'inspirerende voorbeelden uit eigen omgeving', 'actieve ondersteuning vanuit de omgeving' en 'interessante subsidieregeling'.

De drijfveren gepresenteerd in de bovenstaande tabel zijn onder te verdelen in drie categorieën:

- Behoefte aan 'anders te boeren' (§ 3.3.1)
- Bedrijfsinterne overwegingen (§ 3.3.2)
- Externe stimuli (§ 3.3.3)

In deze paragraaf wordt nader uiteengezet welke drijfveren onder deze categorieën vallen en hoeveel procent van de ondernemers een categorie hoog heeft gewaardeerd. Aan het eind van de paragraaf wordt ingegaan op de ondernemers die multifunctionele activiteiten zijn gaan ontplooiën door toevalligheden (§3.3.4). De drijfveren worden nader beschreven met kwalitatieve data uit de interviews.

3.3.1 Behoeftte aan 'anders te boeren'

De categorie 'behoefte aan 'anders te boeren' bestaat uit de volgende drijfveren die een rol hebben gespeeld om met de verschillende nieuwe activiteiten te beginnen:

- Wens om burgers meer in contact te brengen met de agrarische sector 63%
- Wil zelf meer invloed hebben op de afzet van de producten tot aan de consument 53%
- Behoeftte aan meer contact met consument / burgers / stedelingen 53%
- Behoeftte om meer greep te krijgen op eigen bedrijfsontwikkeling 42%

Van de geïnterviewde ondernemers heeft 47% de 'behoefte aan 'anders' te boeren' sterk ontwikkeld als drijfveer om te starten met de MFL activiteiten. Uit de kwalitatieve data kwamen de volgende redenen naar voren als belangrijke achterliggend drijfveren voor de behoefte aan 'anders te boeren':

- Wil om zelfstandigheid te behouden in de afzet
- Tegenzin tegen vergaande specialisatie primaire agrarische productie
- Persoonlijke interesse, bredere interesse dan primaire agrarische productie en hobby
- Meer werkplezier
- Contact met burgers
- Wens om kennis en plezier van de boerderij aan kinderen over te brengen
- Sterk ideaalbeeld over het milieu en de maatschappij

In de onderstaande tekst geven ondernemers met verschillende motivaties aan waarom zij meer greep wilden hebben op hun eigen bedrijfsontwikkeling en dat ze zelf meer invloed willen hebben op de afzet van de producten:

De ondernemers wilden hun **zelfstandigheid behouden** of terug krijgen. Een ondernemer heeft zijn lidmaatschap van de veiling opgezegd en regelt nu zijn eigen afzet. Door te stoppen met de veiling hebben ze veel meer grip gekregen op de afzet, dat was een belangrijke motivatie.

Een andere ondernemer wil onafhankelijk van de groothandel opereren om een stukje zelfstandigheid op te bouwen en is daarom kaas gaan maken. Om energieonafhankelijk te produceren heeft hij een eigen windmolen gebouwd. Hij verwoordt zijn motivatie voor zelfstandige afzet als volgt:

'Boeren worden veel uitgeknepen.'

De volgende ondernemer is de MFL activiteiten begonnen omdat de **ontwikkelingen in de akkerbouw hem tegenstonden**. Hij geeft aan gelukkig te zijn in de akkerbouw maar de ontwikkelingen staan hem niet aan:

'Je specialiseert je steeds verder, het wordt steeds preciezer en dat stond me niet aan.'

Vier ondernemers geven aan dat ze vooral verder wilden kijken dan alleen het agrarische bedrijf. Ze hebben een **bredere interesse dan primaire agrarische productie**. De behoefte om anders te boeren kan ook uit gaan van **persoonlijke interesse** die minder bij primaire agrarische productie ligt. Een ondernemer verteld dat zijn persoonlijke interesse duidelijk minder bij de boomgaard lag, de ondernemer vond de afzet en marketing veel interessanter. Deze ondernemer vindt dat hij het slim aanpakt. Een andere ondernemer had een sterk persoonlijk motief om met de activiteiten te beginnen.

'Het sloot goed aan op mijn hobby's.'

Een andere ondernemer vertelt dat hij juist de combinatie met winkel erg leuk vindt, hij zou specialistische fruit teelt niet zo interessant vinden, het managen van een gespecialiseerd bedrijf vindt hij niet inspirerend. En volgens de ondernemer moet het bij je karakter passen.

‘Het moet je passen en je moet het leuk vinden.’

Een andere ondernemer is uit **hobby** met wijn begonnen en daarnaast had je **de vraag naar wijn**. De ondernemer vindt het contact met de mensen leuk. Zijn vrouw doet de ontvangst vaak van groepen. Hij wil het nog lang volhouden en hij gaat de wijn tak volledig opzetten voor zijn zoon die zich nu vooral op de akkerbouw richt. Leeftijd speelt voor hem geen rol, het is een passie van hem.

De volgende ondernemers geven aan dat de ‘behoefte aan meer contact met consument / burgers / stedelingen’ en ‘de wens om burgers meer in contact te brengen met de agrarische sector’ sterke drijfveren zijn geweest om met de MFL- activiteiten te beginnen.

Een aantal ondernemers willen kinderen graag laten zien waar hun eten vandaan komt, of ze willen het leven op de boerderij/ platteland laten beleven door de kinderen. Kortom **kennis en fun voor kinderen**.

Eén ondernemer geeft aan dat het idee om aan boerderijeducatie te gaan doen voort komt uit de ervaring dat kinderen niet veel van melk en kaas weten. Hij wil mensen laten zien hoe de kaas wordt gemaakt. Het verbaasde hem ook om te zien dat kinderen het zo leuk vinden om de boerderij te bezoeken. Een andere ondernemer wilde kinderen ‘dit’ (het buitengebied enzo) kunnen bieden. Zij probeert kinderen ook wat mee te geven waar voedsel vandaan komt. Bijvoorbeeld door aardappels te zoeken met de kinderen en dan daar patat van te bakken. Een belangrijk motief is dat ze graag kinderen kennis willen laten maken het leven op het platteland en de boerderij. Een andere ondernemster heeft voorheen bij een medisch kindertehuis gewerkt en zo nu en dan de kinderen mee genomen naar de boerderij en die zeiden dan dat ze de dag van hun leven hadden gehad. Daar knapten die kinderen zo ontzettend van op aldus de ondernemster, dat ze daar mee door wilde gaan. Toen heeft ze haar baan opgezegd en is gewoon aan de slag gegaan.

Veel ondernemers krijgen van de MFL activiteiten ook veel **werkplezier**. Een ondernemster vertelt dat werkplezier heeft mee gespeeld in de keus voor huisverkoop dat het inkomen dat je daarmee krijgt dichtbij jezelf staat, je weet wie het koopt, wat er binnenkomt etc. Zij vindt het thuiswerken een heel andere ervaring dan buitenshuis werken.

Sommige ondernemers zien het **contact met burgers** als voorwaarde om te mogen bestaan. Zoals de volgende ondernemer:

Bezoekers kunnen altijd bij hen in de stal kijken, die is altijd open. Het erf is altijd open voor excursies en bezoekers, het is educatief. Ze geven ook veel excursies. Die transparantie vinden zij heel belangrijk. Hun nevenactiviteiten vinden ze belangrijk voor hun maatschappelijke functie (als stadsboerderij). Dat voelen ze ook min of meer als een plicht. Het is totaal niet economisch en dat hoeft ook niet. Ze zijn direct begonnen met publieksactiviteiten toen ze begonnen met hun bedrijf. Dat is eigenlijk hun voorwaarde om te mogen en te kunnen bestaan.

Er zijn drie ondernemers zeer gemotiveerd in het ontwikkelen van MFL activiteiten omdat ze **een sterk ideaal beeld hebben over wat duurzaamheid** is. Deze ondernemers hebben allen gekozen voor de biologische productie methode. Duidelijke drijfveren zijn het anders dan de reguliere ‘gangbare’ agrarische praktijk doen. Ze willen niet afhankelijk zijn van te veel externe input zoals kunstmest en

bestrijdingsmiddelen. De ondernemers zijn duidelijk bezig met duurzaamheid een ondernemer zegt ook duidelijk dat hij vindt dat er veel in de landbouw en samenleving moet veranderen. Daarnaast zegt hij dat hij het leuk vindt om te doen. Een ondernemer zegt over **duurzaamheid** het volgende:

‘Hoe ze in Roemenië leven is pas duurzaam’

Zijn bedrijf hier is niet tot in de eeuwigheid duurzaam. Het hangt van definitie af, volgens de Nederlandse definitie van duurzaamheid is zijn bedrijf wel aardig duurzaam aldus de ondernemer.

Deze ondernemers zijn vaak zeer betrokken bij de maatschappij en ze willen andere mensen bij hun bedrijf betrekken, ze willen mensen verder helpen, willen kinderen laten zien hoe landbouw werkt, de ondernemers hebben een ideaalbeeld hoe de landbouw moet werken. Een ondernemer zegt letterlijk:

‘Ik wil een passie overbrengen en mensen laten meegenieten’

Een ondernemster heeft milieu educatie als achtergrond en wil graag meer mensen bereiken. Omdat met hun ideaalbeeld van duurzame productie in hun ogen weinig mensen bereikt met alleen hun agrarische biologische productie, ze zegt:

‘De biologische markt is eigenlijk zo klein’

Deze ondernemers laten hun drijfveren gelden boven economische winst, wat de volgende uitspraak onderstreept:

‘Ik geloof niet in melk bijkopen om meer kaas te maken, een streekproduct is niet echt als het nooit op is’.

De volgende ondernemer heeft een **ideaal beeld voor de landbouw en samenleving**.

Hij vindt dat de mens oogkleppen op heeft en hij wil dat cultuurpatroon op een kleinschalig niveau doorbreken. Hij wil een eigen systeem maken dat laat zien dat het ook anders kan, zoals hij dat wil. De economie leidt ons systeem, in plaats van de ecologie, dat is een slechte zaak. Met de zorg is het al net zo, aldus de ondernemer, hij meent dat het anders kan en wil dat laten zien in de praktijk. Hij wil een zorgactiviteit voor ouderen beginnen, vindt dat er onrespectvol wordt omgegaan met ouderen.

‘Je kunt een systeem pas veranderen als je het begrijpt’

Twee ondernemers hebben sterke drijfveren om op het bedrijf **veel verschillend activiteiten en mensen te betrekken**. De ondernemer gelooft er ook niet in om zomaar iets groots neer te zetten.

‘verbreding is een ontwikkelingsproces, het houdt nooit op.’

Je ziet bij twee ondernemers dat ze compagnons in het bedrijf betrekken en in de loop der tijd vele activiteiten hebben opgezet. Je kan wel stellen dat ze behoefte hebben om extra arbeid te creëren voor mensen op hun bedrijf. Ze geven als het ware een locatie en startpunt aan mensen die iets willen ondernemen in de landbouw of die MFL activiteiten (al dan niet los staand van de agrarische activiteiten) willen ontplooien.

De volgende ondernemer wil zijn **bedrijf niet buiten de maatschappij** zetten ondanks zijn idealen.

Hij wil het bedrijf niet buiten de maatschappij zetten en is daarom niet met paarden begonnen. Het leek hem leuk om met partners in boerderij te werken, om zelf in contact te zijn met mensen, hij wil geen eenzame boer zijn. Daarom is hij op zoek gegaan naar extra activiteiten om arbeidsplaatsen te kunnen bieden. Dat geeft meer gezelligheid en bedrijvigheid. Zijn drijfveer is meer ecologie en mensen dan economie. Dat dit dan ook aanvullend inkomen oplevert (omdat er meer mensen in dienst zijn) is natuurlijke en randvoorwaarde; maar zeker geen drijfveer. De primaire agrarische productie activiteiten op bedrijf hangen vaak af van de mensen die er zijn, zo waren er ooit ook geiten.

3.3.2 Bedrijfsinterne overwegingen

De categorie 'bedrijfsinterne overwegingen' bestaat uit de volgende drijfveren die een rol hebben gespeeld om met de verschillende nieuwe activiteiten te beginnen:

- Behoeftte aan aanvullend inkomen 53%
- Behoeftte aan eigen inkomensactiviteit bij partner / gezinslid 47%
- Risicospreiding over meerdere activiteiten 37%
- Behoeftte om een goede invulling te geven aan beschikbare arbeid 26%
- Behoeftte om bedrijfsovername-perspectieven te vergroten 16%

32% van de ondernemers hebben de drijfveren die vallen onder 'bedrijfsinterne overwegingen' sterk ontwikkeld. De volgende kwalitatieve data uit de interviews onderstrepen deze keuze, globaal onder te verdelen in:

- Behoeftte om thuis activiteiten te ontplooien (wens om thuis te werken)
- Het 'eigen baas' willen zijn in combinatie met eerdere werkervaring
- Risicospreiding van verschillende activiteiten
- Verkrijgen van extra inkomen en/ of uit nood geboren
- Verder kijken dan alleen inkomsten uit de agrarische activiteiten
- Het willen ondernemen

Bij een aantal ondernemers heeft de vrouw een bewuste keuze gemaakt om **thuis activiteiten** te ontplooien. Een ondernemer verwoordt het op de volgende manier:

Mijn vrouw heeft ongeveer tien jaar geleden een keus gemaakt, of een baan buitenshuis of vol op het bedrijf werken, dat laatste is het geworden, mede i.v.m. met de kinderen. Sindsdien is de huisverkoop sterk uitgebreid en er zijn in de loop van de tijd vele andere activiteiten (agro-toerisme) bijgekomen.

Vaak speelt **eerdere werkervaring** een grote rol en daarnaast de behoefte om een goede invulling te geven aan beschikbare arbeid en de wens om thuis te werken. Zoals het geval is bij het volgende bedrijf:

Het opstarten van de zorgactiviteiten komt heel sterk vanuit de boerin. De ondernemster heeft in het verleden gewerkt in de zorg (woonvormen) maar voelde zich er niet vrij genoeg. Nu de kinderen zelfredzaam zijn, was er meer ruimte om de zorg naar de boerderij te halen.

Een sterke drijfveer voor een ondernemster is **het 'eigen baas' willen** zijn. Voor een heeft de ondernemster gewerkt bij een medisch kindertehuis. Van daaruit heeft ze nu en dan de kinderen mee genomen naar de boerderij en die zeiden dan dat ze de dag van hun leven hadden gehad. *'Daar knapten die kinderen zo ontzettend van op'*, dat ze daar mee door wilde gaan. Toen heeft ze haar baan opgezegd

en is gewoon aan de slag gegaan en ze heeft geen dag spijt gehad. Ze is er niet mee begonnen met zekerheid dat het zou lukken maar ze had het gevoel dat er gewoon vraag naar was.

Het volgende bedrijf dat geeft aan dat het ontwikkelen van de MFL activiteiten vooral uit de ondernemster/ vrouw voortkwam met de **behoefte om thuis te werken**.

De vrouw heeft in het verleden gewerkt in de zorg (woonvormen) maar voelde zich er niet vrij genoeg. Nu de kinderen zelfredzaam zijn was er meer ruimte om de zorg naar de boerderij te halen.

Voor een aantal ondernemers is er een hele duidelijke drijfveer om **extra inkomen** verkrijgen. Voor één bedrijf is het hoofdmotief om met de huisverkoop te beginnen het creëren van een extra 'inkomen' toen de geïnterviewde bij zijn vader in het akkerbouwbedrijf stapte. Bij een ander bedrijf wilde de zoon mee in het bedrijf en daarom zijn ze met de MFL- activiteit (streekeigenproductie en huisverkoop) gestart. Acht ondernemers hebben het **creëren van meerwaarde van de eigenproducten** sterk ontwikkeld. De onderstaande uitspraak spreekt voor zich:

‘Agrarische activiteiten brengt eigenlijk weinig op als je naar de prijzen van de grond kijkt. Maar goed, je wilt altijd meer’.

Risicospreiding is bij de fruittelers met sapverwerking een belangrijk aspect. Doordat ze én fruit verkopen én sap maken zitten ze gemiddeld gunstig qua inkomsten. Een hoge prijs voor de appels is gunstig voor de handel, een lage prijs voor de appels is gunstig voor het sap. Daarnaast willen ze de fruitteelt behouden voor risicospreiding voor de bank, ze beschouwen het als iets om op terug te vallen. De grond is een goede zekerheid voor de bank (er staat wat achter). Waardevermeerdering van de grond is eigenlijk ook inkomsten aldus de ondernemers. Bovendien hebben ze iets om op terug te vallen als het sap ineens ‘een deuk’ krijgt.

‘Maar ja, als het jaar na jaar geld kost en het houdt de ontwikkeling van sap tegen, dan gaan ze het toch wel verkopen’.

De bedrijfinterne overwegingen kunnen **uit nood geboren** zijn zoals de volgende ondernemer verwoord. *‘Schillen en parteren van appels en peren is uit nood geboren om meerwaarde te creëren’.* Deze ondernemers zijn met alles eerst in het klein begonnen en vervolgens hebben ze het in de markt gezet om te kijken hoe het loopt, van daaruit loopt het door (ze hebben geen groot startkapitaal gehad). De schillen zijn en waren een dure reststroom en daarom gezocht naar alternatieven. Al de investeringen die op bedrijf gedaan werden zijn gedaan op economische lijst, niet vanuit ideologie. De ondernemer wilde meerwaarde creëren met de reststroom (de schillen, dat is namelijk een hoge kostenpost) en daarom met sap begonnen.

Een ondernemer verteld dat al de investeringen die op bedrijf gedaan zijn, zijn gedaan op economische lijst en niet vanuit ideologie. De ondernemer wilde **meerwaarde creëren** met de reststroom (de schillen zijn namelijk reststroom bij het parteren van fruit en hoge kostenpost) en daarom met sap begonnen, maar uiteindelijk niet van hun eigen schillen. Bij een andere onderneer komen MFL activiteiten mede door de lage melkprijzen en behoefte om meerwaarde te creëren aan producten en het aanbod van arbeid (de zoon kwam bij het bedrijf in).

Omdat je agrarische producten met zo veel meerwaarde in eigen winkel kan verkopen dan dat je ze via andere kanalen verkoopt. Je vangt als het ware de tussenhandel weg. Een akkerbouwer met winkel stelt het volgende:

‘Winkel en akkerbouw in deze vorm kan economisch altijd uit.’

Een ondernemer vindt dat je als ondernemer **verder moet kijken** dan alleen inkomsten uit de agrarische productie.

‘Je moet als ondernemer wel open staan voor nieuwe dingen, zo is dat tegen betaling gras maaien op festivalterrein. Ik ben altijd op zoek naar nieuwe kansen. Heel simpel, er staat hier nog al wat en het moet wel allemaal worden betaald! Ik moet wel geld verdienen, de bank staat hier anders voor de deur’.

Het willen ondernemen kan een belangrijke drijfveer zijn om iets met MFL activiteiten te gaan doen. Een ondernemster geeft aan dat ze uit een ‘ondernemersfamilie’ komt, ze gebruikt de term ‘ondernemersbloed’. Daarmee wil ze weergeven dat ze graag onderneemt. Het woonhuis is omgebouwd tot opvanglocatie en het gezin bewoont een burgerwoning in de stad niet ver van de boerderij. De ondernemster wil verder groeien en werkt aan de plannen voor kinderopvang uit te breiden op twee andere locaties.

Een aantal ondernemers worden langzaam manager worden van de MFL activiteiten. Een ondernemster werkt nu nog één dag in de week als leidster maar gaat zich in de nabije toekomst volledig op het management richten en daarvoor komt er één leidster bij.

Niet iedereen in de omgeving is gelijk enthousiast over de plannen voor MFL activiteiten. Een ondernemster verteld dat de schoonfamilie in het begin huiverig was voor hun stap maar dat ze er nu in geloven.

3.3.3 Externe stimuli

De categorie 'externe stimuli' bestaat uit de volgende drijfveren die een rol hebben gespeeld om met de verschillende nieuwe activiteiten te beginnen:

- Interessante subsidieregeling 26%
- Nieuwe marktpotenties drongen zich min of meer automatisch op 16%
- Inspirerende voorbeelden uit eigen omgeving 16%
- Actieve ondersteuning vanuit de omgeving 0 %

Er is èèn bedrijf dat de drijfveer 'externe stimuli' sterk heeft ontwikkeld. Dit bedrijf heeft ook de andere drijfveren 'bedrijfsinterne overwegingen' en 'behoefte aan 'anders te boeren' sterk ontwikkeld. Je kan stellen dat vele drijfveren hebben mee gespeeld bij deze ondernemer, de externe stimuli misschien nog wel het minste. De ondernemer zegt het volgende over **subsidie**:

'Wat betreft de subsidie (LEADER): mooi bedrag, zonder dat had het niet gekund. Maar toch is het wel erg veel 'gedoe', kost het erg veel tijd en bureaucratie e.d. Het kost ook veel uren en geld bij overheden en projectenbureaus e.d.'

Een ander bedrijf heeft bij 'nieuwe marktpotenties drongen zich min of meer automatisch op' en 'inspirerende voorbeelden uit eigen omgeving' sterk ontwikkeld. De laatste wordt onderstreept door de volgende uitspraken over **het kijken naar de omgeving** bij de start van MFL activiteiten:

'Gewoon een beetje zoeken en kijken wat er mogelijk is, zoeken wat er bij je past'. 'Kijk je moet goed naar je omgeving kijken, natuur en recreatie daar is hier niet veel geld in te verdienen. Het broeide al een tijdje en ik wilde graag deze richting op'. Een collega-bedrijf heeft als inspiratiebron gewerkt (bevriende ondernemer die een boerderij is begonnen). 'Achteraf gezien is deze samenwerking erg zinvol geweest, ik heb er veel van geleerd'.

3.3.4 Multifunctionele landbouw door omstandigheden

Er zijn drie ondernemers die **door omstandigheden** met MFL activiteiten zijn begonnen. Bij deze ondernemers heeft het te maken met ziekte van een gezinslid of de locatie die ze hebben gekocht waardoor ze of gedwongen, vrijwillig of toevallig met de MFL activiteiten zijn begonnen. De MFL activiteit werd hun in de schoot geworpen, ze werden gedwongen hun eerdere bedrijfsvoering drastisch om te gooien of er was een sterke drijfveer. Hieronder de verschillende verhalen van deze ondernemers.

- Noodgedwongen en behoefte aan anders boeren, door ziekte van de partner niet meer akkerbouw bedrijf te runnen door zorgbelasting
- Door ziekte van een gezinslid drijfveer om lotgenoten te helpen. Mensen rust/bezinning willen bieden die in de in zelfde situatie zitten
- De MFL- activiteit was aanwezig toen de bedrijfslocatie werd gekocht

Verhaal 1: Door ziekte vrouw akkerbouw van de hand

Het bedrijf bestond uit 22,5 ha akkerbouw, wat loonwerk en 160 runderen. Vrouw werkte in de zorg (nachtdienst). Toen kreeg de vrouw een herseninfarct en moest de man thuis blijven. Ze kwamen in een sociaal isolement, zijn vrouw kon niet meer veel en ze waren aan huis gekluisterd. Ze wilden aanspraak en mensen om het huis en zijn begonnen met rundvlees (eigen stieren) aan huis te verkopen en na twee weken kwam daar ook ijsverkoop bij. Nu is akkerbouw verkocht (sinds 1 nov. 2009; daarvoor 2 jaar verhuurd) en is de winkel enorm gegroeid met volledig assortiment en eigen producten.

De ondernemers doen deze activiteiten omdat ze het leuk vinden (vooral het contact met mensen) en omdat ze er goed in zijn. Hij en z'n vrouw vullen elkaar goed aan en dat is belangrijk aldus de ondernemers.

Verhaal 2: Door ziekte gezinslid opvang zieke kinderen

Er was totaal geen economische motivatie om te gaan doen wat zijn doen. Het was puur dat hun dochter zo ziek is geweest. Daarna hebben ze twee andere gezinnen opgevangen bij hen thuis, toen hun kind ziek was. Ze zagen hoe enorm zowel het kind als de ouders opknapt van het op de boerderij zijn. Toen zijn ze naar mogelijkheden gaan kijken om de appartementen te gaan bouwen. In het begin hebben ze een financiële ondersteuning ontvangen, maar helaas geen subsidie van landbouw en zorg. Hij is heel lang bezig geweest met de aanvraag hiervoor, 't was een heel gedoe, maar uiteindelijk lukt het niet. Ze moesten gaan samenwerken met andere zorgboerderijen in de buurt, maar dat wilde hij niet; dat heeft totaal geen toegevoegde waarde voor hem. Wat zij doen is uniek, samenwerken heeft gewoon geen zin. Ze hebben daarom ook nergens inspiratie op kunnen doen, want het bestaat gewoon nergens. Uiteindelijk hebben ze wel ondersteuning gekregen, wat vrij uniek is, maar dat komt ook door hun specifieke situatie

Verhaal 3: De camping bij het erf toen ze de locatie kochten

De camping hebben ze er gewoon bijgenomen met de overname, het vergt weinig investering en is een mooie economische bijkomstigheid. Voordeel van de camping is gewoon dat het er al was, en als er geen gasten zijn kost het niets. Toen ze het kochten was het wel heel erg verwaarloosd. Ze hebben het flink schoon moeten maken en ook het vertrouwen van gasten moeten terugwinnen. Het fijne van de camping is, dat het een constante inkomenszekerheid is. De camping is van april-okt geopend en in die maanden weten ze gewoon hoeveel er binnenkomt. Dat is wel een fijne aanvulling op de onzekere akkerbouw en schapenhouderij.

Concluderend MFL door omstandigheden

Deze verhalen hoeven niet negatief beschouwd te worden. Mensen zijn uit omstandigheden en toevalligheden met MFL activiteiten begonnen. De ondernemers zijn uit een negatief aspecten iets positiefs begonnen. Dat ze deze nieuwe activiteiten zijn begonnen geeft aan dat ze er een kans in zagen. De ondernemers uit verhaal drie zullen op deze manier extra inkomsten verkrijgen naast de inkomsten uit de agrarische activiteiten waarmee ze hun bedrijf kunnen voortzetten op langere termijn.

Samenvattend: Drijfveren en aanleiding MFL activiteiten

Van de geïnterviewde ondernemers heeft 47% de **'behoefte aan 'anders' te boeren'** sterk ontwikkeld als drijfveer om te starten met de MFL activiteiten. 32% van de ondernemers hebben de drijfveren die vallen onder **'bedrijfinterne overwegingen'** sterk ontwikkeld. Er is één bedrijf dat de drijfveer **'externe stimuli'** sterk heeft ontwikkeld. Er zijn drie ondernemers die **door omstandigheden** met MFL activiteiten zijn begonnen.

3.4 **Bedrijfs- en organisatievorm**

In deze paragraaf:

§3.4.1 Inrichting van de arbeid

§3.4.2 Bedrijfsopvolging

§3.4.3 Factoren in verdere bedrijfsontwikkelingsplannen

Ondernemers bepalen **hoe hun bedrijf is ingericht** en **welke activiteiten ze ondernemen**. Drijfveren van ondernemers bepalen voor een belangrijke mate op wat voor manier een bedrijf en daarmee de arbeid is ingericht. In deze paragraaf vindt u een beschrijving van de **arbeidsverdeling** op de bedrijven. Hoe de arbeid is ingericht en door wie de arbeidsbehoefte wordt vervuld. Tevens wordt het verloop van de arbeidsinzet in de primaire agrarische productie en de MFL activiteiten sinds de start van de MFL activiteiten besproken. Vervolgens wordt verder uitgelicht hoe de ‘eigen’ en ‘vreemde’ arbeid is ingericht. Eigen arbeid kan uit alleen directe familie bestaan maar ook uit arbeid van een ondernemer van buiten de familie die bij het MFL bedrijf betrokken is; een compagnon. Een tekort aan arbeid kan in een bedrijf worden opgelost door het betrekken van ‘vreemde arbeid’ op een bedrijf, dit kan door het inhuren van vaste en losse externe arbeid.

Bedrijfsopvolging in de landbouw is lastig. Een primair agrarisch bedrijf is moeilijk over te nemen, laat staan een complex multifunctioneel bedrijf. De verschillende bedrijfsvormen in de MFL maakt het niet eenvoudig om een MFL bedrijf over te nemen. Alhoewel er enkele voorbeelden zijn dat juist door de MFL activiteiten de bedrijven makkelijker zijn over genomen.

Deze paragraaf eindigt met een aantal factoren, in relatie met arbeid en expertise, die belangrijk zijn voor de verdere bedrijfsontwikkeling.

3.4.1 **Inrichting van de arbeid**

Bij MFL bedrijven ziet de bedrijfsvorm er vaak anders uit dan in regulier agrarische bedrijven. Mede omdat de meeste MFL activiteiten veel arbeid vragen, zoals de volgende ondernemer verwoord:

‘MFL doe je er niet even bij, zeker niet als je een groot bedrijf hebt het is écht arbeidsintensief, wij hebben ons er in vergist, alle etiketten plakken we er handmatig op!’

Een andere ondernemer heeft het over de pieken in arbeid:

‘We hebben veel pieken in arbeid bijvoorbeeld rond de kerst.’

In de onderstaande tabel is weergegeven voor de negentien geïnterviewde bedrijven op welke manier ze hun arbeid indelen. Te zien is, als bekend, door welke gezinsleden of door welk soort externe arbeid de arbeidsbehoefte wordt ingevuld. Er is te zien dat bij zestien bedrijven de vrouw mee werkt in het bedrijf. Bij vijf bedrijven werken er geen andere gezinsleden mee behalve de man de en vrouw.

Werkzaamheden in de agrarische en MFL activiteit worden vaak verdeeld. Voor een aantal bedrijven is bekend wie welke werkzaamheden uitvoert, een aantal bedrijven hebben daar duidelijke uitspraken over gedaan. Van deze bedrijven is het volgende in de tabel gezet voor de inbreng van de personen.

A = Voornamelijk agrarische arbeid

B = Agrarische en MFL arbeid

C = Voornamelijk MFL arbeid

Op 37% van de bedrijven werkt de man (de echtgenoot) niet of nauwelijks mee met de MFL activiteit (agrarisch natuurbeheer niet mee geteld), de MFL activiteiten zijn op deze bedrijven vooral opgezet en

gerund door de vrouw. Tevens is in de tabel te zien dat bij het merendeel van de bedrijven externe arbeid wordt ingehuurd. Het is echter niet duidelijk of dit voor de agrarische of MFL activiteiten is.

Tabel 3.26 Bedrijfsindeling arbeid

Inbreng personen die arbeid leveren voor agrarisch en/of MFL	Bedrijven																		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Man	B	B				A		A	A	A	B	B		B	C	A	A	B	A
Vrouw						C		C	C	C	B	C			C	C	C	C	C
Zoon					A							B		A		A			C
Dochter		C													C				
Tweede zoon																			
Broer man									A						A				
Vriendin												C							
Vader						A													
Schoonzoon												C							
Neef																			
Andere gezinsleden																			
Compagnon						C						B			C				
Vaste externe arbeid	A					B													
Losse externe arbeid	B																		

Verloop arbeidsinzet sinds start MFL

Er is in de enquête gevraagd naar de verandering in arbeidsinzet van agrarische en de MFL activiteiten sinds de start van de MFL activiteiten. In de onderstaande tabel is weergegeven hoe de ondernemers de arbeidsverandering hebben ingeschat. In de tabel is te zien dat bij 53% van de ondernemers de hoeveelheid arbeid bij de agrarische activiteiten het zelfde is gebleven. De hoeveelheid arbeid bij de MFL activiteiten is gegroeid bij 73% van de ondernemers.

Je kan voor de meerderheid van de ondernemers stellen dat ze hun MFL activiteiten altijd hebben uitgebreid of op het zelfde niveau hebben gelaten maar nooit hun MFL activiteiten hebben laten krimpen sinds de start van de MFL activiteiten.

Tabel 3.27 Verloop arbeidsinzet sinds start MFL

	Sterke groei (> +50%)	Geleidelijke groei (+30-40%)	Stabilisatie (0 - +10%)	Geleidelijke afname (- 30-40%)
Arbeidsinzet primaire agrarische productie sinds start MFL	11%	16%	53%	21%
Arbeidsinzet totale MFL activiteiten sinds de start	26%	47%	21%	-

Eigen arbeid

Bij ondernemers kan er de wens voordoen om meer (familie) arbeid aan te wenden op het bedrijf. Bij 26% van de bedrijven is besloten om extra activiteit(en) op het bedrijf te gaan ontplooiën om een plaats te geven aan familie arbeid. Het kan zijn dat ze bewust de MFL activiteit zijn gestart omdat ze de arbeid van zoon of dochter op het bedrijf wilden aanwenden. Er zijn verschillende bedrijfsvormen hiermee ontstaan. De volgende ondernemers hebben hun bedrijf als volgt ingericht: Een maatschap voor het veebedrijf van vader en zoon en een maatschap voor de zuivel (VOF) van zoon en moeder. Deze constructie hebben de ondernemers aangenomen om de geldstromen te scheiden. Typerende uitspraken voor de keuze voor aparte maatschappen van deze ondernemers:

'Zoon neemt eindbeslissingen zuivel het is goed dat takken gescheiden zijn. Een vader blijft eigenlijk altijd baas over zoon, voor eindbeslissingen. Als je oud bent ben je wat terughoudender en als je jong bent ben je enthousiast, aldus de ondernemers.'

Samenwerken gezinsleden met elk eigen activiteiten

De volgende ondernemster, die nog niet zo lang samen met haar man werkt, en op het bedrijf een MFL activiteit is begonnen geeft aan dat ze duidelijk samen een koers moeten bepalen.

'We hebben nu twee kapiteins op één schip, dus dat vraagt wel duidelijkheid en overleg.'

Een andere ondernemster met zorg vindt dat haar echtgenoot niet te veel bij de MFL activiteiten betrokken hoeft te worden:

'Laat man maar gewoon zich zelf zijn.'

In een aantal gevallen vinden de mannelijke ondernemers de MFL activiteiten van hun vrouwen eerder 'lastig'. Bij de volgende ondernemers doet de vrouw de camping en richt de man zich vooral op de primaire agrarische productie; de akkerbouw en de schapen. De man vindt de camping- gasten eerder lastig omdat ze hem van het werk af houden.

In een aantal gevallen zijn de vrouwen niet full time met de MFL activiteiten bezig en hebben ze nog een baan naast deze MFL activiteiten of gaat het om seizoenswerk zoals het geval bij de volgende ondernemster:

'Ik doe de camping en ben hier ongeveer drie uur per dag mee bezig in het campingseizoen (ongeveer vierentwintig uur per week). Totaal werkt ik in de zomer ongeveer zestig uur per week.'

Gezamenlijke MFL activiteiten: samenwerken gezinsleden

Op 32% van de bedrijven werken beide partners (man+ vrouw) beide mee in de MFL activiteiten. Bij twee bedrijven werkt de vrouwelijke partner (aanzienlijk) minder dan de mannelijke partner in het bedrijf. Ondanks dat de beide partners hun arbeid gelijk mee telt is waarschijnlijk de arbeidsverdeling wel verschillend. Iedere partner heeft zijn of haar eigen kwaliteiten en taken in de MFL activiteiten. De verschillende kwaliteiten van de partners zijn erg belangrijk aldus de onderstaande respondent:

'Hij en z'n vrouw vullen elkaar goed aan, dat is belangrijk. De kwaliteiten van zijn vrouw zijn ook heel belangrijk voor het bedrijf. We hebben bijv. geen enkele moeite om vrijwilligers te krijgen. Voor de fair hadden we er 50 nodig en we hadden zelfs een wachtlijst! Voor de kerstpakketten is het ook heel makkelijk om mensen te krijgen. Dat schrijft hij echt toe aan de sociale kwaliteiten van zijn vrouw. We doen het omdat we het leuk vinden (vooral het contact met mensen) en omdat we er goed in zijn.'

Compagnon

Andere manieren om arbeid en activiteiten op het bedrijf te krijgen is het gebruik maken van compagnons. Compagnons die creativiteit en enthousiasme mee brengen en die zelf een activiteit in het bedrijf oppakken, kortom iemand binnen halen die zelf ondernemend is en verstand van zaken heeft. Een compagnon is niet iemand uit de familie. Er zijn drie bedrijven met compagnons, deze ondernemers kiezen bewust voor compagnons in hun bedrijf.

Bedrijven met compagnons:

- De compagnon heeft samen met de ondernemer de MFL activiteit opgezet
- Ondernemers geven beschikking over ruimte en locatie waar de compagnon een MFL activiteiten kan opzetten. De ondernemers hebben vaak het idee dat meerdere activiteiten elkaar versterken.

Een bedrijf die met compagnons werkt laat de kwaliteit en kennis voor bepaalde activiteiten en daarmee de arbeid afhangen van de mensen die op het bedrijf komen werken en zelf een activiteiten willen beginnen. Deze ondernemer kiest daar ook bewust voor om mensen in het bedrijf te betrekken.

‘De productie takken op bedrijf hangen vaak af van de mensen die er zijn, zo waren er ooit ook geiten.’

Deze ondernemer heeft in zijn drieëntwintig-jarige agrarische ondernemerschap drie MFL activiteiten opgezet: streekeigeneproductie, huisverkoop en educatie. Echter geven deze drie activiteiten nog niet de ware omvang van het bedrijf weer. Op het bedrijf wordt met vijf ondernemers de melkveehouderij, kaasmakerij, groenteteelt en groetenverwerking, huisverkoop en logistiek gerund. De hoofd ondernemer heeft er altijd na gestreefd om met partners in de boerderij te werken. Als belangrijkste reden geeft hij aan:

‘Om zelf in contact te zijn met mensen, hij wil geen eenzame boer zijn.’

Daarom is deze ondernemer op zoek gegaan naar extra activiteiten om arbeidsplaatsen te kunnen bieden.

‘Dat geeft meer gezelligheid en bedrijvigheid.’

Dat dit dan ook aanvullend inkomen oplevert (omdat er meer mensen in dienst zijn) is natuurlijke en randvoorwaarde; maar zeker geen drijfveer:

‘Mijn drijfveer is meer ecologie en mensen dan economie.’

Een andere ondernemer vertelt dat de compagnons in MFL activiteiten ook kunnen afvallen waarna het weer een eenmanszaak wordt. De onderneemster die officieel een VOF met een vriendin heeft. Deze vriendin heeft heel weinig tijd en is druk met haar gezin. In de toekomst gaat de onderneemster de MFL activiteiten (kinderopvang en kinderopvang) waarschijnlijk alleen doen. De compagnon heeft in de opstart fase zeker wel een steentje bijgedragen aldus de onderneemster.

De volgende ondernemers hebben plannen om hun **samenwerking** te gaan uitbreiden doormiddel van het beschikbaar stellen van ruimte op hun bedrijf:

‘Het bedrijf heeft sinds het jaar 2000 agro-toerisme met een omzet van € 5000. Deze tak van sport is nu nog klein, maar er is nu iemand die zich daar speciaal mee bezig gaat houden. Agro-toerisme houdt volgens deze ondernemer in: bedrijfsuitjes, excursies, Bourgondisch eten en zaalverhuur etc.’

De volgende ondernemer verwoordt het op de volgende manier, niet het uitbouwen van zorg en educatie maar veelmeer integratie van bestaande activiteiten en samenwerking:

‘Het bedrijf legt de nadruk op de zorg en educatie er zit veel goeds in maar je kan er niet veel geld mee verdienen. Ik wil niet uitbreiden in de toekomst maar ik wil meer gaan samenwerken met mensen op het bedrijf. Samen met andere ondernemers op het bedrijf bijvoorbeeld mensen die een dag in de week een massagepraktijk komen uitoefenen of samenwerken met een boomkwekerij of met persoon die iets met trekpaarden doet.’

Vreemde arbeid

Als er uit de familie niet genoeg arbeid kan worden geleverd dan kan er vreemde arbeid in een bedrijf worden betrokken, dit kan door middel van vaste en losse externe arbeid. Vreemde arbeid maakt schaalvergroting mogelijk.

Vaste en losse externe arbeid

79% van de ondernemers hebben vaste medewerker(s) in dienst. Het kan zijn dat de ondernemers door deze vaste medewerker(s) meer ruimte krijgen om MFL activiteiten te ontwikkelen. Medewerkers kunnen ook de agrarische activiteiten op niveau houden of verder ontwikkelen terwijl de ondernemers hun aandacht besteden aan de MFL activiteiten.

Bij 68% van de bedrijven zijn de medewerker(s) in dienst genomen na ontplooiing MFL activiteiten. Bij één bedrijf was de medewerker al in dienst voordat de MFL activiteiten ontplooid werden. Voor de agrarische activiteiten hebben ondernemers vaak seizoensarbeiders in dienst.

De volgende ondernemer geeft aan dat door extra personeel aan genomen te hebben, ze de MFL activiteiten op het bedrijf kunnen uitbreiden:

‘Ze hebben sinds dit jaar een medewerker vast in dienst (vijf dagen) in plaats van losse oproepkrachten voor de agrarische activiteiten. In het seizoen hebben ze twee maanden lang tien mensen voor veertig uur per week in dienst. Ze nemen ook een extra persoon in dienst voor de dagbesteding van de gehandicaptenzorg, hierdoor gaan ze daar ook meer mee verdienen.’

De volgende ondernemers geven aan dat de omgang met personeel een belangrijke kwaliteit is:

‘Mijn vrouw kan heel goed met personeel omgaan.’

De volgende ondernemers geven aan dat ze door de vele eigen arbeid te flexibel zijn:

‘Ik ben in maatschap met mijn vader, oom en neef. We werken allemaal ongeveer zestig uur per week, met zijn vieren kan je makkelijk alles aanpakken.’

Of dat de ondernemer aanspreekbaar is voor personeel, de ondernemer deed altijd het management van de winkel:

‘Ik was altijd aanspreekbaar op bedrijf.’

Verwevenheid van de arbeid tussen de verschillende activiteiten:

'De beschikbaarheid van het product en de arbeid zorgen voor verwevenheid tussen de agrarische en MFL sector. De mensen zijn inzetbaar op de verschillende bedrijven, dus ze hebben weinig verloren uren. Ook delen de bedrijven koelcellen, opslagruimte, heftrucks etc.'

De volgende ondernemer heeft een vaste medewerker maar deze medewerker ziet het uitbreiden van de MFL activiteiten niet zitten:

'Ik zit eigenlijk vast aan onze medewerker, onze medewerker ziet de uitbreiding naar het MFL activiteiten niet zo zitten maar we kunnen hem niet ontslaan.'

Een ondernemer heeft het over zijn eigen leeftijd en dat het lastig is om aan geschikte mensen te komen:

'Moeilijk om aan geschikte mensen te komen, voor akkerbouw moet ik veel aansturen.'

De volgende ondernemer heeft het over seizoenarbeiders:

'Voor het fruit hebben we seizoensarbeiders, geen Polen. Mensen die in seizoen werken komen via een briefje in de winkel, ook vaste mensen die elk jaar weer terugkomen, 75 % komt van buiten gebied, veel seizoensarbeiders komen uit Friesland. Voor de winkel is tweeënhalf persoon in dienst.'

Sommige ondernemers kiezen er bewust voor om geen medewerker(s) in dienst te nemen, ze willen kunnen stoppen met de MFL activiteiten op elk moment dat ze willen.

Gender issues

Bij veel bedrijven zie je dat de **vrouw** de initiator is van **bepaalde MFL activiteiten**. Het zijn vaak vrouwen die een MFL activiteit beginnen zoals zorg, kinderopvang, educatie, agro-toerisme. Een belangrijke drijfveer hiervoor is het eigen baas willen zijn en het al hebben van eerdere relevante werkervaring, dit geldt voor veel vrouwen die een zorg activiteit zijn begonnen, of vrouwen die hun arbeid thuis aan willen wenden. Maar bij lang niet alle bedrijven is alleen de vrouw betrokken bij deze MFL activiteiten.

Agrarisch natuurbeheer is vaak verbonden met de agrarische activiteit van het bedrijf. Meestal wordt het natuurbeheer dan ook door de **man** uitgevoerd. Het lijkt er op dat de man hierin ook de beslissingen neemt. En het vaak los staat van de andere MFL activiteiten op een bedrijf, vooral als er relatief weinig inkomsten mee worden verkregen (bijvoorbeeld via de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN)). Kortom door wie de MFL activiteiten worden uitgevoerd maakt een groot onderscheid tussen de mate van **verknoping** van de agrarische en MFL activiteiten.

Samenvattend: Inrichting van de arbeid

Ondernemers met MFL activiteiten hebben **kwaliteiten** voor bepaalde MFL activiteiten en anders moeten ze deze kwaliteiten op een of andere manier verkrijgen. De ondernemers die MFL bedrijven hebben moeten goed kunnen **organiseren**. Ze hebben te maken met **vele activiteiten** en de ondernemers werken vaak met personeel. De ondernemers worden steeds meer manager van het bedrijf. Agrarisch ondernemer hebben vaak veel minder met personeel en bezoekers op het bedrijf te maken. Het omgaan met personeel en bezoekers moet een ondernemer liggen. **Gemengde bedrijven** (melkvee en akkerbouw) hebben vaker **vaste externe arbeid** en wellicht daardoor meer mogelijkheden om extra activiteiten te gaan ontplooiën. Met het opstarten van MFL activiteiten en de leeftijd van de ondernemers zie je in deze interviews geen verband. Het hangt van de 'gender' af welke MFL activiteiten werden ontplooid, maar niet altijd!

3.4.2 Bedrijfsopvolging

Bij de helft van de bedrijven is er een bedrijfsopvolger aanwezig bij 11% 'misschien'. Van de ondernemers geeft 16% aan dat behoefte om bedrijfsovername~perspectieven te vergroten een drijfveer is die een rol heeft gespeeld om met de verschillende nieuwe activiteiten te beginnen. Bij 42% van de bedrijven is bedrijfsopvolging nog niet aan de orde. Een ondernemer heeft altijd duidelijk gecommuniceerd tegen zijn kinderen:

'Altijd tegen zonen gezegd; kijk eerst goed om je heen en als ik zover ben laat ik het wel weten als jullie het bedrijf kunnen overnemen.'

Een ondernemer heeft voor zich zelf en zijn zoon een extra activiteit gecreëerd zodat hij nog lang kan mee blijven draaien.

'Wijnbouw is heel specifiek vak, de zoon wil het vak de komende twintig jaar gaan leren en dan overnemen, zijn vader blijft tot die tijd nog wel in het bedrijf.'

Bedrijfsopvolging mogelijk?

Op de vraag 'In hoeverre acht u bedrijfsopvolging mogelijk?' antwoord 32% van de ondernemers goed mogelijk. 21% van de ondernemers acht het mogelijk, maar niet eenvoudig en 5% van de ondernemers mogelijk, maar veronderstelt nieuwe constructies voor bedrijfsopvolging. Geen enkele ondernemer denkt dat bedrijfsovername onmogelijk is. Er zijn bedrijven die behoorlijk complex in elkaar zitten, deze hebben vele activiteiten. Deze bedrijven zijn moeilijker over te nemen. De volgende ondernemer zegt daar het volgende over:

'Ik ben nu bezig om van het bedrijf een collectief te maken, zodat ik de verschillende bedrijven kan overdragen. Naast de kinderen zijn er ook nog anderen die het gaan overnemen.'

47% van de ondernemers geeft aan dat 'voor een bedrijf als het onze zijn meer overnamekandidaten dan voor een gangbaar agrarisch bedrijf'. Tevens 47% van de ondernemers geeft aan dat 'ons bedrijf is moeilijk op te volgen als gezinsbedrijf en vraagt om nieuwe vormen van bedrijfsorganisatie'. 26% van de ondernemers geeft aan dat 'de opvolging van ons bedrijf wordt bemoeilijkt door de specifieke combinatie aan bedrijfsactiviteiten'.

Bij vijf bedrijven is de VAK extern als wel de VAK van de familie hoog. Als VAK extern hoog (6,9-27,7 VAK) is dan VAK gezin vaak hoger dan 2,3 VAK (varieert van 2,3 tot 7,0 VAK). Dus meerdere mensen in een gezin werken mee in het MFL bedrijf en er wordt nog meer externe arbeid in gehuurd.

‘Traditionele groei is voor hun een lastig traject om nog weer in te zetten, vooral omdat ze nu met vier eigenaren in het bedrijf zitten. Bij een traditioneel fruitbedrijf is geen ruimte voor zoveel mensen’.

Juist door de MFL activiteiten is overname mogelijk

Bij de onderstaande ondernemers is de bedrijfsovername op de volgende manier aangepakt:

- *‘De zonen hebben het bedrijf acht jaar geleden overgenomen. Dat was verder niet zo ingrijpend het ging geleidelijk, de verschillende activiteiten maakten de overname makkelijker. De ene zoon doet fruitteelt en de andere het sap, eigenlijk hebben ze beide een eigen deel van het bedrijf. Financieel is het wel één bedrijf en daardoor gaat het heel harmonieus. Zonen hadden het waarschijnlijk niet overgenomen als de MFL activiteiten er niet was geweest.’*
- *Twee broers hebben samen het bedrijf van hun vader overgenomen. Met de winst van de saphandel hebben ze de landerijen kunnen overnemen, het overname traject heeft ongeveer tien jaar geduurd.*
- *Twee broers runden beiden het akkerbouw bedrijf en het bedrijf genereerde dan ook twee inkomens. Nu met de MFL tak genereert het bedrijf tevens een inkomen voor de vrouw en de dochter. Dochter (landbouwschool, veehouderij) is ook sinds enige tijd actief binnen het bedrijf en is ook de beoogde bedrijfsopvolger. Dochters voorkeur ging uit naar dieren en sinds de ‘opsplitsing’ zijn er dieren.*

Welke activiteiten voortgezet na overname?

Bij 32% van de bedrijven verwacht men dat hun opvolger zal kiezen voor alle huidige bedrijfsactiviteiten, deze bedrijven gaan op vergelijkbare voet verder. In 5% van de gevallen gaat de opvolger verder met alleen de agrarische tak. In geen enkel geval gaat de opvolger alleen verder met de niet-agrarische tak. 21% denkt dat het iets anders gaat worden dan de huidige bedrijfsactiviteiten. Of de ondernemers weten het nog niet:

‘Onze dochter is de potentiële bedrijfsopvolger. Het duurt nog 15 jaar dat ze het bedrijf gaat overnemen dus het is lastig om te bepalen hoe ze het bedrijf zal overnemen.’

Opvolgers betrekken bij de keuze voor MFL activiteiten

De volgende ondernemers hebben door omstandigheden hun akkerbouw bedrijf beëindigt:

‘We hebben in het begin de kinderen gevraagd wat die ervan vonden. Zij vonden het prima wat ze gingen doen. Als de kinderen er niet mee hadden ingestemd en dus niet achter stonden, hadden ze het niet gedaan. Hun bedrijf is een gezinsbedrijf en dat moet het ook zijn. Zoon vond het eerst wel heel erg dat ze de grond hebben verkocht, hij doet MAS en wil HAS gaan doen. En wil boer worden. Inmiddels ziet hij ook wel de voordelen van het huidige bedrijf en wil hij er meer van leren. Ze hebben nu veel kapitaal (door de verkoop van de grond) maar moeten ook stand houden voor de volgende generatie, het bedrijf moet wel toekomst hebben en rendabel zijn.’

Opsplitsen van de agrarische en MFL- activiteiten na overname

Bij de volgende ondernemers wordt het bedrijf opgesplitst na overname. De dochter gaat verder met zorgtak en de zoon(en) nemen de agrarische activiteiten over:

‘Hij heeft geluk, hij heeft een kind dat de zorgtak leuk vindt en twee kinderen die het agrarische leuk vinden. Dat maakt overname makkelijker in plaats van moeilijker. Maar als hij dat niet had gehad, was het echt een last geweest. Hij denkt dat een 'gewoon' bedrijf makkelijker over te nemen is.’

Samenvattend: Bedrijfsopvolging

Bij de helft van de bedrijven is er een bedrijfsopvolger aanwezig. Zijn juist multifunctionele landbouwbedrijven makkelijker over te nemen omdat in sommige gevallen de omzet hoger is? Daarvan zijn enkele gevallen bekend in de geïnterviewde bedrijven. Maar bedrijfsopvolging kan ook zeer complexer en lastig zijn door de grote van de bedrijven en de hoeveelheid arbeid.

3.4.3 Factoren in verdere bedrijfsontwikkelingsplannen

De ondernemers is in de enquête gevraagd naar de factoren die belangrijk zijn om bedrijfsontwikkelingsplannen daadwerkelijk te kunnen realiseren. De factoren die betrekking hebben tot arbeid en kennis zijn in de onderstaande tabel gepresenteerd. Eensgezindheid binnen het bedrijf en ontwikkeling van eigen expertise blijken de ondernemers belangrijk te vinden. Ontwikkeling expertise bij partners en/of gezinsleden wordt 74% van de ondernemers belangrijk gevonden voor de ontwikkeling van het bedrijf. Het geeft aan dat de ontwikkeling van een bedrijf gedragen wordt door meerdere gezinsleden. Daarnaast vindt ongeveer de helft van de ondernemers dat de ontwikkeling van expertise van de werknemers belangrijks is. Dit geeft aan dat voor de helft van de ondernemers werknemers belangrijk zijn voor de ontwikkeling van het gehele bedrijf.

Tabel 3.28 Factoren in verdere bedrijfsontwikkelingsplannen

Hoe belangrijk zijn de volgende factoren volgens u om bedrijfsontwikkelingsplannen daadwerkelijk te kunnen realiseren?	(Zeer) belangrijk
Eensgezindheid binnen ons bedrijf m.b.t. de toekomstige ontwikkeling	95%
Verdere ontwikkeling eigen expertise	89%
Verdere ontwikkeling expertise bij partners / gezinsleden	74%
Verdere ontwikkeling expertise werknemers	53%

Een ondernemer zegt het volgende over de verdere bedrijfsontwikkeling:

‘Ook mijn eigen leeftijd speelt mee, ik pik niet meer bepaalde trends op zoals computers en internet.’

3.5 Verknoping van de activiteiten

In de deze paragraaf een beschrijving en analyse van:

§ 3.5.1 De verknoping van agrarische activiteiten met de MFL activiteiten begint met een **vraag uit de enquête** waarin aan de ondernemers gevraagd is hoe zij hun agrarische en MFL activiteiten verknoopt zien. Vervolgens een presentatie van data uit de kwalitatieve data wat betreft **sterke en minder sterke verknoping** van de agrarische en MFL activiteiten.

§ 3.5.2 De verknoping van MFL activiteit met elkaar en een beschrijving van diverse synergie effecten. Deze subparagraaf geeft een beschrijving en analyse van de verknoping van de MFL activiteiten met elkaar. De bedrijven zijn met de zeven onderscheiden MFL activiteiten die plaatsvinden zijn op de verschillende bedrijven zijn naast elkaar gezet. Er is een analyse gedaan over wat opvalt aan de verschillende combinaties van MFL activiteiten. Deze bevindingen zijn aangevuld met de kwalitatieve data.

3.5.1 Verknoping agrarische en MFL activiteiten

In deze subparagraaf eerst een vraag uit de enquête over de waardering van de verschillende activiteiten door de ondernemers. Vervolgens een analyse van de kwalitatieve data opgedeeld in:

- Sterke verknoping MFL en agrarische tak;
- Minder sterke verknoping agrarische en MFL tak.

Sterke en minder sterke verknoping

In hoeverre zijn de agrarische activiteiten verknoopt met de MFL activiteiten? Dit betekent of de MFL activiteit(en) door kunnen gaan als de agrarische activiteit(en) stoppen, en andersom, als de agrarische activiteit stopt of de MFL activiteit door kan gaan. Er is een **sterke verknoping** of verband als de MFL tak niet kan doorgaan als de agrarische tak er mee stopt. Er is een **minder sterke verknoping** of verband als ze **zonder elkaar** kunnen door gaan. De activiteiten kunnen bijvoorbeeld apart worden voortgezet op een andere locatie. Bijvoorbeeld bij bedrijven die alleen zorg hebben kan de zorg verlening gewoon doorgaan als het agrarische bedrijf stopt. De zorg is wel locatie specifiek maar niet agrarisch afhankelijk. Anders is dat bijvoorbeeld bij bedrijven die door verwerking van hun eigen producten afhankelijk zijn van hun eigen agrarische productie, zoals bijvoorbeeld bij kaas maken of vleesverkoop van eigen vee etc. De verknoping van de MFL activiteit met de agrarische activiteit hangt vaak af van de aard van de MFL activiteit.

Waardering van activiteiten door de ondernemers

In de enquête is aan de ondernemers gevraagd hoe zij hun agrarische en MFL activiteiten verknoot zien, zie Tabel 3.29 Verknoping agrarische en MFL activiteiten.

Het merendeel (89%) van de ondernemers geeft aan dat ze een **sterke verknoping** zien tussen de MFL activiteiten en de agrarische activiteiten. Maar dat hun agrarische activiteiten niet wezenlijk verschillen van andere bedrijven, 63% van de ondernemers vindt dat **traditionele groei** nog steeds een optie is. Tevens geven 79% van de bedrijven aan dat ze door hun activiteiten **bijdragen aan de maatschappij** en de plattelandseconomie. 42% van de ondernemers geeft aan dat juist de **combinatie met nieuwe activiteiten** het mogelijk maakt om het bedrijf op die plek te kunnen voortzetten. 37% van de ondernemers geeft aan dat eenmaal voor de MFL activiteiten hebt gekozen **traditionele agrarische groei geen optie** meer is.

Tabel 3.29 Verknoping agrarische en MFL activiteiten

Herkenning in volgende uitspraken....	Volledig en deels mee eens
Verdere ontwikkeling van onze MFL activiteiten is alleen mogelijk met behoud van onze agrarische activiteiten	89%
Op ons bedrijf proberen we actief nieuwe verbindingen te creëren tussen landbouw en de rest van de maatschappij	89%
Onze agrarische en nieuwe bedrijfsactiviteiten zijn sterk met elkaar verweven	84%
De agrarische tak op ons bedrijf onderscheidt zich niet wezenlijk van die op reguliere agrarische bedrijven	79%
Juist via onze combinatie aan bedrijfsactiviteiten levert ons bedrijf een grotere bijdrage aan de plattelandseconomie dan reguliere bedrijven.	79%
Deze vorm van ondernemen past bij onze opvattingen over duurzaamheid	63%
Juist de combinatie landbouw met nieuwe activiteiten maakt het voor ons mogelijk om hier te kunnen blijven boeren	42%
Als je voor ons bedrijfsmodel hebt gekozen, dan is na verloop van tijd de traditionele groei geen optie meer; die aansluiting is dan niet meer te maken.	37%

De volgende ondernemer heeft het over de **definitie van** wanneer een ondernemer nog **boer** is:

‘Collega akkerbouwers zeggen dat ik gestopt ben met boeren, ikzelf vind dat ik nog steeds boer ben. Ik werk nog steeds met planten en dieren. Ik heb alleen veel personeel. De productie van voedsel staat alleen niet centraal. Kijk, zorg in een agrarische omgeving zie ik ook als een agrarische product. Zo zie ik het en daar is niet iedereen het mee eens. Ik zie dit ook als agrarische producten.’

Het hangt van de **drijfveren** van de ondernemers af **op wat voor manier ze inkomsten willen verdienen**. Een ondernemer zegt hierover het volgende:

‘Het is een filosofie: op wat voor manier gaat de landbouw zichzelf ontwikkelen en hoe wil ik daar in staan. Wij willen op de boerderij geld verdienen.’

Sterke verknoping MFL en agrarische tak

Iets meer dan de helft van de bedrijven hebben een sterke verknoping van hun MFL tak en hun agrarische tak. In deze paragraaf wordt nader uitgewijd over deze verknoping van de MFL activiteiten en de agrarische activiteiten. De volgende verknopingen zijn te onderscheiden:

- Agrarische productie en agrarisch natuurbeheer;
- Verwerking en verkoop eigen agrarische producten;
- Economische verwevenheid van de agrarische en de MFL activiteiten
- Koppeling agrarische met 'andere' MFL activiteiten

Agrarische productie en agrarisch natuurbeheer

Bij twee bedrijven is de agrarische productie niet mogelijk zonder natuurbeheer of het pachten van 'natuurland' van natuur beschermingsorganisaties. Deze manier van agrarische natuurbeheer is anders dan het verkrijgen van vergoedingen voor agrarisch natuurbeheer op eigen land door de SAN regelingen. Het pachten van deze natuurlanden heeft veel invloed op de gehele bedrijfsvoering. De bedrijven doen natuurbeheer al direct vanaf het begin. Een bedrijf sinds 1982 en behaalt hiermee een behoorlijke omzet. Dit bedrijf gebruikt ongeveer 1000 ha natuurgebied voor het weiden van kalveren, droge koeien en paarden. Bij het andere bedrijf is de natuurbeheerinkomsten niet los te koppelen van agrarische omzet.

Verwerking en verkoop eigen agrarische producten

De verwerking van eigen producten zoals: kaas maken, parteren van eigen fruit, sap maken van eigen appelschillen, verwerken van eigen groeten, eigen graan verbouwen etc. Deze MFL activiteiten kunnen vaak niet los gekoppeld worden van de agrarische productie. Een ondernemer met een grote winkel merkt het volgende op:

'Winkel en akkerbouw in deze vorm kan altijd uit.'

De volgende ondernemer (een fruitteler) geeft aan dat hun agrarische productie is veranderd omdat ze aan **directe verkoop** doen. Hij vindt dat hun agrarische tak wel een beetje anders is dan andere fruitteelt bedrijven, omdat ze **kwalitatief hoogwaardiger telen** en ze doen veel aan de smaak. Hij vindt het erg belangrijk om goed en smaakvol fruit aan te bieden. Daarom leveren ze ook niet meer aan de veiling. Door te stoppen met de veiling hebben ze **meer grip gekregen op de afzet**, dat was een belangrijke motivatie.

De volgende ondernemer heeft al een lange tijd een **uitgebreide winkel** (35-40 jaar de ouders van de ondernemer zijn er vroeger al mee begonnen). Deze ondernemers hebben **vele andere activiteiten** (vaak kleinschalig agrarisch) ontplooit die ze kunnen verkopen in hun winkel naast de meer traditionele producten zoals aardappelen en uien van hun akkerbouwbedrijf. De aardappelen en uien worden voor een deel ook aan de groothandel geleverd. Speciaal voor de winkel hebben ze 2500 scharrekippen waarvan de eieren in de winkel worden verkocht. Ze verbouwen kruiden voor in de winkel. Ze snijden zelf groenten voor in de winkel. Daarnaast leveren ze aardappelen, uien, groeten en gesneden groente aan een groetenwinkel in het dorp. Een ander bedrijf geeft aan dat de **vlees productie** een erg belangrijk aspect is van hun winkel. Het bedrijf is gegroeid op basis van de verkoop van het stierenvlees en het is nu ondenkbaar dat de stieren de deur uitgaan. Ze hebben nu veertig stieren en die worden allemaal via de winkel verkocht. Het zijn vleesstieren die uit Frankrijk komen en daar één jaar buiten hebben gelopen. Deze ondernemer heeft een slager die alleen slacht en zelf geen verkoop heeft.

Economische verwevenheid van de agrarische en de MFL activiteiten

Een bedrijf heeft een '**verborgen**' inkomen omdat ze al hun eten en drinken uit de eigen winkel halen. Dat scheelt enorm in de maandelijkse lasten maar dat zie je niet terug in de cijfers. De opdeling van agrarische en MFL- activiteiten is hierdoor niet mogelijk. Het volgende bedrijf geeft aan dat **energie en huisvesting van werknemers** een aardig bedrag op levert en dat het cruciaal is voor het inkomen. Deze ondernemer dacht eerst dat het inkomen uit het agrarische veel meer was maar met de accommodatie en energie erbij is het belang fruitteelt toch wel heel karig:

'Het is niet de hoofdmoot, zeker niet, maar het versterkt het geheel behoorlijk.'

Koppeling agrarische met 'andere' MFL activiteiten

Een aantal van de 'andere' MFL activiteiten kan helemaal los gekoppeld worden van de zeven aangegeven MFL activiteiten. In een aantal gevallen zijn deze activiteiten cruciaal in de gehele bedrijfsvoering. In een aantal gevallen omdat ze extra inkomsten genereren waardoor de agrarische activiteiten in stand kunnen worden gehouden, of met deze inkomsten verder geïnvesteerd wordt in de agrarische activiteiten. Een ondernemer onderhoudt – sinds 1989 – een festival terrein (100 ha). Hij onderhoudt het gras, mest het en gebruikt het voor het weiden van vee. Het is voor hem een mooie manier om de **landbouwmachines op deze manier rendabeler in te zetten**. Het onderhoud werd eerst gedaan door meerdere collega boeren maar sinds enkele jaren doet de ondernemer het alleen. Hij zegt hierover:

'Het levert een goede bijdrage aan het bedrijf.'

Minder sterke verknoping agrarische en MFL tak

47% van de bedrijven hebben een zwakke verknoping van hun MFL tak en hun agrarische tak. Met andere woorden hun MFL activiteiten kunnen gewoon doorgaan als de agrarische activiteiten afbouwen of stoppen. De volgende activiteiten kunnen hieronder vallen:

- handel in (verwerkte agrarische) producten (sap handel van andermans appels en peren);
- zorgactiviteiten;
- kinderopvang (0-4 jaar);
- agro-toerisme;
- activiteiten die door 'toevalligheden' zijn ontstaan.

Daarbij mag niet vergeten worden dat deze MFL activiteiten vaak zijn ontstaan met behulp van de agrarische activiteiten. Bijvoorbeeld door het beschikbaar hebben van grond, gebouwen, arbeid, machines, financiering etc. Vaak worden deze nieuwe activiteiten ook gefinancierd met hulp van de agrarische activiteiten. Maar als ze eenmaal behoorlijk zijn opgestart, de moeilijke begin periode voorbij, dan kunnen ze eigenlijk helemaal los van de agrarische activiteiten worden gezien en voortgezet. Al vindt de volgende ondernemer dat zijn zorgactiviteiten soort van **dezelfde definitie** heeft als de agrarische activiteiten:

'Zorg in een agrarische omgeving zie ik ook als een agrarische product. Zo zie ik het en daar is niet iedereen het mee eens. Ik zie 'dit' ook als agrarische producten.'

Een andere ondernemer met kinderopvang vindt dat de bedrijfsactiviteiten (sterk) met elkaar verweven zijn: 1) de akkerbouw vormen een belangrijk **decor** voor de kinderopvang en 2) de kinderopvang is een belangrijk (**financieel**) **fundament** onder het totale bedrijf. De ondernemster geeft aan dat de

ondernemers onlangs enkele **(vervangings)investeringen** (trekker, machine) heeft kunnen doen dankzij de kinderopvang. Volgens ondernemster hebben ze nu meer **'ademruimte'** sinds de kinderopvang zo goed loopt.

Ook **kennis** opgedaan bij de agrarische activiteiten kan gebruikt worden voor de MFL activiteiten. Zoals de akkerbouwer met wijn teelt verwoord; plantjes laten groeien is zelfde als akkerbouw. De kennis en ervaring van plantengroei die ze hebben door jarenlange ervaring met de akkerbouw, komt heel goed van pas en het scheelt een hoop. Maar wijn maken is totaal nieuw, kennis van wijn is zeer specifiek en niet zo maar te leren. Ook **opslag en materiaal** van de akkerbouw gebruiken ze voor de wijn. Akkerbouw en wijn lopen door elkaar heen: gebruik heftruck en schuur.

Er zijn twee fruittelers met sapverwerkingsactiviteiten of wel **handel in (verwerkte agrarische) producten**. Of dit onder streek eigen productie valt is te bediscussiëren. **Sap handel van eigen en andermans appels en peren**. De ondernemers vinden dit zelf streek eigen productie. Echter kan je wel vraagtekens zetten in hoeverre het sap maken streek eigen productie is. De ondernemers vinden het echter wel streek eigen productie. Het is maar welke definitie je geeft aan streek eigen productie. Echter de appels komen uit Nederland of soms uit Polen, de verwerking wordt gedaan in België. Alleen de opslag en distributie wordt gedaan vanuit de bedrijven van de ondernemers. Dus hoezeer is dit product een streekproduct? Misschien is het meer een product uit Nederland? Bij één fruitteler belandt een gedeelte van hun eigen fruit in het sap, maar dat is maar 5%, dat zijn geblutste of anderszins beschadigde appels waar ze toch weinig voor krijgen. De handel en sapverwerkingsactiviteiten zijn belangrijke activiteiten voor deze fruittelers. Echter op de vraag of de fruitteelt op den duur zal verdwijnen wordt geantwoord:

'Dat is in principe nooit een issue geweest, maar het ligt wel erg aan de prijs, die is nu bedroevend laag.'

Voor hen is de neventak nooit belangrijker geworden dan de hoofdtak. Maar op dit moment is het wel zo dat het fruitbedrijf eigenlijk bestaat doordat sapverwerkings- en handelsactiviteiten, de accommodatie en de energie er zijn. Dit laatst genoemde bedrijf vindt het echter wel belangrijk dat zijn fruittak op het bedrijf aanwezig blijft. Hij verteld dat de retail liever handel doet met primaire producten dan de tussen handel. Dus voor hun imago voor de handel willen zij graag de agrarische activiteiten behouden. Ook al komen de producten die ze verkopen niet van hun eigen bedrijf. Ook de consumenten denken dat de producten van hun bedrijf afkomen, of tenminste uit Flevoland komen.

Er zijn zeven bedrijven met **zorgactiviteiten**. Hoe deze zorg verknoopt is met de agrarische activiteiten is per bedrijf en ondernemer verschillend. Volgens een ondernemer biedt hij nu eigenlijk **een locatie** aan. Maar hij vindt dat de agrarische omgeving wel belangrijk is voor zijn activiteiten: het geeft **uitstraling** aan het bedrijf en activiteiten en het geeft een **invulling aan de dagactiviteiten**.

Er zijn vier bedrijven met **kinderopvang (0-4 jaar)**. Twee bedrijven hebben alleen kinderopvang, de andere twee een combinatie van kinderopvang met zorg. Daarvan één bedrijf met kinderopvang en een ander soort zorg voor jonge kinderen (buitenschoolse opvang en kinderen met persoonsgebonden budget). Het gaat eigenlijk meer om **de locatie** dan het eigenlijke agrarische bedrijf. Het agrarische bedrijf dient meer als **achtergrond** en bied natuurlijk wel **ruimte, rustige omgeving en educatie mogelijkheden**(waar komt voedsel vandaan) etc. Al is het volgens de ondernemers zelf wel een sterk punt dat er nog een boerderij op de achtergrond draait. Ze gaat met de kinderen aardappels zoeken en hier dan patat van maken. Volgens haar is er zonder de boerderij geen kinderopvang, dan *'hoeft het*

voor haar niet'. Een voordeel van de locatie (op de boerderij) vindt de ondernemster dat het in het buitengebied is, mensen uit het buitengebied hoeven de stad niet in te rijden om hun kinderen weg te brengen.

Er zijn twee bedrijven met **agro-toerisme** waar er een zwakke verknoping is van de MFL activiteiten met de agrarische activiteiten. Een bedrijf waar de verknoping van de camping met de agrarische activiteiten eigenlijk miniem is laat doorschemeren dat ze toch wel een beetje beïnvloed worden door de **camping gasten op het erf**. Ze zien een voordeel in de reputatie van de camping door om te schakelen naar biologische landbouw. Echter de hoofdreden hiervoor is puur economisch, maar het zou een prima bij effect hebben. De camping gasten zouden *'met een biologische bedrijfsvoering geen gewasbeschermingsmiddelen meer over de tent krijgen'* aldus de ondernemer en dat zou de reputatie van de camping verbeteren. Bij een ander bedrijf komen de toeristen vooral voor de wijn. De akkerbouw staat hier als het ware helemaal los van. Als de akkerbouw zou verdwijnen, zouden de wijn activiteiten gewoon kunnen doorgaan.

Drie bedrijven zijn door **'toeval' met MFL activiteiten begonnen**. Hierbij zie je dat de MFL activiteiten los staan van de agrarische activiteiten. Er was geen economische noodzaak om er mee te beginnen of er was een geen sterke drijfveer om een activiteit op te zetten zonder dat daar economisch belang aan gekoppeld werd.

Samenvattend: Verknoping agrarische en MFL activiteiten

De meeste ondernemers vinden dat er in hun bedrijf een **sterke verbinding is tussen de MFL en agrarische activiteiten**. Alhoewel deze ondernemers de MFL activiteiten niet erg hoog waarderen als belangrijke bepalende factor in voortzetting en/of groei van hun agrarische activiteit. In andere woorden ze zeggen dat de MFL activiteiten geen invloed hebben op hoe de agrarische activiteiten zich ontwikkeld. Echter in de kwalitatieve data zijn er genoeg voorbeelden te vinden dat deze twee activiteiten elkaar zeker wel beïnvloeden wat betreft **risico spreiding** en **investeringen**.

Voorbeelden van **sterke verknoping** MFL en agrarische activiteiten:

- Agrarische productie en agrarisch natuurbeheer;
- Verwerking en verkoop eigen agrarische producten;
- Economische verwevenheid van de agrarische en de MFL activiteiten
- Koppeling agrarische met 'andere' MFL activiteiten

Bij twee bedrijven is het natuurbeheer van cruciaal belang voor de bedrijfsvoering. Natuurgebieden worden als weide gronden gebruikt voor paarden en vleeskoeien. Waarschijnlijk zouden ze niet zoveel vee kunnen hebben als ze de natuurterreinen niet zouden kunnen gebruiken (of met het huren van ander soort weiland zou de tak al financieel minder aantrekkelijk zijn).

Minder sterke verknoping agrarische en MFL activiteiten, de volgende activiteiten kunnen hieronder vallen:

- Handel in (verwerkte agrarische) producten (sap handel van andermans appels en peren);
- Zorgactiviteiten;
- Kinderopvang (0-4 jaar);
- Agro-toerisme;

Tevens zie je dat bedrijven die door 'toeval' met MFL activiteiten zijn begonnen minder sterke verknoping hebben met de agrarische activiteiten. Misschien is er wel een **financiële connectie** van deze minder sterk verknoopte activiteiten, maar op andere gebieden kunnen de activiteiten helemaal los van elkaar worden gezien. Ze kunnen bijvoorbeeld worden voortgezet op een andere locatie en ze kunnen blijven bestaan als de agrarische activiteiten stoppen.

3.5.2 Verknoping van de MFL activiteit met elkaar

In deze subparagraaf een overzicht van **welke combinaties van MFL activiteiten** samen worden ontplooid. Vervolgens een beschrijving van de **synergie effecten uit de kwalitatieve data**.

Vragen bij verknoping

Bij **verknoping van MFL activiteiten** kan je de volgende vragen stellen: In hoeverre is er verknoping van verschillende MFL activiteit? Versterken verschillende activiteiten elkaar? Kan de ene MFL activiteit zonder de andere activiteit doorgaan? Is een nieuwe MFL activiteit een logisch vervolg op eerdere MFL activiteiten? Komt de ene MFL activiteit voort uit de andere? Dit zijn een paar vragen die aan bod komen in deze subparagraaf.

Synergie

Als verschillende MFL activiteiten elkaar versterken zijn het **uitingen van synergie**. Sommige MFL activiteiten staan los van elkaar maar andere MFL activiteiten beïnvloeden en versterken elkaar, dat wordt **synergie** genoemd. Doordat MFL activiteiten elkaar kunnen versterken zie je dat ondernemers in de loop der tijd steeds meer MFL activiteiten gaan ontplooiën of de activiteiten die ze hebben gaan uitbouwen. Een bedrijf kan verschillende MFL activiteiten gaan ontplooiën maar ook één MFL activiteit verder uitbreiden, zeg maar het uitbouwen van één MFL activiteit.

Wat valt op aan combinaties van MFL activiteiten per bedrijf?

Figuur 3.3 Aantal MFL activiteiten per bedrijf op volgorde van aantal MFL activiteiten geeft een overzicht van de combinaties van de zeven onderscheiden MFL activiteiten die op de bedrijven plaatsvinden. Er is een gemiddelde van ruim drie MFL activiteiten, er zijn drie bedrijven met één activiteit, zeven bedrijven met twee activiteiten. Er zijn voor het aantal MFL activiteiten van drie, vier en zes elk twee bedrijven die dit aantal activiteiten hebben. Tot slot zijn er drie bedrijven met vijf verschillende activiteiten. Twee bedrijven met elk vier activiteiten hebben precies dezelfde aantal en combinatie van activiteiten.

Kinderopvang is een activiteit die meestal zonder veel andere activiteiten plaatsvindt. **Streekproductie** komt altijd voor in combinatie met andere MFL activiteiten. **Streekproductie** gaat vaak samen met **huisverkoop**. Als bedrijven **zorg** hebben: hebben ze of één andere activiteit er bij, of ze hebben vier of vijf andere activiteiten er bij. **Zorg** gaat twee keer samen met **agrarisch natuurbeheer** en een keer met **kinderopvang**. De combinatie **streekproductie en huisverkoop** gecombineerd met **agro-toerisme en /of educatie** is een veel voorkomende. Als bedrijven twee activiteiten hebben: gaat **huisverkoop** altijd samen met **educatie** of **agro-toerisme**. Dit is niet verwonderlijk omdat educatie en agro-toerisme mensen naar het bedrijf trekt waarna ze iets kunnen kopen in de winkel. Al de bedrijven die aan **huisverkoop** doen hebben **promotie van hun eigen producten** in de vorm van **educatie** of **agro-toerisme**. Een bedrijf heeft dit echter niet aangegeven in de enquête. Maar dit bedrijf ontplooid veel **activiteiten rond de winkel**: er zijn hobby dieren om mensen naar de boerderij winkel te trekken, ze snijden groenten om te verkopen in de winkel en ze houden legkippen om de eieren in de winkel te verkopen.

Bedrijven (N)	SP	HV	Z	E	AT	AN	KO	'AND ERS'	# Activiteiten	
1							X		1	
2							X		1	Streek eigen productie : SP
3		X							1	Huisverkoop : HV
4		X			X				2	Zorgactiviteiten : Z
5	X							X	2	Educatieve activiteiten : E
6			X			X			2	Agro-toerisme : AT
7			X				X		2	Agrarisch natuurbeheer: AN
8		X		X					2	Kinderopvang : KO
9		X			X				2	Anders : 'ANDERS'
10			X			X			2	
11					X	X		X	3	
12	X	X		X					3	
13	X	X			X			X	4	
14	X	X			X			X	4	
15	X	X	X	X		X			5	
16	X	X	X	X	X				5	
17	X	X		X		X		X	5	
18		X	X	X	X	X	X		6	
19	X		X	X	X	X		X	6	
Aantal	8	11	7	7	8	7	4	6		

Figuur 3.3 Aantal MFL activiteiten per bedrijf op volgorde van aantal MFL activiteiten

Minder synergie effect in zorg en kinderopvang

De **zorg** of **kinderopvang** wordt niet als zodanig gebruikt om mensen op het bedrijf te krijgen of aan te trekken om producten aan te verkopen (**huisverkoop**). Op de geïnterviewde bedrijven wordt over het algemeen de winkels of verkoop ook niet door zorg cliënten gerund. Behalve misschien bij één bedrijf waar ook producten die de cliënten maken in de winkel worden verkocht. Wat ook opvalt is dat als ondernemers **kinderopvang** hebben, ze niet veel ander MFL activiteiten hebben.

Uitingen van synergie uit kwalitatieve data

Als activiteiten elkaar versterkende is er sprake van synergie. Hieronder komen de volgende versterkende activiteiten aan bod die zijn gevonden in de kwalitatieve data:

- Promotie eigen producten
 - Promotie door middel van: agro-toerisme
 - Promotie door middel van: rondleidingen en excursies
 - Bewust inspelen op de omgeving
- MFL activiteiten verknoopt met 'andere' MFL activiteiten
- Versterkende activiteiten binnen een MFL activiteit: uitbouwen MFL activiteit

Promotie eigen producten

Door het aantrekken van mensen op het bedrijf en winkel kan er meer producten van de streek-eigen productie en huisverkoop worden verkocht. Het aantrekken van mensen op het bedrijf kan door middel van educatieve activiteiten en agro-toerisme. Hieronder een overzicht van vaak voorkomende **combinaties**:

-	SP + HV	6 x
-	SP + AT	5 x
-	SP + E	6 x
-	HV + AT	6 x
-	HV + E	6 x
-	SP/HV + AT/E	11 x
-	HV + AT/E	10 x
-	HV + SP/AT/E	10 x
-	SP + HV/AT/E	7 x
-	SP + AT / E	6 x

Educatieve activiteiten en **agro-toerisme** kan een verkapt **promotie van eigen producten** zijn, dit is een slimme zet van de ondernemers. Het is slim inspelen op de markt en marketing is een essentieel onderdeel van de markt. Als mensen weten waar producten vandaan komen of hoe het gemaakt wordt, 'beleving', zijn ze eerder geneigd het te kopen. Daarnaast trekt educatie en agro-toerisme mensen naar het bedrijf, waar ze vervolgens langs de boerderijwinkel worden geleid of de weg naar de boerderijwinkel of de producten die elders verkocht worden, de mensen weten dan de producten 'de rest van hun leven' te vinden. Hier spelen de twaalf bedrijven mooi op in. Je kan bijna wel stellen dat het noodzakelijk is als je aan huisverkoop of aan streek-eigen productie doet, het aantrekken van mensen op het bedrijf zeer belangrijk is voor de verkoop van de eigen producten.

Educatie + huisverkoop en/of **streek-eigen productie**: er zijn geen bedrijven die educatieve activiteiten hebben die geen huisverkoop of streek-eigen productie hebben. Er is altijd educatie met als achterliggend doel meer producten te verkopen. Er zijn zeven bedrijven die promotie van eigen bedrijf doen in de vorm van **educatie**. Door middel van excursies (twee bedrijven) of de ontvangst van schoolklassen (vier bedrijven, waarvan één er een omzet van €500 uit haalt). Er zijn drie bedrijven die aan geven dat ze weinig of geen inkomsten uit educatie halen. Hieronder een beschrijving van de manieren waarom ondernemers hun streekproducten en/of huisverkoop promoten door middel van **agro-toerisme, rondleidingen en excursies** en andere manieren om mensen op het erf te trekken.

Promotie door middel van: agro-toerisme

Het aantrekken van mensen doen de volgende ondernemers op de volgende manieren:

- Kleine speeltuin - kinderboerderij

De ondernemer zit er over na te denken om aan agro-toerisme te gaan doen, om mensen naar de winkel te trekken. Ze hebben nu al een kleine speeltuin met wat vee om de kinderen bezig te houden terwijl de ouders boodschappen doen. Op zo'n manier moet je toch de klanten verleiden om naar de winkel te komen.

- Organiseren van een fair

Door het organiseren van de fair, betrekken ze veel mensen bij het bedrijf en komen mensen een kijkje nemen op het platteland. Dat vinden ze leuk, gezellig maar levert natuurlijk ook een hoop op. Ze hebben het nu voor de tweede keer georganiseerd, en zijn gegroeid van vijfduizend naar negenduizend bezoekers en tachtig stands. Je kunt zelfs een helikopter rondvlucht maken. Er stond vijf kilometer file tot aan het drop, zo populair. De mensen parkeren bij de burens. Wel jammer dat het publiek zo eenzijdig is, tachtig procent komt uit het neergelegen dorp, dat moet wel diverser worden in de toekomst. Hij vindt het wel fijn dat hij zo goed te boek staat bij de mensen uit het drop, dat is belangrijk, maar realiseert zich ook dat hij zich op een breder publiek moet richten. Hij is immers een katholiek en hij kan natuurlijk ook zomaar uit de gratie raken.

Er zijn ook andere manieren om mensen naar de omgeving van het bedrijf te trekken door middel van een wandelpad, in dit geval heeft het bedrijf daar zelf geen invloed op gehad.

'Ze zijn ook gevraagd of het Vuurtorenpad van de Kuierlatten Stichting over hun land (door de wijngaard) mag lopen. Dat is een versterking van het toerisme, daar waren ze wel enthousiast over.'

Promotie door middel van: rondleidingen en excursies

Een bedrijf heeft sinds 2002 educatieve activiteiten, de vader geeft ongeveer vijftig **excursies** per jaar, hij maakt een rondje om het bedrijf en vertelt over nuttige insecten. Er komen veel excursies vanuit buiten de polder. Ze hebben bij de nieuw bouw een grote ontvangstruimte gebouwd, de ondernemer vindt het bedrijf meer educatief sinds de nieuw bouw. Deze manier van **educatieve activiteiten** zou je ook onder **agro-toerisme** kunnen laten vallen echter deze ondernemer noemt het educatie.

De volgende bedrijven houden **rondleidingen** en noemen dit **agro-toerisme**:

- Ze hebben een klein winkeltje aan huis waar ze hun producten verkopen. Dit is vooral voor mensen die bij hen een rondleiding doen. Ze komen met bussen tegelijk, het zijn agrarische clubs uit het buitenland, ouderen, vrouwen clubs, scholen etc.
- Agro-toerisme is bij deze ondernemers rondleidingen en proeverijen. De reclame gaat eigenlijk alleen van mond-op-mond. De druiven zijn in 2004 aangeplant, de rondleidingen zijn toen ook begonnen en de wijn proeverij met wijn van andere bedrijven. Wijn verkoop is er vanaf 2008. In het begin schonken ze nog de wijn van anderen nu alleen nog maar hun eigen wijn. Ze doen ook, in geringe hoeveelheden, aan huisverkoop van aardappelen.

Bewust inspelen op de omgeving

Veel bedrijven ontwikkelen een soort van **marketing strategie** om hun eigen producten te verkopen. En ze zijn beducht van **concurrentie** en hun **positie in de omgeving**:

'Dit jaar gaan ze verbouwen en wordt het heel erg passen en meten met de fair, maar de fair moet hoe dan ook doorgaan. Ze kunnen het zich niet veroorloven dat een ander het overneemt

'voor een jaar' (want dat is voor altijd). Ze nemen wel ook bewust mensen uit het naburige dorp in dienst, om hun goede wil naar de omgeving te tonen. Ook sponsoring en adverteren doen ze in/uit uit het naburige dorp. twintig jaar geleden had dit niet gekund hoor, als katholiek.'

Het onderstaande bedrijf met huisverkoop en educatie speelt er handig op in, door middel van een **opendag** probeert hij er achter komen waar de interesse van de mensen ligt:

'We doen ieder jaar een open dag en dan blijkt ook iedere keer weer dat mensen interesse hebben en vooral ook waar hun interesse ligt.'

Gestopt met huisverkoop: niet meer nodig voor promotie

Ondernemers beginnen met bepaalde activiteiten. Van het een komt het ander, activiteiten kunnen weer afvallen. Ondernemers hebben er dan van geleerd en het is misschien niet meer heel nodig. Het bedrijf ontwikkeld zich verder en ontwikkeld weer nieuwe activiteiten. Activiteiten vallen in bepaalde gevallen dus ook weer af om verschillende redenen. Misschien omdat er niet meer genoeg mee verdient wordt of omdat er te veel arbeid/ moeite kost of omdat het te weinig meerwaarde oplevert kwa promotie van de producten. of omdat het zijn functie heeft gedaan, naamsbekendheid gegenereerd en vervolgens zijn de producten gaan lopen en was er een groot genoeg klantenkring opgebouwd.

Een bedrijf mist in het rijtje van huisverkoop, dit bedrijf heeft wel lang huisverkoop gehad, ze zijn in 2006 gestopt met huisverkoop en hadden daar hun redenen voor:

'Eigenlijk was hun eerste neventak de huisverkoop. Daar is hij begin jaren 1980 mee begonnen en in 2006 mee gestopt. Het was moeilijk om de acht arbeidsplaatsen die ze hadden in te vullen. bovendien werden de andere activiteiten te groot, ze moeten iets afstoten.'

Huisverkoop was voor dit bedrijf dus ooit wel een belangrijke activiteit en op deze manier is de streekeigenproductie ook groot geworden. Maar zoals hierboven te lezen is, zijn de andere activiteiten groot geworden en was huisverkoop om waarschijnlijk persoonlijke en economische redenen niet meer interessant. Het merk van de streekeigenproductie ligt goed in de markt en ze zijn bezig met product innovatie:

'Het sap ligt nu in alle grote supermarkten, behalve eentje, en ze verkopen een klein beetje sap in het buitenland. Ze zijn nu bezig met 's Lands Beste te ontwikkelen, hetzelfde sap in een nieuw jasje voor in speciaalzaken. Er komt een biologische lijn en nog wat extra producten, zoals jam.'

Versterkende activiteiten binnen een MFL activiteit: uitbouwen MFL activiteit

Een bedrijf bied/ heeft zoveel verschillende MFL activiteiten binnen de noemer van het **agro-toerisme** dat al deze **aspecten elkaar versterken**. Denk bijvoorbeeld aan bekendheid en mond-op-mond reclame. Als mensen een keer op een bedrijf zijn geweest is er een grote kans dat ze nog eens terug komen. Door al hun verschillende activiteiten verkrijgen zij een grote bekendheid:

'Het is ook allemaal behoorlijk met elkaar verweven Ze hebben huisverkoop en Agro-toerisme: bloemschikcursussen, kinderfeestjes, tulpenpluktuin, maïsdoolhof, ruimte-verhuur, ontvangst groepen, terras, maaltijden, buffetten, BBQ's e.d., etc. De totale bedrijfsomzet is eigenlijk te laag. De ondernemers vonden het moeilijk om de totale bedrijfsomzet en de verdeling tussen primair agrarisch en MFL activiteiten aan te geven, de omzet per aparte activiteit wisten ze niet.'

Verknoopte 'andere' MFL activiteiten

In de enquête wordt gevraagd naar andere MFL activiteiten naast de zeven aangegeven activiteiten. Zes bedrijven (32%) geven aan 'andere' dan de aangegeven MFL activiteiten te ontplooiën. De onderstaande activiteiten zijn bij deze vraag aangegeven door de ondernemers die direct voortkomen uit of samengaan met de andere MFL activiteiten:

- 2 x accommodatie buitenlands werknemers
- 1 x paardenpension
- 1x verwerken agrarische producten van andere ondernemers

Voor een aantal bedrijven is huisvesting voor medewerkers een groot probleem. Daarom heeft een bedrijf vierentwintig plaatsen in houten chalets die jaarrond 70% vol zitten. Ze hadden vergunning voor trekkershutten gekregen, dus ze betalen nu toeristenbelasting. Wilde niet huisvesting in bestaande gebouwen in verband met brand gevaar.

De andere 'andere' MFL activiteiten gaan niet samen met MFL activiteiten, maar vaak wel met agrarische activiteiten. Er worden vaak machines, gebouwen grond gebruikt die toch al op het bedrijf aanwezig zijn. Voorbeelden van deze 'andere' MFL activiteiten die samengaan met agrarische activiteiten zijn: caravanstalling, onderhoud terrein en windmolens.

Samenvattend: Verknoping van de MFL activiteit met elkaar

Wat opvalt aan de **combinaties van MFL activiteiten** is dat er wel een aantal **synergie effecten** zijn te onderkennen. Vooral de combinaties huisverkoop, streekproductie, agri-toerisme en educatie doen het goed. Tevens komt het uitbouwen van één MFL activiteit voor, hierdoor versterken deze activiteiten elkaar. Ook synergie effecten in combinaties met 'andere' MFL activiteiten en de zes MFL activiteiten komen voor. Er zijn minder synergie effecten bij zorg en kinderopvang.

3.6 *Samenhang tussen de aspecten en andere opvallende punten*

In deze paragraaf:

- Beschrijving bedrijven en punten met samenhang tussen dezelfde categorieën van verschillende aspecten (§3.6.1);
- Andere punten die opvallen uit het materiaal maar niet vallen onder de vijf aspecten behandeld in de voorgaande paragrafen (§3.6.2).

3.6.1 **Samenhangende punten vanuit de aspecten**

In de verschillende **categorieën van de starttijd van de eerst MFL activiteit** zijn overeenkomsten te vinden. Een aantal categorieën komt sterk overeen met categorieën die zijn gemaakt voor **drijfveren**.

Vijf bedrijven met sterke overeenkomsten in bepaalde aspecten

Er zijn vijf bedrijven die een sterke overeenkomsten hebben de aspecten. Deze aspecten zijn: **VAK, drijfveren, bedrijfsomzet uit MFL activiteiten en starttijd eerste MFL activiteit**.

Bedrijven die een hoge VAK totaal extern (hoger dan 6,9-27,7 externe VAK) hebben allen de drijfveer **'behoefte aan anders te boeren'** aanzienlijk ontwikkeld. Tevens hebben ze allemaal hun MFL activiteiten langer dan zeventien jaar en halen zij een hoog percentage van hun bedrijfsomzet (hoger dan 79% of kunnen ze de agrarische en MFL inkomsten niet scheiden) uit de MFL-activiteit(en). Deze bedrijven hebben al een lange tijd MFL activiteiten die zijn voortgekomen uit de behoefte anders te boeren. Het onderbouwt dat het verder ontwikkelen van MFL activiteiten tijd kost dat er na van loop van tijd steeds meer externe arbeid bij wordt betrokken. Je kan misschien ook wel stellen dat door 'de behoefte anders te boeren' deze ondernemers niet/minder terughoudend stonden in het aannemen / aansturen van vaste en externe arbeidskrachten.

De ondernemers in de categorie **'sinds de start van het agrarische bedrijf gelijk zijn begonnen met MFL activiteiten'** behoren alle drie tot de categorie van drijfveren : **'behoefte aan 'anders te boeren'**. Twee ondernemers geven het volgende aan:

'Vindt dat er veel in de landbouw en samenleving moet veranderen, vindt het leuk om te doen.'

'Contact met partners die op de boerderij werken, hij heeft behoefte om extra arbeid te creëren.'

De drie fruittelers hebben ook in hoge mate de drijfveren: **'bedrijfsinterne overwegingen'** en **'behoefte om meer greep te krijgen op eigen bedrijfsontwikkeling'** gewaardeerd. Ze waarderen in hoge mate **'risicospreiding over meerdere activiteiten'**. Misschien zegt dit iets over de bedrijfsafhankelijkheid van prijzen/ afnemers in agro-keten van fruitteeltbedrijven zoveel jaar geleden? Ieder geval deze bedrijven wilden zich hier niet langer afhankelijk van opstellen van de agro-industrie.

Arbeidsverdeling en tijdsverloop MFL activiteiten

Voor een aantal bedrijven geldt: hoe langer met de MFL activiteiten bezig hoe meer externe arbeid. Maar dit geldt niet voor alle bedrijven. Sommige bedrijven die meer recentelijk zijn begonnen pakken het ook gelijk grootschalig aan. Maar in de meeste gevallen begint de MFL activiteit met arbeid uit de familie en vervolgens breidt de externe arbeid langzaam uit.

Samenhang verknoping en ontwikkeling MFL activiteiten

Je ziet dat de ontwikkeling van het **aantal MFL activiteiten** sterk samenhangt met de **drijfveren** van de ondernemers. Daarnaast is de **verknoping** van de MFL activiteiten met elkaar een erg belangrijk aspect voor het uitbreiden van het **aantal activiteiten**. Vaak zie je dat activiteiten elkaar versterken. Bijvoorbeeld huisverkoop en agri-toerisme of educatie.

Reeds bestaande verknoping van activiteiten op gemengde bedrijven

Gemengde landbouw bedrijven (akkerbouw en veehouderij) zijn eerder geneigd om er nog een MFL activiteit bij te gaan doen. Wellicht mede omdat ze al diverser zijn en misschien minder gespecialiseerd en omdat ze vaker externe arbeid hebben.

Samenvattend: Opvallende punten naar boven komend vanuit de verschillende aspecten

Er zijn vijf bedrijven die sterke overeenkomsten hebben wat betreft: **VAK, drijfveren, bedrijfsomzet uit MFL activiteiten en starttijd eerste MFL activiteit**. Logisch omdat deze bedrijven een tijd geleden zijn begonnen met MFL activiteiten en daardoor een 'groot' MFL bedrijf hebben kunnen opbouwen met de kenmerkende aspecten een hoge omzet en hoge VAK. Gemengde landbouw bedrijven zijn eerder geneigd om er nog een MFL activiteit bij te gaan doen.

3.6.2 Ontwikkeling MFL in Flevoland

Er zijn **relatief grote MFL bedrijven** in Flevoland (in vergelijking met andere gebieden). De vraag rijst hoe zijn deze grote bedrijven te verklaren en waarom gaan deze grote agrarische bedrijven in Flevoland aan MFL activiteiten doen? Deze vragen kunnen van meerdere kanten bekeken worden.

Flevoland is ontworpen voor de **grootschalige landbouw**, waarom gaan ondernemers dan toch wat anders doen dan agrarische productie? Ligt dat aan de ondernemers geest? Zijn er meer 'echte' ondernemers die wat willen uitvinden in Flevoland? Misschien hebben een aantal ondernemers in de Flevopolder de **ruimte gekregen** (en was er de ruimte) om grote MFL bedrijven te ontwikkelen. Of spelen andere aspecten een rol? Of komt het omdat ze er ooit naar toe zijn verhuist, dat ze bewust de stap hebben gezet om te gaan **ondernemen**. Of waren deze ondernemers op grote agrarische bedrijven al aan personeel gewend en daardoor veel **externe arbeid**. Misschien maakt dat de stap kleiner om personeel voor MFL activiteiten in te huren.

De ondernemers in Flevoland hebben waarschijnlijk minder een **locale identiteit**. Nu zijn het de 2^e of 3^e generaties die boeren in Flevoland. Misschien hebben ze een **minder wij gevoel**. Het kan ook zijn dat juist de mensen die naar dit gebied zijn gegaan sowieso een minder 'wij' gevoel hadden. Ze zijn immers weggegaan uit hun oude gebied misschien met het idee 'wij hoeven hier niet perse te blijven'. Dat ze sowieso niet zo'n band met hun gebied hadden. De ondernemers in Flevoland zijn veel individueler. Ze werken wel samen behalve als ze zelf veel voordeel zien. Bijvoorbeeld nu bij de windmolens, die ze nu alleen nog maar gezamenlijk kunnen aanvragen, of bij natuurbeheer etc. Bij veel LEADER+ subsidies moeten ze een **samenwerkingsverband** in de regio aantonen. Misschien is dat een reden, naast de mogelijkheden voor grootschalige landbouw, dat er in Flevoland niet heel veel wordt gekozen voor MFL landbouwontwikkeling.

In Flevoland ontbreekt het aan **MFL activiteiten op verschillende bedrijven die elkaar versterken**. Ze moeten in Flevoland harder werken om nieuwe activiteiten te ontwikkelen, het komt ze niet aanwaaien in Flevoland. Juist omdat Flevoland nog niet veel MFL activiteiten zijn. Er zijn niet genoeg MFL bedrijven in Flevoland om elkaar te versterken of ze liggen te verspreid in de provincie. Ze vormen geen model voor het gebied, zoals bijvoorbeeld MFL activiteiten elkaar versterken in toeristische gebieden (Laag-holland, Zeeland).

Samenvattend: Ontwikkeling MFL in Flevoland

Flevoland is een opvallende provincie wat betreft MFL. Het is ontworpen voor de **grootschalige moderne landbouw** maar toch zijn hier ondernemers die aan MFL doen. De daarachter liggende redenen zijn divers. Het hangt van de **drijfveren** van de ondernemers af, maar ook de kenmerken van de bedrijven in het gebied, de ondernemers zijn bijvoorbeeld al gewend aan **extern personeel**. Het aannemen van extern personeel is dan bijvoorbeeld geen extra hindernis in het opstarten van MFL. De vraag kan ook worden omgedraaid, waarom zijn er nog niet meer MFL ondernemers in Flevoland? Hierover kan ik alleen maar een beetje gissen maar ik denk aan de volgende dingen: sterke drijfveren om aan primaire landbouw te doen, weinig lokale identiteit en weinig samenwerking, weinig toerisme, geen hoogwaardig cultuur landschap, te weinig MFL activiteiten om elkaar te versterken.

4 Conclusie

In deze scriptie heb ik mij een beeld gevormd van negentien agrarische ondernemers die aan multifunctionele landbouw (MFL) doen in de provincie Flevoland. In dit hoofdstuk kom ik terug op mijn vraagstelling: **Wat is de dynamiek en robuustheid van MFL in Flevoland?** Deze onderzoeksvraag heb ik onderzocht aan de hand van de **beschrijving en analyse van negentien MFL bedrijven in Flevoland**. Ik ben op zoek gegaan naar patronen en overeenkomsten in groepen bedrijven. De meest opvallende kenmerken en bevindingen uit hoofdstuk 3 Beschrijving en analyse van de MFL bedrijven worden in dit hoofdstuk besproken:

- Er is ontwikkeling van het aantal MFL activiteiten over de tijd in drie ontwikkelingspaden
- Breed scala aan positieve drijfveren
- Relatief hoog percentage grote bedrijven in de steekproef
- MFL activiteiten economisch belangrijk voor drie kwart van de bedrijven uit steekproef
- De primaire agrarische landbouw blijft bestaan naast de nieuwe MFL activiteiten
- Toewerken naar succesvolle combinaties van activiteiten: synergie
 - Motieven voor kleinschalige MFL activiteiten: verknoping
- Meerdere MFL activiteiten tegelijk starten: nieuwe bedrijfsvorm

Hieronder een meer gedetailleerde beschrijving van de benoemde punten. Aan het eind van deze paragraaf een beschrijving van de dynamiek en robuustheid van de agrarische en de MFL activiteiten en het gehele MFL bedrijf.

Drie ontwikkelingspaden: ontwikkeling van aantal MFL activiteiten over de tijd

Er zijn vier categorieën te onderscheiden bij de bedrijven in de ontwikkeling van de MFL activiteiten:

1. Het geleidelijk uitbouwen en uitdiepen van MFL activiteiten over de jaren heen tot drie of meer MFL activiteiten;
2. Met drie of meer MFL activiteiten beginnen;
3. Met één of twee MFL activiteiten beginnen en het daar bij houden;
4. Met één of twee MFL activiteiten beginnen. Het is onduidelijk welk ontwikkelingspad deze bedrijven gaan volgen in de toekomst. Deze bedrijven kunnen de MFL activiteiten geleidelijk uitbouwen of beperken.

Er zijn **drie belangrijke ontwikkelingspaden** te onderscheiden:

- a) Pad van geleidelijk uitbouwen en ontplooiën van MFL activiteiten;
- b) Pad van snelle uitbouw MFL activiteiten;
- c) Pad van beperken van MFL activiteiten.

Bij categorie 4 is het nog onduidelijk of deze ondernemers voor ontwikkelingspad a of c kiezen.

Breed scala aan positieve drijfveren

De drijfveren van ondernemers zijn erg belangrijk. Zestien bedrijven hebben bewust voor MFL activiteiten gekozen, bij drie bedrijven was er sprake van toevalligheden.

Van de geïnterviewde ondernemers heeft:

- Ongeveer de helft de **'behoefte aan 'anders' te boeren'** sterk ontwikkeld;
- Ongeveer een derde **'bedrijfinterne overwegingen'** sterk ontwikkeld.

Wat daarnaast nog opvalt aan de drijfveren:

- Ondernemers met **kinderopvang** hebben **sterke drijfveren om eigen baas te zijn** en om de kinderen de rust en de ruimte van de boerderij te laten ervaren. Ze hebben in hoge mate de wens om burgers meer in contact te brengen met de agrarische sector.
- De bedrijven die al langer bezig zijn met MFL hebben meer behoefte aan het in contact te treden met burgers.
- Het opstarten van een MFL activiteit is voor een aantal ondernemers begonnen als een **economische overweging**. Dat zie je vooral terug bij de fruittelers met de sap maak activiteit.
- De bedrijven hebben allemaal '**actieve ondersteuning vanuit de omgeving**' laag gewaardeerd als drijfveer. De invloed van de omgeving is dus niet belangrijk in het starten van MFL activiteiten. Over het algemeen kan je stellen dat **externe stimuli** niet de belangrijkste drijfveren zijn voor het starten van MFL activiteiten. Het starten van MFL activiteiten is de eigen keuze van de ondernemers. Dat in tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt. Namelijk dat MFL ondernemers 'gedwongen' hebben gekozen voor MFL activiteiten bijvoorbeeld om economische redenen.

Relatief hoog percentage grote bedrijven in de steekproef qua arbeid, grondgebruik en omzet

Het zijn gemiddelde grote bedrijven in de onderzoekspopulatie. Met veel arbeid, grondgebruik (met een gemiddelde van tachtig hectare) en hoge omzetten voor een aantal bedrijven. Er zijn geen aanwijzingen dat de steekproef niet representatief is voor het gebied. Veel arbeid komt uit **familiearbeid** en bij een aantal bedrijven komt er veel **arbeid van buiten**. Voor deze grote bedrijven, met meer dan drie MFL activiteiten en veel arbeid, geldt dat het bedrijf meer dan een familie bedrijf is geworden en het minder binnen gezinsbedrijf logica past. Het is een ontwikkeling naar een ander soort **bedrijfsmodel**. Het kiezen van zo'n soort bedrijfsmodel is voor sommige ondernemers een optie om het bedrijf te behouden en eventueel arbeid van andere gezinsleden een plaats binnen het bedrijf te geven. Het is te verwachten dat door het aantrekken van meer arbeid de kans op de continuïteit van de bedrijven vergroot, het bedrijf is dan niet meer afhankelijk van één persoon of één activiteit. Met andere woorden deze **grote MFL bedrijven zijn robuuster**.

Arbeidsverdeling en tijdsverloop MFL activiteiten

Hoe langer de ondernemers met de MFL activiteiten bezig zijn, hoe meer **externe arbeid** er in een aantal gevallen wordt ingezet. Sommige bedrijven die meer recentelijk zijn begonnen pakken het ook gelijk grootschalig aan. Maar in de meeste gevallen begint de MFL activiteit met **arbeid uit de familie** en vervolgens breidt het aantal externe arbeidskrachten langzaam uit. In tegenstelling tot de 'gangbare' landbouw waar door schaalvergroting en mechanisatie er juist een uitstoot van arbeid is.

MFL activiteiten economisch belangrijk voor drie kwart van de bedrijven uit steekproef

Voor de helft van de bedrijven komt gemiddeld 39% van de **bedrijfsomzet** uit de MFL activiteiten. Een kwart van de bedrijven hebben een sterke **verwevenheid van de agrarische met de MFL activiteiten**. De bedrijfsomzet van de verschillende activiteiten is niet los van elkaar te koppelen. Voor deze bedrijven met een sterke verwevenheid, zijn indicaties dat de MFL activiteiten een groot aandeel inneemt in de totale bedrijfsomzet. Voor drie kwart van de bedrijven uit de steekproef nemen de inkomsten uit de MFL activiteiten een behoorlijke aandeel in de **totale bedrijfsomzet**. De ondernemers zijn met hun **totale gezinsinkomen** tevreden, maar over de **inkomsten uit de agrarische activiteiten** is maar iets meer dan de helft van de ondernemers tevreden. Op de bedrijven neemt het belang van **inkomen van buiten** niet toe, MFL is in Flevoland niet sterk verbonden met **pluriactiviteit**. Dit is al eerder

geconcludeerd op basis van de **grote gemiddelde bedrijfsomvang** en de inzet van **externe arbeid** op MFL bedrijven in Flevoland.

De primaire agrarische landbouw blijft bestaan naast de nieuwe MFL activiteiten

De meeste bedrijven, op twee na, hebben **geen vermindering** in hun agrarische activiteiten als ze eenmaal zijn begonnen met de MFL activiteiten. Kortom er is bijna geen enkele afname in landbouw bij de geïnterviewde bedrijven. De meeste bedrijven die bewust voor MFL activiteiten hebben gekozen gaan door met het ontwikkelen van hun agrarische activiteiten, de agrarische activiteiten worden zelfs versterkt.

Toewerken naar succesvolle combinaties van activiteiten: synergie

Er is **geen krimp van MFL** activiteiten als de ondernemers eenmaal zijn begonnen met de MFL activiteiten, dit heeft mede te maken met **synergie effecten** (MFL activiteiten die elkaar versterken). Vooral de combinaties huisverkoop, streekproductie, agri-toerisme en educatie doen het goed. Als de ondernemers eenmaal één MFL activiteit beginnen breiden ze deze activiteit meestal uit (**uitbouwen**), of de ondernemers ontwikkelen meer MFL activiteiten. Er vindt nooit krimp van het totaal aan MFL activiteiten plaats, wel kan het dat een bepaalde activiteit wordt afgebouwd omdat deze geen extra meerwaarde heeft.

Er is geen duidelijk overeenkomst tussen de bedrijven met de **specifieke start activiteiten** en **specifieke vervolg activiteiten**. Wel is het zo dat na verloop van tijd dezelfde soort activiteiten op een bedrijf voorkomen. Er verschil in **tempo in opeenvolging** van het starten van nieuwe MFL activiteiten. De ondernemers die recenter zijn gestart met één MFL activiteit hebben sneller opeenvolgende activiteiten, dan de ondernemers die veel langer geleden zijn gestart.

Motieven voor kleinschalige MFL activiteiten: verknoping

Het ontplooiën van de verschillende MFL activiteiten per bedrijf kan verschillende betekenissen hebben. Als de ondernemers aangegeven dat ze een bepaalde activiteit hebben hoeft dit nog niet te betekenen dat deze activiteit van groot belang is voor een bedrijf. Veel bedrijven benoemen bijvoorbeeld **educatie**, maar dit is van gering economisch belang, maar misschien wel belangrijk voor de **promotie van de producten**. Het zelfde geldt voor **agrarisch natuurbeheer**, voor een aantal bedrijven heeft dit een geringe economische betekenis. Ondernemers zien het in sommige gevallen meer als een leuk extraatje, dan dat ze daar hun belangrijkste inkomsten vandaan halen. In een aantal gevallen is agrarisch natuurbeheer cruciaal in de bedrijfsvoering.

Meerdere MFL activiteiten tegelijk starten: nieuwe bedrijfsvorm

Tegenwoordig zien ondernemers dat het starten van meerdere activiteiten erg voordelig is. De activiteiten versterken elkaar (**synergie effect**), het wordt een nieuwe **bedrijfsmodel**. Het is een nieuw **bedrijfs- of verdienmodel** geworden. Deze ondernemers hebben goed om zich heen gekeken naar ondernemers die al eerder met MFL activiteiten zijn gestart. Kortom 'vroeger' was MFL één activiteit, die ene nevenactiviteit die wat geld in het laatje bracht. Tegenwoordig is het veel meer een bedrijfsmodel of businessmodel geworden.

Dynamiek en robuustheid van MFL bedrijven in Flevoland

De dynamiek en robuustheid van MFL bedrijven is onder te verdelen in dynamiek en robuustheid van de **agrarische** en **MFL activiteiten** en van het **gehele bedrijf**.

De meeste bedrijven hebben een behoorlijke dynamiek, ze ontwikkelen nieuwe MFL activiteiten en blijven ook in hun agrarische activiteiten investeren. Een heel stel bedrijven laten het bij één of twee activiteiten, vaak worden de MFL activiteiten door de **partners** gerund en blijft het agrarische bedrijfshoofd zich hoofdzakelijk bezighouden met de agrarische activiteiten.

De agrarische activiteiten

De agrarische activiteiten blijven zich ontwikkelen naast de MFL activiteiten. Juist door de MFL activiteiten worden de agrarische activiteiten robuuster. Met de **inkomsten uit de agrarische activiteiten** is maar iets over de helft van de ondernemers tevreden. Er wordt echter niet gesproken om deze activiteiten af te bouwen. Geld verdiend met de MFL activiteit wordt soms in de agrarische activiteiten geïnvesteerd. Wellicht om de agrarische activiteiten door middel van modernisering in de benen te houden. 1) om familie arbeid daar een plaats te geven. 2) omdat bij de agrarische productie uiteindelijk het hart van de ondernemers ligt. Kortom de ondernemers willen de agrarische activiteiten hoe dan ook in stand willen houden en daarmee zijn ze met minder inkomsten tevreden.

De MFL activiteiten

De meeste ondernemers zijn tevreden over het inkomen wat ze uit hun MFL activiteiten krijgen. Er zijn drie **ontwikkelingspaden** van MFL activiteiten. Als er meer dan drie MFL activiteiten zijn is er vaak sprake van **synergie effecten**, elkaar versterkende MFL activiteiten. Het lijkt er op dat ondernemers met een recentere starttijd van MFL activiteiten sneller op een volgende MFL activiteiten hebben. Ook spelen de **drijfveren** van de ondernemers een belangrijke rol in het verder ontwikkelen van de MFL activiteiten. Door de sterke drijfveren zijn de MFL activiteiten ook robuuster. De MFL activiteiten zijn robuuster naar mate er meer arbeid in de MFL activiteiten wordt gestoken. De voortgang hangt dan niet meer van één persoon af.

Hoe stevig zitten de verschillende activiteiten in het zadel? Of activiteiten doorgaan hangt van vele factoren af. Voor sommige activiteiten zou je op het eerste gezicht zeggen dat ze geen sterke verknoping met de agrarische activiteiten hebben. Echter veel ondernemers zien dit anders. Ze zien juist de agrarische activiteiten als een **perfecte achtergrond decor voor de MFL activiteiten**. Ze zien vele voordelen om deze activiteiten op locatie uit te oefenen. Je ziet dat agrarische en MFL **activiteiten financieel ook door elkaar lopen**. Vanuit agrarisch wordt geïnvesteerd in multifunctioneel en andersom. Zo zou je kunnen stellen dat een **multifunctioneel bedrijf een robuuster bedrijf** is omdat de verschillende activiteiten elkaar kunnen versterken (ook financieel). Vaak is de **zorgactiviteit** een activiteit die de vrouw oppikt. Vaak heeft de zorgactiviteit niet zo heel veel met de agrarische tak van het bedrijf te maken. Als de agrarische tak zou stoppen zou de zorg gewoon door kunnen gaan.

Het gehele bedrijf

De agrarische en MFL activiteiten versterken elkaar en zullen naast elkaar blijven bestaan. De robuustheid bij MFL bedrijven is groter. De ondernemers blijven in beide activiteiten investeren. Er is geen enkele indicatie dat de agrarische activiteiten zullen afnemen. Er zijn ook indicaties dat door de MFL activiteiten juist de agrarische activiteiten blijven voortbestaan. Door het aantrekken van familie en externe arbeid kunnen deze verschillende activiteiten op één bedrijf plaatsvinden.

Of er werkelijk een andersoortige landbouw ontstaat met MFL activiteiten zal nader moeten worden uitgezocht. Maar de eerste indruk is dat de agrarische activiteiten op de zelfde manier door ontwikkelen als op bedrijven zonder MFL activiteiten. Er zijn wel een aantal bedrijven die door het directe contact

met de consument bepaalde kleinschalige landbouw producten aanbieden en meer activiteiten van de tussenhandel overnemen. Hun agrarische en MFL activiteiten worden hierdoor diverser.

Het algemene 'beeld' wat bij een groep mensen heerst over MFL, dat MFL een minimale activiteit is dat door 'armoede' is ontstaan en eigenlijk niet zo heel veel voorstelt, moet worden bijgesteld als je kijkt naar de resultaten van mijn onderzoek. MFL kent vele verschijningsvormen en betreft relatief veel arbeid en kan hoge omzetten verkrijgen. De MFL activiteiten hebben vaak een **positieve invloed** op de agrarische activiteiten, echter hangt dit soms maar niet altijd, samen met **de verknoping** van de agrarische en MFL activiteiten. Voor veel MFL bedrijven in Flevoland zou je kunnen stellen dat ze juist robuuster zijn dan primair agrarische bedrijven. Omdat ze hun (gezins-) inkomsten verspreid hebben over verschillende activiteiten.

Wat je kunt zeggen over de dynamiek? De bedrijven ontwikkelen zich allemaal. De ene wat meer dan de andere maar dat heeft ook met de **levensfase van de ondernemers** te maken. Het hangt sterk van de **drijfveren** van de ondernemers af hoe een bedrijf zich ontwikkelt. In enkele gevallen hangt het ook van het startpunt van het bedrijf af en soms van toevalligheden hoe een bedrijf zich ontwikkelt.

5 Discussie

In dit hoofdstuk wordt er gereflecteerd op het gehele onderzoek, het bestaat uit drie paragrafen:

§ 5.1 Discussie rond doel- en vraagstelling

§ 5.2 Het debat rond MFL en de resultaten van mijn onderzoek

§ 5.3 Reflectie

5.1 Discussie rond doel- en vraagstelling

In deze paragraaf vindt u een discussie rond twee vragen: Geeft mijn onderzoek antwoord op de vraagstelling? Behaalt mijn onderzoek de doelstelling? Om antwoord te kunnen geven op deze twee vragen hieronder een herhaling van de doel- en vraagstelling:

Doelstelling

Het doel van mijn onderzoek is **meer kennis** te verkrijgen over MFL door middel van een beschrijving en analyse van MFL bedrijven in één regio. Mijn onderzoek tracht bij te dragen aan **het debat** rondom de dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw in Nederland. Mijn onderzoek kan een **bijdrage leveren** aan:

- verder onderzoek;
- beter inzicht in het inwinnen van data over MFL;
- goed beleid;
- kennis voor agrarische ondernemers geïnteresseerd in MFL.

Vraagstelling

Wat is de **dynamiek** en **robuustheid** van MFL in Flevoland?

- Op het gebied van de volgende aspecten: agrarische en MFL activiteiten, ontwikkeling activiteiten, drijfveren ondernemers en aanleiding activiteiten, bedrijfs- en organisatievorm en de verknoping van de activiteiten.
- Wat zijn de **overeenkomsten** en de **verschillen** tussen de bedrijven? Zijn de bedrijven in bepaalde **categorieën** in te delen? Hebben de bedrijven overeenkomende categorieën?
- Resulteert MFL landbouw in **andersoortige landbouw**?

Om inzicht te krijgen of mijn onderzoek antwoord heeft gegeven op de doel- en vraagstelling eerst een discussie over de vraagstelling en vervolgens een discussie over het behalen van de doelstelling. Omdat met het antwoord op de vraagstelling de doelstelling behaald kan worden.

5.1.1 De vraagstelling: de dynamiek en robuustheid van MFL in Flevoland

Door de **beschrijving** en **analyse** is er inzicht verkregen in de **dynamiek** en **robuustheid** van MFL in **Flevoland**. Mijn onderzoek geeft inzicht op het gebied van de verschillende aspecten: **agrarische en MFL activiteiten, ontwikkeling** activiteiten, **drijfveren** ondernemers en aanleiding activiteiten, **bedrijfs- en organisatievorm** en de **verknoping** van de activiteiten. Voor elk aspect kunnen de bedrijven min of meer gecategoriseerd worden. Een aantal bedrijven vallen samen in categorieën van verschillende aspecten, maar een heel groot aantal bedrijven ook niet. Het ene aspect leent zich ook wat beter dan het andere aspect om de bedrijven in te delen in categorieën. Niet bij alle aspecten is het gelukt om duidelijke categorieën te maken, bij een aantal aspecten is er alleen een beschrijving van wat er gaande is op de bedrijven. De vraagstelling om **overeenkomsten te vinden** is dus, gedeeltelijk gelukt. Voor een aantal aspecten is het wel duidelijk om categorieën te maken voor een aantal ook niet. Er zijn zeven bedrijven die in dezelfde categorie voor **drijfveren** en grootte van de **agrarische en MFL activiteiten qua arbeid**

zitten. De andere bedrijven zijn niet in overeenkomende categorieën van de verschillende aspecten in te delen.

Vragen die naar voren zijn gekomen en aanbevelingen voor verder onderzoek

Wat was onduidelijk in mijn onderzoek, en waar kan in de toekomst meer aandacht aan worden besteed in verder onderzoek naar MFL? De volgende ontbrekende informatie en vragen komen naar voren voor de verschillende aspecten:

- Agrarische en MFL activiteiten:
 - Er zijn grote verschillen met de gevonden waarden over aantal MFL activiteiten en omzetten uit de enquête en de waarden die bij het CBS en het LEI bekend zijn. De monitoringsystemen (door CBS en LEI) die nu gebruikt worden dienen aangescherpt te worden.
 - De 'andere' MFL activiteiten (anders dan de zeven onderscheiden MFL activiteiten): niet uitsluiten en beter uitzoeken wat deze betekenen voor de dynamiek en robuustheid van de MFL bedrijven.
 - De intensiteit van de verschillende MFL activiteiten is niet duidelijk. Educatie stelt bijvoorbeeld vaak niet zo veel voor en soms huisverkoop ook niet. Er zou een betere manier gevonden moeten worden om de intensiteit van de MFL activiteiten beter met elkaar te kunnen vergelijken.
 - De ondernemers vinden sap handel van eigen en andermans appels en peren zelf streek eigen productie. Toch kan je wel vraagtekens zetten in hoeverre het sap maken streek eigen productie is. De ondernemers vinden het echter wel streek eigen productie. Het is maar welke definitie je geeft aan streek eigen productie. Echter de appels komen uit Nederland of soms uit Polen, de verwerking wordt gedaan in België. Alleen de opslag en distributie wordt gedaan vanuit de bedrijven van de ondernemers. Dus hoezeer is dit product een streekproduct? Volgens de definitie van stichting Streek eigen Producten Nederland (SPN) (www.erkendstreekproduct.nl): 'Bij het keurmerk 'erkend streekproduct' wordt een nauwkeurige omschrijving van het productiegebied gehanteerd. Dit productiegebied wordt aangeduid als 'de streek'. De grondstoffen zijn afkomstig uit de streek en ook de verwerking vindt er plaats.' Volgens deze definitie is de handel in sap geen streekproductie. Misschien zou er in vervolg onderzoek rekening mee moeten worden gehouden om het dan ook niet onder die naam te scharen. Bijvoorbeeld handel in verwerkte agrarische producten.
 - Kunnen MFL ondernemers bepaalde MFL activiteiten (bijvoorbeeld natuurbeheers activiteiten) even goed als 'niet agrariërs'?
 - Invloed MFL op de omgeving? Het is positief voor agrarisch natuurbeheer. Wellicht negatief voor MFL activiteiten die veel mensen naar bedrijven trekken, bijvoorbeeld veel verkeer op plattelandsweggetjes die dat nauwelijks aankunnen. Hierdoor kunnen gemeentes terughoudend zijn met het afgeven van vergunningen.
- Ontwikkeling van de agrarische en MFL activiteiten:
 - Er zijn drie ontwikkelingspaden gevonden. Het pad van geleidelijk uitbouwen en ontplooiën van MFL activiteiten; het pad van snelle uitbouw MFL activiteiten en het pad van het beperken van MFL activiteiten. Deze verschillende paden kunnen vergeleken worden met de andere **aspecten: drijfveren, bedrijfs- en organisatievorm en verknoping van de activiteiten**. Het vergelijken van de ontwikkelingspaden met de andere aspecten verdient in verder onderzoek meer aandacht. In een vervolg onderzoek zouden deze verschillende ontwikkelingspaden gepresenteerd kunnen worden aan wetenschappers en beleidsmakers als belangenbehartigers, en MFL ondernemers om te kijken of ze zich er in herkennen.

- Analyse van opeenvolging van MFL activiteiten over de jaren.
 - Eerste MFL activiteit versus aantal MFL activiteiten
 - Tempo in opeenvolging van nieuwe MFL activiteiten?
- De intensiteit van de verschillende activiteiten zou in toekomst beter weer moeten worden gegeven.
- Er is niet een analyse gedaan van in welke volgorde de MFL activiteiten zijn gestart door de ondernemers. Er is wel naar de combinaties van verschillende MFL activiteiten gekeken.
- Drijfveren en aanleiding MFL activiteiten:
 - Drijfveren van vrouwelijke en mannelijke ondernemers beter weergeven
 - Mate van verknoping van zorgactiviteiten en kinderopvang met de agrarische activiteiten beter analyseren.
- Bedrijfs- en organisatievorm:
 - Beter analyse van de arbeidsverdeling en de dynamiek en robuustheid hierin.
 - Wat betekent de vreemde arbeid voor de werkgelegenheid op het platteland?
 - Meer data verzamelen over arbeidsaanwending op de bedrijven.
 - Het is uit het materiaal ook niet voor alle bedrijven te halen wie welke activiteiten uitvoert.
 - Hoeveel arbeidskrachten werkelijk op MFL bedrijven zijn?
 - Zijn deze arbeidskrachten die in de MFL van invloed op de werkgelegenheid op het platteland.
 - Wat betekent de extra werkgelegenheid op MFL bedrijven voor de leefbaarheid van het platteland?
 - Bedrijfsopvolging in de MFL
- Verknoping van de activiteiten:
 - Het is lastig eenduidige conclusies te trekken over de categorieën van de starttijd en aantal MFL activiteiten. Er zijn vele uitzonderingen en de figuren laten niet de intensiteit van de MFL activiteiten zien.
 - Verbinding leggen van verknoping van activiteiten en door wie de activiteiten worden uitgevoerd.
 - de ondernemers zeggen dat verschillende activiteiten sterk verbonden zijn, maar is dat wel zo?
- Samenhang tussen de aspecten en andere opvallende punten
 - Verdere analyse van de samenhang van verknoping en ontwikkeling van MFL activiteiten.
 - Verdere analyse van gemengde en gespecialiseerde bedrijven en de MFL activiteiten.
 - Nadere vergelijken Flevoland met andere gebieden in Nederland.
 - Hoeveel is het wonen in hetzelfde gebied nu van invloed? Een aantal werken in ieder geval samen met andere ondernemers en consumenten buiten hun gebied. Dus waarom is dit een bindende factor? Misschien omdat ze aan de zelfde regels van de provincie moeten voldoen? Maar de gemeenten hebben vaak nog grotere invloed, is het beleid van verschillende gemeenten overeenstemming?
 - Hoe de MFL verder professionaliseren?

Andere punten die niet direct uit de presentatie van mijn bevindingen naar voren zijn gekomen maar die wel uit de interviews naar voren zijn gekomen:

- Vergunningen voor MFL ondernemers: veel MFL ondernemers kampen met problemen om vergunningen te krijgen voor nieuwe bedrijfsgebouwen voor MFL activiteiten. Waar zitten hier de knelpunten met het verkrijgen van vergunningen?

5.1.2 De doelstelling: met kennis een bijdrage aan het debat, onderzoek en beleid

In hoeverre is de doelstelling van mijn onderzoek behaald? Mijn onderzoek draagt bij aan de kennis rond MFL op regionaal schaalniveau. Mijn onderzoek is van **verkende aard** en **toetsende aard**, hiermee is nieuwe informatie naar boven gekomen. Er is **meer kennis** verkregen over MFL in één regio, wat dat betreft behaalt mijn onderzoek de doelstelling. **Wetenschappers, data verzamelaars, onderzoekers, beleidmedewerkers** en **agrarische ondernemers** kunnen de kennis gebruiken. **Verder onderzoek** kunnen de resultaten van mijn onderzoek gebruiken. Mede door het inventariserende karakter van mijn onderzoek is informatie naar boven gekomen en hierop kunnen **verdere studies** gebaseerd worden. De data is ondermeer vergeleken met data van CBS en het LEI. Hieruit is gebleken dat mijn data en de data van het LEI en het CBS verschillen. Hieruit zou je kunnen concluderen dat de **data verzameling** van het CBS en het LEI zou moeten worden aangescherpt. Met meer kennis van MFL bedrijven en MFL ondernemers krijgt men een beter inzicht in deze manier van ondernemen. Vooral gericht op de dynamiek en robuustheid van de verschillende MFL activiteiten, op bedrijfsniveau en op gebiedsniveau. Dit kan **beleidsmedewerkers** helpen in de beslissing om MFL te stimuleren en knelpunten in bijvoorbeeld regelgeving te verminderen. Met meer kennis van deze MFL sectoren kan **overheidsbeleid** doeltreffender worden aangepast en ontwikkeld. Daarnaast kan de overheid beter faciliteren in het verder stimuleren van MFL activiteiten als nieuwe bedrijfsstrategie voor agrarische ondernemers. Mijn onderzoek kan van betekenis zijn voor **agrarische ondernemers** al dan niet ondernemers met al MFL activiteiten, ondernemers kunnen kennis opdoen over hoe hun bedrijf is in te richten. In §5.2 wordt de bijdrage van mijn onderzoek aan **het debat rond MFL** verder uitgewerkt. Daarin zullen meer punten naar voren komen waar **wetenschappers, data verzamelaars, onderzoekers, beleidmedewerkers** en **agrarische ondernemers** hun voordeel mee kunnen doen.

5.2 Het debat rond MFL en de resultaten van mijn onderzoek

Wat dragen mijn conclusies bij aan de discussie rond MFL? **Duurzaamheid** en meer recente overgangen naar een **duurzame maatschappij**, is het heersende concept in beleid en onderzoek. Het begrip **multifunctionaliteit** wordt gebruikt voor het inschatten van het aandeel in een **duurzame plattelandsontwikkeling**. Het debat rond MFL draait om de **maatschappelijke betekenis** van MFL. Je kunt in het debat rond MFL activiteiten onderscheid maken tussen verschillende **schaalniveaus**:

- 1) De verschillende agrarische en MFL activiteiten;
- 2) Het agrarische bedrijf;
- 3) Verschillende **sectoren** rond MFL. Sektoren in de landbouw en sectoren buiten de landbouw. Sektoren die bevoordeeld of benadeeld worden door MFL activiteiten door agrarische ondernemers;
- 4) Betekenis van MFL voor **één gebied**.

De sleutelthema's rond dynamiek en robuustheid van MFL

Er worden in Oostindie *et al.*, 2009 (pagina 7-12) vijf **sleutelthema's** onderscheiden die de belangrijkste bevindingen samenvatten die onderzoeksmatiging verband worden gebracht met **MFL perspectieven**. Naast factoren rond de ondernemers (**bedrijfskenmerken** en **persoonsgebonden factoren**) spelen ook de andere **sleutelthema's** mee: macro ontwikkelingen, de institutionele omgeving en gebiedskenmerken. Mijn onderzoek geeft vooral informatie over **bedrijfskenmerken**, **persoonsgebonden factoren**. De **gebiedsspecifieke factoren** wordt meer als context in mijn onderzoek gegeven. Hieronder een weergave van deze sleutelthema's en wat niet en wel en waar is behandeld in mijn onderzoeksverslag:

- Bedrijfskenmerken:
 - Bedrijfstijl/ strategie: *niet uitgewerkt*
 - Bedrijfslocatie: *Noordoostpolder, Flevopolder, niet nader uitgewerkt bijvoorbeeld de nabijheid van een stad.*
 - **Rol van vrouw binnen gezinsbedrijf**: §3.4 Bedrijfs- en organisatie vorm
 - Schaal & Intensiteit van agrarische productie: *niet uitgewerkt*
 - **Vermogen om synergie te creëren tussen MFL activiteiten**: §3.5 verknoping van activiteiten
 - **Bedrijfsinvesteringen / Rendementsontwikkeling**: §3.1 Overzicht van de MFL bedrijven
 - **Verschuivende strategische betekenis agrarische activiteiten**: §3.1.5 Gezins- en bedrijfsinkomen sinds de start van de MFL activiteiten
- Persoonsgebonden factoren:
 - **Andere dan economische drijfveren / waarden**: §3.3 Drijfveren.
 - Leer- en werkervaringen: *niet uitgewerkt*
 - Ondernemersvaardigheden / competentieontwikkeling: *niet uitgewerkt*
 - Strategische managementkwaliteiten: *niet uitgewerkt*
- Gebiedsspecifieke factoren provincie Flevoland:
 - Intensiteit van (agrarisch) grondgebruik: Over het algemeen grootschalige(moderne) landbouw
 - Landschappelijke kwaliteiten: Laag, weinig cultuur landschap en bijzondere natuur
 - Stedelijke nabijheid: Laag
 - Rurale aantrekkingskracht als woon-, werk- en recreatiegebied: Laag
 - Karakteristieken plattelandseconomie / regionale economie: vooral agrarisch?
 - Stedelijke (h-)erkenning plattelandskwaliteiten: Laag
 - Gebiedsgericht samenwerkingsvermogen / sociaal kapitaal: Laag

5.2.1 Het debat rond MFL

Wat is **het debat rond MFL** concentreert zich voornamelijk om de **maatschappelijke meerwaarde** van MFL. Het debat over de potenties van MFL is nog volop gaande (Oostindie *et al.*, 2009). In Oostindie *et al.*, 2009 vatten ze het samen in drie punten:

- I. De **maatschappelijke meerwaarde** van MFL wordt in toenemende mate erkend. Tegelijkertijd blijft MFL omstreden als gevolg van de huidige co-existentie van concurrerende **duurzaamheidparadigma's** binnen de Nederlandse landbouw en meer of minder reële intra- en intersectorale **spanningsvelden**.
- II. De maatschappelijke meerwaarde van MFL laat zich het best op **gebiedsniveau** benaderen als de uitkomst van een breed scala aan factoren, kansen en belemmeringen.
- III. Er bestaan diverse **kennislacunes** die het vooralsnog moeilijk maken om tot gefundeerde conclusies te komen rondom de meerwaarde van MFL in relatie tot **duurzame agrarische, plattelands- en regionale ontwikkeling**.

Mijn onderzoek heeft tot de bovenstaande punten bij gedragen. Later in deze paragraaf op wat voor manieren en welke kennis naar boven is gekomen. In §2.1.2 en §2.1.4 meer achtergronden over het debat rond MFL.

5.2.2 Specifieke aandachtsvelden rond de discussie maatschappelijke meerwaarde MFL

De maatschappelijke meerwaarde van MFL kan vanuit verschillende invalshoeken worden benaderd. Het debat over de potenties van MFL is nog volop gaande (Oostindie *et al.*, 2009). De specifieke aandachtsvelden:

- 1) verschillende MFL activiteiten;
- 2) perspectief voor agrarische bedrijfsontwikkeling;
- 3) sectorale belangen
- 4) gebiedsspecifieke kenmerken.

Hieronder nadere uitweiding over deze vier aandachtsvelden en wat er met mijn onderzoek naar boven is gekomen bij deze aandachtsvelden.

1) Debatten rond verschillende MFL sectoren

Er is in mijn onderzoek ook het een en ander naar boven gekomen over de **dynamiek binnen specifieke MFL activiteiten**. Hieronder een opsomming van de belangrijkste punten die naar boven zijn gekomen voor de verschillende MFL sectoren:

Agrarisch natuur- en landschapsbeheer

Voor een aantal bedrijven cruciaal in bedrijfsvoering. Voor anderen leuke bijkomstigheid.

Streekkeigen productie

Voor aantal bedrijven zeer belangrijk, verzorgt groot deel van omzet. Een aantal ondernemers vindt sap handel van eigen en andermans appels en peren zelf streekkeigen productie. Echter kan je wel vraagtekens zetten in hoeverre het sap maken streekkeigen productie is. De ondernemers vinden het echter wel streekkeigen productie. Het is maar welke definitie je geeft aan streekkeigen productie. Echter de appels komen uit Nederland of soms uit Polen, de verwerking wordt gedaan in België. Alleen de opslag en distributie wordt gedaan vanuit de bedrijven van de ondernemers. Dus hoezeer is dit product een streekproduct? Volgens de definitie van stichting Streekkeigen Producten Nederland (SPN) (www.erkendstreekproduct.nl): 'Bij het keurmerk 'erkend streekproduct' wordt een nauwkeurige omschrijving van het productiegebied gehanteerd. Dit productiegebied wordt aangeduid als 'de streek'.

De grondstoffen zijn afkomstig uit de streek en ook de verwerking vindt er plaats.' Volgens deze definitie is de handel in sap geen streekproductie. Misschien zou er in vervolg onderzoek rekening mee moeten worden gehouden om het dan ook niet onder die naam te scharen. Bijvoorbeeld handel in verwerkt agrarische producten.

Huisverkoop

Bijverdienste in waardevermeerdering van producten en er uit halen van de tussenhandel. Vooral een grote winkel kan het wel uit. De vraag blijft of lokale (dorps) winkels niet weg worden geconcentreerd.

Zorgactiviteiten

Opstart activiteit in een aantal gevallen van vrouwen die werkervaring in de zorg hebben. Vaak in combinatie met andere activiteiten. Op een aantal grote MFL bedrijven met veel andere MFL activiteiten.

Educatieve activiteiten

Minimaal. Nog lastig om daar inkomsten uit te krijgen. Meestal hebben de ondernemers andere motivaties om educatie te geven. Zoals het promoten van hun MFL activiteit.

Agro-toerisme

Eén bedrijf is helemaal gespecialiseerd in agro-toerisme. Andere bedrijven gebruiken het vaak om andere mensen naar hun bedrijf toe te trekken.

Kinderopvang

Sterk in opkomst in Flevoland, lijkt ook ruimte te zijn voor uitbreiding.

'Andere' MFL activiteiten

Vaak in combinatie met andere activiteiten.

2) Debat rond perspectief voor agrarische bedrijfsontwikkeling

De vraag in het debat is of agrarische ondernemers genoeg inkomen halen uit de MFL activiteiten en wat dat betekent voor de verdere bedrijfsontwikkeling. De bedrijven in Flevoland behalen een behoorlijk aandeel van hun inkomsten uit de MFL activiteiten. De ondernemers in Flevoland lijken niet van plan om hun agrarische activiteiten te minderen (**dynamiek in agrarische activiteiten**).

In Flevoland zie je dat deze **schaalgrootte** van invloed op inkomenspotenties en mogelijke **synergie** tussen uiteenlopende activiteiten op bedrijfsniveau

In Oostindie *et al.*, 2011 zeggen ze het volgende: 'In **lopende debatten** wordt de **ontwikkeling van landbouwproductie en van MFL** nogal eens **los van elkaar gezien** of zelfs tegenover elkaar gesteld; je kiest voor het een of voor het ander.' In Flevoland zie je dat juist mede door de MFL activiteiten er in de agrarische activiteiten wordt geïnvesteerd. De ondernemers lijken niet van plan de agrarische activiteiten af te bouwen. Tevens is uit het materiaal gebleken dat de agrarische productie blijft bestaan soms mede door de MFL activiteiten. MFL betekent wat betreft **gezinsinkomen** veel voor de agrarische ondernemers, gemiddeld komt 39% van de **bedrijfsomzet** uit de MFL activiteiten. Uit het materiaal blijkt dat MFL zeker geen minimale bedrijfsactiviteit is voor de meeste ondernemers, dit betekent dat MFL behoorlijk wat invloed heeft op de inkomsten op het platteland.

Bewuste keuze

De meeste ondernemers in Flevoland kiezen bewust voor MFL activiteiten en als ze er niet bewust voor hebben gekozen dan kwam het op hun pad en hebben ze er toch een kans in gezien. Ondernemers doen MFL activiteiten er vaak niet zo even bij, maar ze **kieszen er bewust voor (sterke drijfveren)**. Om succesvol in MFL te zijn steken, over het algemeen, de ondernemers ook **veel arbeid** in de MFL activiteiten. Dat **drijfveren** belangrijk zijn voor de MFL ondernemers geeft een soort **robuustheid** aan de MFL. Immers mensen zijn gedreven een bepaalde activiteit te ontplooiën en daardoor zullen zij deze

minder snel opgeven. Dat neemt niet weg dat MFL na een tijdje wel genoeg inkomsten moet verkrijgen om levensvatbaar te zijn. Maar als een ondernemer **sterke drijfveren** heeft zal de ondernemer niet snel stoppen met het ontplooiën van MFL activiteiten.

Succesvolle combinaties van MFL activiteiten

De combinatie en aantal activiteiten van deze groep bedrijven uit Flevoland geeft een beeld van wat zich daar voor doet. Als een combinatie van activiteiten veel voorkomt zou je kunnen zeggen dat dit een **succesvolle combinatie** is. Dat de activiteiten elkaar versterken. Je zou kunnen verwachten dat andere bedrijven deze combinaties ook over zullen en kunnen nemen. Hiervan zou je conclusies kunnen trekken die ook voor de rest van Nederland zouden gelden. Uit mijn onderzoek blijkt dat huisverkoop, streekproductie, agri-toerisme en educatie veel voorkomende en succesvolle combinaties zijn.

De mate van MFL verdieping middels de komst van aanvullende activiteiten is beschreven. Er komt geen 'verlies aan MFL karakter in de tijd van de MFL activiteiten' voor in de populatie.

Verknoping van agrarische activiteiten met MFL activiteiten

Het onderscheid tussen **sterke en minder sterke verknoping van agrarische activiteiten en MFL activiteiten** is interessant voor de Nederlandse en Europese overheid. De overheden willen graag weten wat er gebeurt met het platteland en de inkomsten van de boeren als ze overstappen op MFL activiteiten.

Bedrijfsopvolging

Bij de helft van de bedrijven is er een **bedrijfsopvolger** aanwezig. Zijn juist multifunctionele landbouwbedrijven makkelijker over te nemen omdat in sommige gevallen de omzet hoger is? Daarvan zijn enkele gevallen bekend in de geïnterviewde bedrijven. Maar bedrijfsopvolging kan ook zeer complex en lastig zijn door de grote van de bedrijven en de hoeveelheid arbeid.

3) Debat rond sectorale belangen

Uit mijn onderzoek blijkt dat MFL in Flevoland zeker geen minimale activiteiten zijn, de omzetten zijn soms behoorlijk met veel arbeidsinzet. In zeker zin kan een groep mensen hierin gerust worden gesteld, de MFL activiteiten zorgen niet voor een verstoring in de verdere ontwikkeling van de agrarische activiteiten in Flevoland. En daarmee het **sectorale belang** in termen van **concurrentiekracht op internationale voedsel- en andere agrarische markten** (Van der Ham & Ypma, 2000 in Oostindie *et al.*, 2009:27). Of men een vergaande modernisering van de agrarische activiteiten wil doorzetten is een andere vraag. Daarnaast is er concurrentie van MFL activiteiten met andere plattelandsondernemers. Bijvoorbeeld dorpswinkels.

4) Debat rond gebiedspecifieke kenmerken

Plattelandontwikkeling door MFL

In Flevoland vindt MFL plaats op relatief **grote bedrijven** met soms **veel arbeid** (vergeleken met andere gebieden in Nederland), dit draagt bij aan de **plattelandontwikkeling**. Mede omdat MFL meer arbeid aantrekt. MFL creëert meer arbeid dan alleen de primaire landbouw, die door schaalvergroting juist arbeid uitstoot. Hierdoor creëert MFL **werkgelegenheid** en **inkomsten** in het gebied.

Bij de meeste ondernemers blijven de MFL activiteiten **groeien (uitdieping en aantal)** door de tijd heen. Dit zorgt voor een **versterking van de activiteiten** onderling op één bedrijf maar ook voor een versterking van de MFL bedrijven in één regio. Hoe meer MFL activiteiten er plaatsvinden die mensen aan trekken hoe lucratiever het wordt. Dit geldt vooral voor de volgende activiteiten: huisverkoop, agri-toerisme, educatie en streekproductie. Dat activiteiten lucratiever worden draagt bij aan een levendig en welvarend platteland. Daarbij rijst ook de vraag hoeveel MFL bedrijven kunnen er komen zonder dat zij elkaar (te veel) concurreren? En hoe zit het met concurrentie van MFL activiteiten met reguliere (niet landbouw) sectoren die vergelijkbare activiteiten ontplooiën? Bijvoorbeeld boerderijwinkels die met de dorpswinkel concurreren.

Agrarische ondernemers kunnen andere functies vervullen dan alleen voedselproductie

Er zijn **andere functies dan alleen voedsel productie** (bijvoorbeeld natuurbeheer, recreatie etc.) die agrarische ondernemers kunnen vervullen om inkomsten mee te verkrijgen. Ze hebben daarvoor al de benodigde machines of ze kunnen met hun vee land van natuurorganisaties beheren. Dit geeft weer dat agrarische ondernemers niet alleen 'voedsel' (en veevoer en energiegewassen etc.) kunnen produceren maar dat ze ook andere functies kunnen vervullen. Hierop kan het beleid inspringen door te zorgen dat deze **potentiële andere functies** zonder al te veel belemmeringen kunnen worden uitgevoerd door de ondernemers. In Flevoland zal hier waarschijnlijk iets minder sprake van zijn. Omdat de grootschalige landbouw erg dominant is. Maar misschien liggen er juist ook wel kansen voor MFL in Flevoland omdat er nog veel ruimte is voor het ontwikkelen van MFL activiteiten.

Knelpunten wegnemen door de overheid

De overheid (vooral locale) zou meer moeten doen om MFL mogelijk te maken. Vaak is het lastig om vergunningen voor nieuwe bedrijfsgebouwen voor MFL activiteiten te krijgen. Gemeenten zijn vaak ook huiverig over de toename van verkeer en concurrentie voor bestaande ondernemers in dorps en stadscentra's. De vraag is: moeten gemeenten gemakkelijker vergunningen uitgeven voor MFL activiteiten? En wat zijn hiervan de mogelijke gevolgen?

Tot slot

Mijn onderzoek geeft een beeld van MFL in één gebied. Een belangrijke conclusie is dat MFL zeker **niet een minimale sector** is. Dat het veel kan betekenen voor de maatschappij en zeker ook veel kansen heeft voor agrarische ondernemers. Mijn onderzoek heeft inzicht gegeven in de verschillende aspecten. Deze inzichten kunnen gebruikt worden in het verder stimuleren van MFL. De knelpunten rond MFL kunnen worden weggenomen zodat minder belemmeringen in de weg staan voor het verder ontwikkelen van MFL.

5.3 Reflectie

Met mijn onderzoek is er veel informatie over MFL en de ondernemers in de MFL in Flevoland gepresenteerd. Het is interessant te zien dat ondernemers sterke drijfveren hebben en dat de bedrijven erg verschillen in intensiteit van de agrarische en MFL activiteiten. In deze paragraaf:

§5.3.1 Onderzoeksmethode en het verzamelde materiaal

§5.3.2 Persoonlijke reflectie

5.3.1 Onderzoeksmethode en het verzamelde materiaal

Bij elk onderzoek dat er gedaan wordt kan je commentaar en verbeterpunten geven op de manier van onderzoeken. Bijvoorbeeld op de manier van het verzamelen en verwerken van materiaal. Zo ook op dit onderzoek zijn mij bepaalde punten opgevallen. Niet omdat de opzet of het onderzoek niet goed was maar omdat er altijd wel op te merken is aan een onderzoek.

Over de selectie van de geïnterviewde ondernemers

De selectie van de geïnterviewde ondernemers is gedaan door de onderzoekers van RSO. Wat ik van de onderzoekers heb begrepen is dat ze het gevoel hadden dat ze in Flevoland het merendeel van de MFL ondernemers hadden benaderd. Met andere woorden ze konden bijna geen andere adressen van MFL ondernemers vinden. Dit geeft aan dat ze de belangrijkste MFL ondernemers in Flevoland geïnterviewd hebben. Als je kijkt naar de cijfers uit de rapporten 'Kijk op MFL' zijn er nog wel meer bedrijven actief op het gebied van de MFL in Flevoland, deze adressen waren wellicht moeilijk te verkrijgen.

Interpretatie resultaten en verwerking enquête

Als mensen een nieuwe activiteit beginnen spreken ze hier niet negatief over. De eerste vijf jaar zijn ze hier hoofdzakelijk positief over omdat het hun 'kindje' is. Misschien gaan mensen ook niet zeggen dat het slecht gaat, als ze met iets zijn begonnen. Dus krijg je daarom hoofdzakelijk positieve drijfveren?

Beschrijving en analyse van overeenkomstige patronen

Voor het ontdekken van overeenkomstige patronen in de verschillende aspecten en daarbij horende uitspraken van de ondernemers had ik misschien langer de nummers van de bedrijven bij de resultaten en uitspraken moeten laten staan. Het traceren van verschillende categorieën van bedrijven in categorieën van andere aspecten had met genummerde bedrijven een stuk makkelijker gekund. Toch heb ik op een bepaald moment al de nummers van de bedrijven, voor de leesbaarheid van het verslag, uit het concept gehaald. Hier had ik achteraf gezien nog even mee moeten wachten tot dat de hele analyse klaar was. Nu kwamen er aan het eind toch nog een aantal categorieën boven drijven die met de andere aspecten vergeleken konden worden. Om deze bedrijfsnummers terug te vinden moest wel erg veel uitzoek werk gedaan worden en hier was geen tijd meer voor.

5.3.2 Persoonlijke reflectie

Er is veel over multifunctionele landbouw geschreven en het is moeilijk om een 'allesomvattend' beeld te krijgen omdat MFL zoveel raakvlakken heeft. Je kunt het zo groot maken als je wilt en er is ontzettend veel literatuur over te vinden. Kortom het is een complex geheel, juist omdat de definities niet zo heel duidelijk zijn en er van alles onder valt. Ik heb mijzelf vaak de vraag moeten stellen wat hoort er wel bij en wat niet, wat is relevant etc. Zelfs als je de literatuur gaat lezen wordt het er niet simpeler op, omdat er zoveel kanten aan het verhaal zitten. In het begin van mijn afstudeer onderzoek heb ik ook veel literatuur verzameld en gelezen wat ik later helemaal niet meer heb gebruikt. Dit kwam

mede omdat de afbakening van mijn onderzoek in het begin nog niet zo duidelijk was. Uiteindelijk is het hele onderwerp van **netwerken en samenwerkingsverbanden** niet meer in mijn scriptie terecht gekomen. Jammer omdat ik in het voorwerk van de analyse: de literatuur zoeken en lezen en het uitwerken van de interviews er al wel veel tijd in had gestoken. Ik had o.a. artikelen van Murdoch gelezen en als literatuur gebruikt in mijn onderzoeksvoorstel. Maar helaas deze hebben mijn eind eindverslag niet gehaald. Het hoort waarschijnlijk bij een 'onderzoeksproces'. Je doet niet altijd alles wat je van te voren hebt bedacht. Ik had achteraf denk ik eerder moeten beginnen met het schrijven van H 1 Inleiding en H 2 Multifunctionele landbouw. Na het werken aan deze hoofdstukken werd mij de context van het onderzoek nog duidelijker.

Van de negentien bedrijven die zijn geïnterviewd ben ik met elf bedrijfsbezoeken mee geweest. De interviews vond ik erg leuk. Je krijgt toch het beste een beeld van een bedrijf als je er zelf bent geweest, een beeld hebt van de ondernemers en de locatie.

Mijn belangrijkste inzicht van het hele onderzoek is denk ik geweest dat het alleen al, het beschrijven van 'iets' kan leiden tot een resultaat, omdat het nog nooit eerder is gedaan. Ik weet nog dat ik aan het begin dacht: jee, wat zijn die bedrijven verschillend! Hoe kan je die met elkaar vergelijken! Mijn scriptie begeleiders denken dat het mogelijk is dus ik moet ermee aan de slag... Zo ben ik tot de eerst analyses gekomen aan de hand van vier aspecten die mij gegeven waren. De analyse was mede complex omdat de informatie door anderen is verzameld en gedeeltelijk verwerkt. Soms klopten er dingen niet (bijvoorbeeld met de berekening van de VAK) en dan moet je altijd aan derden vragen waarom iets is gedaan zoals het is gedaan.

Wat bedoelen ze precies met dynamiek en robuustheid!? Hoe kan je hier wat over zeggen? Dynamiek is ontwikkeling en beweging, maar van wat? Robuustheid kan omschreven worden als 'hoe lang een bepaalde activiteit blijft voort bestaan' en of het tegen een stootje kan. Ik vond het lastige begrippen tot dat ik door kreeg dat ik eigenlijk alleen wat over de dynamiek en robuustheid kan zeggen als je het opsplits op verschillende niveaus. Bijvoorbeeld niveaus van de verschillende agrarische en MFL activiteiten, bedrijfsniveau of gebiedsniveau.

Schrijven is een leerproces. Ik heb gemerkt dat je soms ook maar wat op moet schrijven om het later nog eens door te lezen en aan te passen. Schrijven is niet mijn sterkste punt, maar gelukkig, schrijven kan je leren en tijdens deze scriptie heb ik heel wat afgeschreven en ik denk dat mijn pen wel vlotter is geworden. Al met al heb ik behoorlijk wat opgestoken van mijn onderzoek. Vooral de analyse en het schrijf proces. Ik heb meestal (er zijn altijd tijden dat je minder gemotiveerd bent mede omdat je soms niet goed weet hoe je verder moet) met plezier gewerkt aan mijn onderzoek en verslag. Ik ben tevreden met het eindresultaat ook al zie ik nog genoeg verbeterpunten en analyses die nog uitgevoerd kunnen worden. RURALE sociologie is een interessant vakgebied vooral omdat het een ruim blikveld heeft / geeft.

Referenties

Literatuur

- Evans N. J., B. W. Ilbery, (1993). 'The pluriactivity, part-time farming, and farm diversification debate' *Environment and Planning A* 25(7) 945 – 959.
- LEADER Flevoland, (2008). Dromen inspireren, mensen realiseren.
- Oostindie, H. & R. van Broekhuizen, (2004). Landbouw en platteland in De Wolden: Een studie naar agrarische ontwikkeling, verbrede landbouw en nieuwe bedrijvigheid in voormalige boerderijen in de gemeente De Wolden, Wageningen Universiteit, Wageningen.
- Oostindie, H., D. Roep and H. Renting , (2006). Definitions, references and interpretations of the concept of multifunctionality in The Netherlands, Rural Sociology Group, Wageningen University.
- Oostindie, H., R. van Broekhuizen, P. Seuneke, H. Wiskerke, (2009). Dynamiek en Robuustheid van Multifunctionele Landbouw – rapportage fase 1: stand van zaken, Leerstoelgroep Rurale Sociologie, Wageningen Universiteit .
- Oostindie, H. , P. Seuneke, R. van Broekhuizen, E. Hegger, H. Wiskerke, (2011). Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw : rapport onderzoeksfase 2: empirisch onderzoek onder 120 multifunctionele landbouwbedrijven, Leerstoelgroep Rurale Sociologie, Wageningen Universiteit.
- Ploeg, J.D. van der; Long, A.; Banks, J., (2002). *Living Countrysides. Rural development processes in Europe : The state of the art*, Elsevier, Doetinchem.
- Ploeg, J.D. van der, D. Roep, (2003). Multifunctionality and rural development: the actual situation in Europe. In: G. van Huylenbroeck and G. Durand (2003), *Multifunctional Agriculture; A new paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Ashgate, Hampshire, England (pp. 37- 53).
- Provincie Flevoland, (2003). Nota landbouwontwikkeling in Flevoland. Behorend bij het besluit van Provinciale Staten van Flevoland, Registratienummer: PS03.0014. Lelystad.
- Roep, D., H. Oostindie, (2005). Multifunctional agriculture in perspective: conceptualisations and debate in dutch policy and research, Rural Sociology Group, Wageningen University.
- Roest, A., K. Oltmer, G. Venema, J. Jager, L. Jeurissen, E. Gies, (2009). Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact, achtergronddocument, LEI, Wageningen UR, Den Haag, rapport 2009-41.
- Roest, A., A. Schouten, (2009). Multifunctionele landbouw in de provincie, aantal bedrijven, spreiding en omzet van multifunctionele activiteiten per provincie, LEI-nota 09-021, Wageningen UR, Den Haag.
- Roest, A., A.D. Schouten, (2010). Kijk op multifunctionele landbouw: Ontwikkelingen per provincie, LEI-rapport 063, Wageningen UR, Den Haag.
- Schoorlemmer, H., G. Migchels, G. Venema, (2006). Meer dan landbouw Kansen voor verbreding, PPO Wageningen UR, Lelystad.
- Van Dale, (2006). Groot woordenboek van de Nederlandse taal - Versie 2.1.
- Venema, G., B. Doorneweert, K. Oltmer, M. Dolman, A. Breukers, L. van Straalduinen, (2008). Wat noemen we verbrede landbouw? Verkenning van definities en informatiebehoeften, LEI Wageningen UR, Den Haag, rapport 2008-076.
- Wiskerke, J.S.C., (2007) Robuuste regio's: dynamiek, samenhang en diversiteit in het metropolitane landschap, Inaugurele rede, Wageningen Universiteit.
- Wiskerke, J.S.C., (2009). Projectvoorstel dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw, Leerstoelgroep Rurale Sociologie, Wageningen Universiteit.

Internet websites

Geraadpleegd januari-april 2010:

Taskforce Multifunctionele Landbouw:

- www.multifunctionelelandbouw.nl

Onderzoeksproject Leerstoelgroep Rurale Sociologie *'Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw'*:

- www.multifunctionelelandbouw.wordpress.com/about

Multifunctionele bedrijvennetwerk:

- www.waardewerken.nl

Platform Veelzijdig Platteland:

- www.veelzijdigplatteland.nl

Provincie Flevoland:

- www.provincie.flevoland.nl/wat-doen-we/europa/programmas-2007-2013/leader

Geraadpleegd september-december 2010:

LEI:

- www.lei.nl
- www.lei.binternet.nl
- www.lei.wur.nl

CBS:

- <http://statline.cbs.nl>
- www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/landbouw/cijfers/default.htm
- Definitie Landbouwtellingen: www.cbs.nl: Thema's > Landbouw > Methoden > Dataverzameling > Korte onderzoeksbeschrijvingen.
- www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/landbouw/methoden/dataverzameling/korte-onderzoeksbeschrijvingen/landbouwtelling-ob.htm

Dienst Regelingen Lokaal:

- www.hetInvloket.nl

Informatie pachtprizen:

- www.veeteeltforum.nl

Geraadpleegd januari- februari 2011:

Informatie streekproducten:

- www.erkendstreekproduct.nl

Netwerk Platteland:

- www.netwerkplatteland.nl

BIJLAGEN

Inhoud

Bijlage 1. Definities en afbakening zes MFL sectoren volgens TFMFL en het LEI	II
Zorgboerderijen	II
Agrarische kinderopvang	II
Boerderijverkoop	II
Agrarisch natuurbeheer	III
Recreatie en toerisme.....	III
Educatie	III
Bijlage 2. Enquête Dynamiek en Robuustheid MFL	IV
Bijlage 3. Afleestabel: aantal en percentage	XV
Bijlage 4. Berekening quotum.....	XVI
Bijlage 5. Definities arbeidskrachten en NGE	XVII

Bijlage 1. Definities en afbakening zes MFL sectoren volgens TFMFL en het LEI

In het rapport 'Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact; Achtergronddocument' van Roest et al., 2009:18-21, wordt gesproken over verschillende sectoren die vallen onder de doelstelling van de Taskforce Multifunctionele Landbouw. In zowel de literatuur als de praktijk komt het voor dat onder verbreding verschillende sectoren en bedrijven vallen. In deze bijlage wordt per sector beschreven wat de **gehanteerde definitie** is, door de TFMFL, en welke bedrijven zijn meegenomen in de **telling** en bepaling van de **omzet**. Dit om de verschillende sectoren goed te kunnen monitoren over de jaren heen.

Zorgboerderijen

In principe wordt onder een zorgboerderij verstaan: een agrarisch productiebedrijf dat zorg aanbiedt als nevenactiviteit. Deze nevenactiviteit kan qua economische omvang groter zijn dan die van de agrarische productie. In de Landbouwtelling wordt het volgende gevraagd: Biedt uw bedrijf hulp aan personen met een zorgvraag? Dit kan bijvoorbeeld zijn voor mensen met verstandelijke of lichamelijke beperkingen, langdurig werklozen, personen met een psychische hulpvraag, (ex)gedetineerden, (ex)verslaafden, asielzoekers, maar ook bijvoorbeeld de opvang van kinderen en ouderen. Er wordt onderscheid gemaakt naar:

- dagbesteding: De betreffende personen besteden de dag op uw bedrijf, maar wonen elders;
- wonen/werken: De betreffende personen wonen op het bedrijf en werken ook mee op het bedrijf;
- begeleiding bij arbeidsintegratie. Biedt u hulp aan personen met als doel deze personen voor te bereiden op arbeidsparticipatie?

Agrarische kinderopvang

Onder agrarische kinderopvang worden de agrarische bedrijven meegerekend die aan kinderen dag) of logeeropvang aan bieden. Het gaat hierbij om professionele kinderopvang in de vorm van een kinderdagverblijf (al dan niet aangesloten bij de Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK)).

Boerderijverkoop

De Landbouwtelling hanteert de volgende definities voor verkoop en verwerking (Dienst Regelingen, 2008):

Verkopen van landbouwproducten

- De directe verkoop van landbouwproducten (van eigen bedrijf en/of andere bedrijven) aan de consument of de detailhandel, bijvoorbeeld verkoop:
 - langs de weg;
 - op de markt;
 - via internet;
 - via een eigen winkel;
 - bezorging aan huis;
 - directe leveringen aan (streek)winkels;
 - horecagelegenheden en markten.
- Het gaat hier niet om het gezamenlijk afzetten aan groothandels of veilingen.

Onder 'verkoop' wordt dus niet alleen boerderijverkoop gerekend, maar ook andere soorten van kleinschalige afzet. De Landbouwtelling geeft echter geen opsplitsing naar de verschillende

afzetkanalen. Bedrijven die een korte keten hebben zoals bij bijvoorbeeld Gijs1 worden niet mee genomen in deze meting.

Verwerken van landbouwproducten

- Verwerking van een ruw landbouwproduct tot een ander nieuw product, bijvoorbeeld melk tot kaas, aardbeien tot jam, sinaasappels tot sap, het maken van chutney, of het drogen van bijvoorbeeld kapucijners
- Producten die bedoeld zijn voor de markt. Het is niet van belang waar het ruwe materiaal vandaan komt (eigen bedrijf of elders).
- Het gaat hier niet om het schoonmaken, snijden, sorteren en verpakken van producten.

De bedrijven die alleen aan huis of in een winkels verkopen worden mee genomen in deze meting. De bedrijven die producten verwerken voor verkoop op het eigen bedrijven zijn mee genomen in de bedrijven met boerderijverkoop.

Agrarisch natuurbeheer

Afbakening type natuurbeheer en aantallen

- Volgens de definitie van de Landbouwtelling: Agrarisch natuur) en landschapsbeheer is het ontwikkelen en in stand houden van natuur) en landschapswaarden op landbouwgrond die in gebruik is. Voorbeelden zijn weidevogelbeheer, botanisch beheer, beheer van perceelsranden en het onderhoud van houtwallen. Op basis van een overeenkomst wordt natuur en landschap beheert;
- Agrarische bedrijven die deelnemen aan Programma Beheer (Bron: DLG).

Agrarisch natuurbeheer via andere organisaties wordt niet meegenomen (Staatsbosbeheer, natuurmonumenten, landgoederen enzovoort).

Recreatie en toerisme

De Landbouwtelling noemt deze sector 'toerisme, accommodatie of vrije tijdsbesteding' en hanteert de volgende definities (Dienst Regelingen, 2008):

Verblijfsrecreatie

- Camping, zomerhuisjes, groepsaccommodatie, bed&breakfast

Ontvangst bezoekers

- rondleidingen, museum, educatie, café en restaurant

Verhuur recreatiegoederen

- verhuur recreatiegoederen (bijvoorbeeld kano's), recreatiedieren (paar)den, huifkartochten) of andere recreatieve voorzieningen

Naast deze drie recreatieactiviteiten registreert de Landbouwtelling ook nog het aantal bedrijven dat lid is van Stichting Vrije Recreatie (SVR).

Educatie

In de Landbouwtelling valt educatie onder de verbredingstak recreatie en wordt samengevat onder de activiteit 'ontvangst bezoekers'. Naast educatie worden hieronder ook rondleidingen, musea, cafés en restaurants geregistreerd. Terwijl rondleidingen en musea ook nog wel een educatief element in zich hebben, kan daar bij cafés en restaurants geen sprake van zijn. Met andere woorden, de gegevens van de activiteit 'ontvangst bezoekers' geeft geen zuiver beeld van educatie op agrarische bedrijven.

Bijlage 2. Enquête Dynamiek en Robuustheid MFL

Onderzoeksgebied:	
Plaats:	
Naam onderzoeker:	
Datum gesprek:	
Naam respondent: (wordt niet gekoppeld aan resultaten)	
Geslacht:	
Leeftijd:	

1. Arbeidsinzet op bedrijf (in uren per week)

	Eigen inbreng	
	Inbreng partner	
	Inbreng andere gezinsleden	
	Vaste externe arbeid	
	Losse externe arbeid	
	Inzet via samenwerkingsconstructies	

2. Agrarische bedrijfsomvang:

Totaal ha. grondgebruik (eigendom + losse pacht)	
Grondgebruik gespecificeerd naar belangrijkste activiteiten (ha.):	
-	
-	
-	
-	

Andere beschikbare parameters voor agrarische bedrijfsomvang

Totale agrarische bedrijfsomzet (Euro/per jaar)	
Melkquotum (kg.)	
Omvang veestapel (aantal dieren)	
	-
	-

3. Welke van de volgende MFL activiteiten zijn op het bedrijf aanwezig ? Sinds wanneer? En met welke omvang?

MFL activiteit	Aanwezig?		Sinds...	Omzetindicatie
	ja	nee		
Agrarisch natuurbeheer (tegen vergoedingen)				
Streek eigen productie (definiëren!)				
Huisverkoop producten				
Zorgactiviteiten				
Educatieve activiteiten				
Agro-toerisme				
Kinderopvang				
Anders, nl.				

4. In welke mate hebben de onderstaande drijfveren een rol gespeeld om met de verschillende nieuwe activiteiten te beginnen?

	In zeer hoge mate	In hoge mate	Neutraal (niet hoog/niet gering)	Geringe mate	Zeer geringe mate.
Behoeftte aan aanvullend inkomen					
Behoeftte aan eigen inkomensactiviteit bij partner / gezinslid					
Behoeftte om meer greep te krijgen op eigen bedrijfsontwikkeling					
Wil zelf meer invloed hebben op de afzet van de producten tot aan de consument					
Behoeftte om bedrijfsovernamesperspectieven te vergroten					
Behoeftte aan meer contact met consument / burgers / stedelingen					
Wens om burgers meer in contact te brengen met de agrarische sector					
Nieuwe marktpotenties drongen zich min of meer automatisch op					
Logische vervolgstap na eerder gestarte MFL-activiteiten					
Inspirerende voorbeelden uit eigen omgeving					
Actieve ondersteuning vanuit de omgeving					
Interessante subsidieregeling					
Behoeftte om een goede invulling te geven aan beschikbare arbeid					
Risicospreiding over meerdere takken					
Andere drijfveren, nl.					

5. In hoeverre herkent u zich in de volgende uitspraken?

	Volledig mee eens	Deels mee eens	Eens / oneens	Deels mee oneens	Volledig mee oneens
Onze agrarische en nieuwe bedrijfsactiviteiten zijn sterk met elkaar verweven					
Deze vorm van ondernemen past bij onze opvattingen over duurzaamheid					
Verdere ontwikkeling van onze MFL-activiteiten is alleen mogelijk met behoud van onze agrarische activiteiten					
De agrarische tak op ons bedrijf onderscheidt zich niet wezenlijk van die op reguliere agrarische bedrijven					
Juist de combinatie landbouw met nieuwe activiteiten maakt het voor ons mogelijk om hier te kunnen blijven boeren					
Juist via onze combinatie aan bedrijfsactiviteiten levert ons bedrijf een grotere bijdrage aan de plattelandseconomie dan reguliere bedrijven.					
Op ons bedrijf proberen we actief nieuwe verbindingen te creëren tussen landbouw en de rest van de maatschappij					
Als je voor ons bedrijfsmodel hebt gekozen, dan is na verloop van tijd de traditionele groei geen optie meer; die aansluiting is dan niet meer te maken.					

6. Op welke wijze heeft de omvang van de primaire agrarische productie zich ontwikkeld sinds de start van MFL activiteiten?

	Sterke groei (> +50%)	Geleidelijke groei (+30-40%)	Stabilisatie (0 - +10%)	Geleidelijke afname (- 30-40%)	Sterke afname (>-50%)
Grondbezit					
Grondgebruik (dus inclusief pacht e.d.)					
Omzet					
Arbeidsinzet					
Onlosmakelijk verbonden					

7. Op welke wijze hebben de MFL activiteit(-en) zich ontwikkeld sinds de start? (Specificeren per activiteit indien mogelijk!)

	Sterke groei (> +50%)	Geleidelijke groei (+30-40%)	Stabilisatie (0 - +10%)	Geleidelijke afname (- 30-40%)	Sterke afname (>-50%)
Omzet totale MFL activiteiten					
Activiteit 1					
Activiteit 2					
Activiteit 3					
Arbeidsinzet totale activiteiten					
Activiteit 1					
Activiteit 2					
Activiteit 3					
Onlosmakelijk verbonden					

8. Kunt u bij benadering de opbouw van het totale gezinsinkomen aangeven (in %)?

	uit primaire productie
	uit nieuwe bedrijfsactiviteiten
	van buiten het bedrijf
	Onlosmakelijk verbonden

9a. In hoeverre is de opbouw van het gezinsinkomen wezenlijk veranderd sinds de start van MFL activiteiten?

- ☐ Belang inkomen buiten bedrijf sterk toegenomen
- ☐ Belang inkomen buiten bedrijf geleidelijk toegenomen
- ☐ Belang inkomen buiten bedrijf geleidelijk afgenomen
- ☐ Belang inkomen buiten bedrijf sterk afgenomen
- ☐ Nauwelijks verandering
- ☐ Geen inkomen van buiten het bedrijf

9b. In hoeverre is de opbouw van het bedrijfsinkomen wezenlijk veranderd sinds de start van MFL activiteiten?

- ☐ Belang inkomen uit nieuwe activiteiten sterk toegenomen
- ☐ Belang inkomen uit nieuwe activiteiten geleidelijk toegenomen
- ☐ Belang inkomen uit nieuwe activiteiten geleidelijk afgenomen
- ☐ Belang inkomen uit nieuwe activiteiten sterk afgenomen
- ☐ Nauwelijks verandering

10. In hoeverre bent u tevreden met de ontwikkeling van uw verschillende inkomensbronnen over de afgelopen 5 jaar?

	Zeervredend	Tevreden	On-tevreden	Zeervredend
Bedrijfsinkomen uit agrarische activiteiten (gemiddelde over afgelopen 5 jaar)				
Bedrijfsinkomen uit MFL activiteiten als geheel				
Bedrijfsinkomen voor MFL activiteit 1				
Bedrijfsinkomen voor MFL activiteit 2				
Bedrijfsinkomen voor MFL activiteit 3				
Totale gezinsinkomen (dus inclusief eventueel inkomen van buiten bedrijf)				

11. Hoe de bedrijfsinvesteringen sinds de start van MFL activiteiten te plaatsen in volgende figuur? (Specificeren indien mogelijk!)

	Sterkegeinvesteerd (> 50.000 per jaar)	Beperktegeinvesteerd (10-50.000 per jaar)	Nauwelijksgeinvesteerd (<10.000 per jaar)
Agrarische activiteiten (primaire productie)			
MFL activiteiten totaal			
Activiteit 1 (=			
Activiteit 2 (=			
Activiteit 3 (=			

12. Hoe belangrijk zijn onderstaande samenwerkingspartners voor verdere ontwikkeling/inbedding/realisatie van uw bedrijf?

	Ze er be lang rijk	Be lang rijk	Niet zo be lang rijk	Ge heel on be lang rijk
Andere regionale MFL bedrijven				
Regionale plattelandsondernemers in brede zin				
MFL bedrijven / plattelandsondernemers buiten eigen regio				
Nieuwe marktpartijen / afnemers / toeleveranciers				
Regionale kennisinstellingen				
Landelijke kennisinstellingen				
Lokale overheid				
Natuurorganisaties				
Andere plattelandsorganisaties als...				
Andere organisaties / partijen / partners				
-				
-				
-				

13. Kunt u aangeven in welke mate onderstaande persoonlijke eigenschappen een rol hebben gespeeld in het **starten** van de nieuwe activiteiten?

	Factoren	In zeer hoge mate	In hoge mate	Geringe mate	Ze er ge ringe mate.
1.	We hadden al ervaring opgedaan door in het klein te experimenteren				
2.	We waren er destijds van overtuigd dat het starten van nieuwe activiteiten de toekomst zou worden				
3.	De nieuwe activiteit(en) sloten precies aan bij onze persoonlijke kwaliteiten				
4.	De nieuwe activiteit(en) sloten precies aan bij onze vooropleiding				
5.	De nieuwe activiteit(en) sloten precies aan bij onze eerdere werkervaring buiten de landbouw				
6.	Het managen van een gespecialiseerd bedrijf sloot niet aan bij onze sterke punten				
7.	Anders, nl.				

14. Geef in het onderstaande schema aan in welke mate u onderstaande activiteiten hebt ondernomen sinds het opstarten van de MFL-activiteiten.

	Activiteit	In zeer hoge mate	In hoge mate	Geringe mate	Zeer geringe mate.
8.	We hebben ons kritisch vergeleken met hoe onze collega's het doen				
9.	We hebben collega's gevraagd kritiek/suggesties te leveren op ons				
10.	We hebben elkaar (of andere familieleden) gevraagd kritiek/suggesties te leveren op ons				
11.	We hebben onze adviseur gevraagd kritiek/suggesties te leveren op ons				
12.	Een expert heeft ons bedrijf doorgelicht om te kijken welke mogelijkheden er waren				
13.	We zijn dingen anders gaan doen om te zien of dat werkte				
14.	We zijn een cursus/training gaan volgen ter voorbereiding op onze nieuwe activiteiten(en)				
15.	We zijn gericht informatie gaan zoeken in vaktijdschriften/boeken/internet				
16.	We hebben bewust naar andere bedrijven in onze sector (nieuwe activiteit(en)) gekeken				
17.	We hebben bewust naar andere bedrijven buiten onze sector (andere plattelandsondernemers) gaan kijken				
18.	We hebben hierover bewust gediscussieerd met onze adviseur/collega's				
19.	We hebben met collega's gesproken/ideeën uitgewisseld tijdens informele bijeenkomsten (verjaardag, buurtfeest, etc.)				
20.	We hebben ons aangesloten bij een branchevereniging/ studieclub ter versterking van onze nieuwe activiteit(en)				
21.	Andere, nl.				

15. Hoe uw investeringsplannen voor de komende 5-10 jaar te plaatsen in volgende figuur?
(Specificeren indien mogelijk!)

	Forse uitbreidingsplannen (> 50.000 per jaar)	Geleidelijke uitbreiding (10-50.000 per jaar)	Weinig investeringsplannen (< 10.000 per jaar)
Agrarische activiteiten (primaire productie)			
MFL activiteiten als geheel			
Evt. Activiteit 1			
Evt. Activiteit 2			
Evt. Activiteit 3			

16. Hoe belangrijk zijn de volgende factoren volgens u om bedrijfsontwikkelingsplannen daadwerkelijk te kunnen realiseren?

	Ze er belangrijk	belangrijk	Niet zo belangrijk	Geheel onbelangrijk
Ontwikkeling op internationale markten waarop eigen bedrijf actief is				
Ontwikkeling op regionale markten waarop eigen bedrijf actief is				
Betere samenwerking met andere MFL bedrijven in eigen regio				
Betere samenwerking met andere plattelandsondernemers in eigen regio				
Meer aandacht voor nieuwe bedrijfsactiviteiten bij kredietverstrekkers				
Marktondersteuning				
Medewerking van overheden				
Eensgezindheid binnen ons bedrijf m.b.t. de toekomstige ontwikkeling				
Goedkeuring van bewoners in de buurt				
Financiële ondersteuning				
Ondersteuning op het gebied van kennis				
Verdere ontwikkeling eigen expertise				
Verdere ontwikkeling expertise bij partners / gezinsleden				
Verdere ontwikkeling expertise werknemers				
Andere, nl.				

17. Is er een bedrijfsopvolger aanwezig?

- ☐ Ja, vraag 17b
- ☐ Misschien, vraag 17b
- ☐ Nog niet aan de orde
- ☐ Nee

17b. Verwacht u dat uw opvolger ook zal kiezen voor alle huidige bedrijfsactiviteiten?

- ☐ Nee, hij/zij gaat verder met de niet-agrarische tak
- ☐ Nee, hij/zij gaat verder met alleen de agrarische tak
- ☐ Ja, hij/zij gaat op vergelijkbare voet verder
- ☐ Anders, namelijk...
- ☐ Niet aan de orde

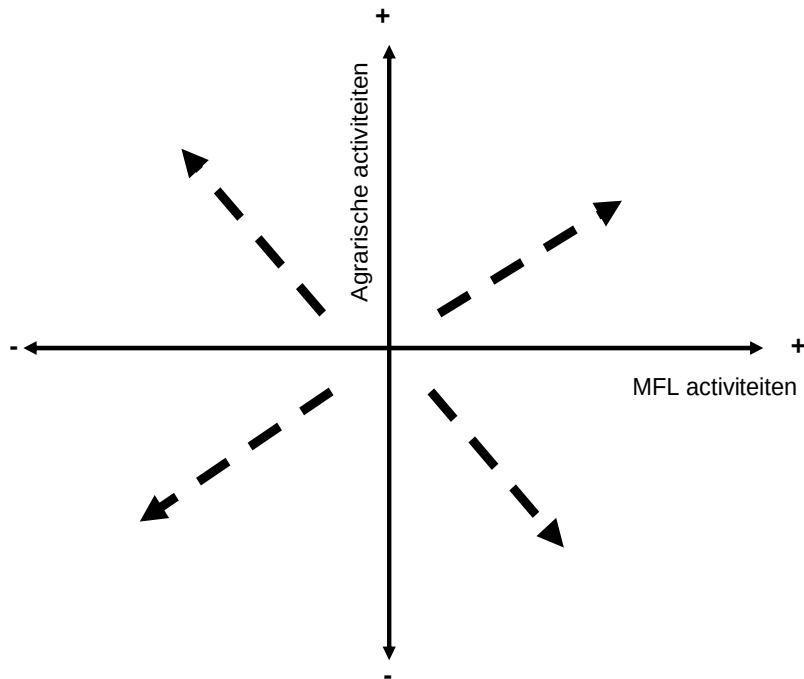
18. In hoeverre acht u bedrijfsopvolging mogelijk?

- ☐ Goed mogelijk
- ☐ Mogelijk, maar niet eenvoudig
- ☐ Mogelijk, maar veronderstelt nieuwe constructies voor bedrijfsopvolging
- ☐ Onmogelijk
- ☐ Niet aan de orde

19. In hoeverre bent u het eens met de volgende uitspraken?

	Volledig mee eens	Deels mee eens	Eens / oneens (weet niet)	Deels mee oneens	Volledig mee oneens
De opvolging van ons bedrijf wordt bemoeilijkt door de specifieke combinatie aan bedrijfsactiviteiten					
Voor een bedrijf als het onze zijn meer overnamekandidaten dan voor een gangbaar agrarisch bedrijf					
Ons bedrijf is moeilijk op te volgen als gezinsbedrijf en vraagt om nieuwe vormen van bedrijfsorganisatie					

20. Waar de bedrijfsontwikkeling van andere MFL bedrijven in uw eigen omgeving vooral te karakteriseren in onderstaande figuur?

21. Hoe belangrijk zijn de volgende factoren volgens u om verschillen tussen MFL bedrijven in eigen regio te verklaren?

	Zeer belangrijk	Belangrijk	Niet zo belangrijk	Geheel onbelangrijk
Agrarische bedrijfsomvang bij start nieuwe activiteiten				
Drijfveren achter het opstarten van nieuwe activiteiten				
Locatiespecifieke kansen (bv. ligging van het bedrijf, bestemmingsplannen)				
Leeftijd ondernemer				
Aanwezige ondernemerscapaciteiten				
Aanwezige investeringsmogelijkheden				
Aanwezig regionaal samenwerkingsvermogen				
Aanwezig vermogen om ondersteuning te mobiliseren				
Mogelijke spanningen met reguliere bedrijven in directe omgeving				
Andere, nl.				

22. Bent u geïnteresseerd in deelname aan een regionale terugkoppelingsbijeenkomst van onze onderzoeksbevindingen?

- ☐ Ja, adresgegevens mogen hiervoor worden gebruikt
- ☐ Nee, bedankt
- ☐ Nee, geef de voorkeur aan een schriftelijke terugkoppeling van de onderzoeksbevindingen

Bijlage 3. Afleestabel: aantal en percentage

Er zijn negentien ondernemers geïnterviewd, dat is dus 100% van de bedrijven. Als er 5 van de 19 aan 'iets' voldoen is dat 26% van de bedrijven.

1 van 19 is	5%
2	11%
3	16%
4	21%
5	26%
6	32%
7	37%
8	42%
9	47%
10	53%
11	58%
12	63%
13	68%
14	74%
15	79%
16	84%
17	89%
18	95%
19	100%

Bijlage 4. Berekening quotum

Berekening voor melkquotum vergelijking in overzicht bedrijven

Gemiddelde quotum van Flevoland en Nederland

	Flevoland	Nederland
Bedrijven met melkkoeien (bron: Productschap voor Zuivel)	281	
Melk- en kalfkoeien (bron: Productschap voor Zuivel)	28.606	
Gem. Aantal melkkoeien per bedrijf	101.8	
Grasland (ha) (bron: Productschap voor Zuivel)	6.092	
Gem. ha grasland per melkveebedrijf	21.7 ha	
Gem. melkproductie per koe NL	7800 liter melk per jaar	
Gemiddelde melkproductie Flevoland	$7800 * 28.606 = 223.126.800$ liter per jaar	
Gem. melkproductie per bedrijf	794.045 liter per bedrijf / per jaar	
Hoeveelheid quotum?		Landelijk beschikbaar melkquotum: 11.392 ton
Aantal bedrijven met melk- en fokvee, totaal Nederland: (bron CBS, 2009)	315	26 038
Gem. quotum per bedrijf		438.000

Bijlage 5. Definities arbeidskrachten en NGE

Definities van Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Landbouw Economisch Instituut (LEI)

Definitie arbeidskrachten

Arbeidskrachten: Op het agrarische bedrijf meewerkende personen.

Regelmatig werkzaam: Arbeidskrachten die werkzaam zijn met een contract voor onbepaalde tijd.

Gezinsarbeidskrachten: Bedrijfshoofden en regelmatig meewerkende echtgenoten en familie in de eerste en tweede graad (broer, zus, (groot)ouder en (klein)kind) van 16 jaar of ouder.

Bedrijfshoofden: Bedrijfshoofden zijn personen die voor eigen rekening en risico een land- of tuinbouwbedrijf exploiteren. Is een bedrijf een maatschap, VOF of CV (meervoudige bedrijfsvoering), dan is het bedrijfshoofd degene met de grootste zakelijke en bedrijfsmatige verantwoordelijkheid in het bedrijf. Als personen evenveel verantwoordelijkheid in het bedrijf hebben dan wordt de oudste als bedrijfshoofd aangemerkt.

Echtgenoten: Regelmatig meewerkende echtgenoot van het bedrijfshoofd.

Meewerkende familie: Regelmatig meewerkende familieleden in de eerste en tweede graad (broer, zus, (groot)ouder en (klein)kind) van 16 jaar of ouder.

Niet-gezinsarbeidskrachten: Bedrijfsleiders en andere regelmatig meewerkende personen.

Bedrijfsleiders: Als het bedrijf een rechtspersoon is, spreken we van een bedrijfsleider in plaats van een bedrijfshoofd. De bedrijfsleider is degene die belast is met de dagelijkse leiding van het agrarische bedrijf.

Overige regelmatig meewerkende personen: Overige meewerkende personen die werkzaam zijn met een contract voor onbepaalde tijd.

Niet-regelmatig werkzaam: Personen, die werkzaam zijn op basis van losse contracten voor bepaalde tijd, voor bepaald werk of gelegenhedswerk. Aantal personen is niet bekend alleen het totaal aantal werkdagen.

Arbeidsjaareenheden (aje): Een maat voor het arbeidsvolume die wordt berekend door alle banen (voltijd en deeltijd) in een jaar om te rekenen naar voltijdequivalenten (vte).

Definitie NGE

De Nederlandse grootte-eenheid (nge) is een reële economische maatstaf die gebaseerd is op het brutostandaardsaldo (bss, opbrengsten minus bepaalde specifieke kosten). Het is een maat waarmee de economische omvang van agrarische activiteiten wordt weergegeven. De nge per technische productie-eenheid (ha, dier) wordt berekend door de bss van de productie-eenheden te delen door een bepaalde deelfactor, die per jaar kan verschillen. De nge wordt zowel gebruikt om de absolute bedrijfsomvang van agrarische bedrijven of sectoren weer te geven (uitgedrukt in nge) als om de specialisatiegraad van bedrijven te bepalen (volgens de NEG-typing).

De bss en nge worden normaal gesproken om de twee jaar herzien. De normen krijgen de naam van het jaar waarvan het prijsniveau is gebruikt. De laatste berekening van normen is gebeurd op prijsniveau 2004. Die normen zijn voor het eerst gebruikt in de Landbouwtelling van 2007 (www.lei.wur.nl).